

В. ВИННИЧЕНКО

П О М

И

ГОЛОТА

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ ДРУГИЙ

ВИДАННЯ ТРЕТЄ

КИЇВ — ВІДЕНЬ

1919 р.

З друкарні А. Гольцгавзена у Відні.

Друковано 15 тисяч примірників.

В. Винниченко.

ГОЛОТА

та інші оповідання.

ГОЛОТА.

Повість.

I.

Балачка потроху, як той вогонь без палива, затихла; всі замовкли і, наче прислухаючись до жалібного вітру в димарі, дивились на червоне світло полум'я з грубки-лежанки. В великій сій брудній хаті, що недурно звалася «чорною скарбовою кухнею», було вохко, холодно і занадто незатишно; пахтіло чимсь кислим — чи то намоклим кожухом, чи то старою капустаю, чи то заплітими онучами. В вечірній тьмі, яку розбивало червоне світло полум'я з лежанки та жовтенький світ від невеличкої керосинової лампочки з розбитим і заліпленим жовтим папером склом, плавав синій дим, наче хмари, по-під стелею і гостро щипав у носі і за очі. Занадто вже незатишна була ця «кімната». Всякому видно було, що тут жили люде, яким не до затишку, що сю «кімнату» призначено не до бенкетів, не до втіх, а до захисту у негоду, щоб було де їсти і спати тоді, як не було «скарбової» роботи. До сього ж було все, що треба. Щоб зпекти хліба, була здорова з пузатим коміном піч, яка починалась від дверей і займала мало не всю стіну; вздовж неї тяглася довга лежанка з двома вмурованими казанами, в яких варився для сих людей «кандьор» і брудна юшка, яку тільки з завички звали «борщем»; вздовж стіни, що проти дверей, стояв довгий нічим не вкритий стіл та довгі лави. Для спання — од печі до стіни тягся довгий, широкий

під, на якому було накидано жузком усякого шмаття. Вгорі була стеля: знизу — чорна, земляна долівка: в одній стіні — двері, в других — три-чотири дірки, що мусіли бути вікнами.

Було тихо і сумно. По зеленкуватих шибках бив і шелестів дощ, наче хто знадвору посував по них вінником; гудів вітер, та десь далеко глухо гавкала собака, одиоманітно, рівно, без злості й захоплення вигукуючи: гав! гав! гав!...

— А чи не можна б там скоріше з вашою вечерєю? — раптом промовив з переднього кутка Трохим своїм похмурим, здушеним голосом і злегка повернув голову до печі. Очі йому, як і раз-у-раз, дивились у бік; тонкі сині губи з ріденькими невеликими вусами були тісно зложені, і з усього худого обличчя його, кольору мідяного пятака з густим ряботинням, виявлялась здержана, зла нетерплячка.

— Бо йому вже на музики час іти! — роблено-бай-дуже, з захованою насмішкою додав Андрій, лежачи з краю на полу, спершнись на лікоть і похитуючи ногою в чоботі «бутилкою». Трохим тільки мовчки блиснув на його своїми чорними, гострими, як дві голки, очима і знов здушинив свій погляд десь в кутку на полу.

— Всти-и-гне! — байдуже, не озираючись, промовила Килина і, витерши руки об ноги, взяла з лави велику, як лопата, деревяну ложку — полоник — і почала мішати в казані, з якого клубками виходила пара.

— Подай сіль, Маринко! — додала вона, не повертаючи голови.

Марина покинула совати в грубу солому, що купою лежала перед лежанкою, і кинулась до лави. Схопивши сіль у чорній, з одбитим краєм ринці, вона повернулась і, поспішаючись, понесла її до Килини, — але, спіткнув-

шись на півдороги, махнула рукою і простяглась на долівці, далеко одкинувши від себе ринку, що розлетілась на черепки. Не встаючи зовсім на ноги, але ставши тільки на коліна, вона підняла своє худе, бліде личко з маленькими очима, в яких і так завше світився страх, а тепер дивився цілий жах, і мовчки, піднявши злякано брови, стала дивитись на Килину. Та ж, тільки безсило пустивши руки вздовж тіла, озирнула її, стиснула плечима і, чи то з жалем, чи то з незадоволенням, промовила:

— Чи ти з розумом, дівчино? Летить, женеться, наче її хто в шию штовха...

Маринка все так же мовчки, не зводячи широко розплющених очей, дивилась на неї. Килина ще раз стиснула плечима і, поклавши ложку на лежанку, почала збирати розсипану сіль, а Маринка одповзла до лежанки і почала совати в грубку соломку.

— Що, посіяла? — добродушно всміхаючись, промовив дід Юхим, підходячи до лежанки з своєю набитою тютюном, закоптілою й обмотаною посередині дротом, люлькою. — Не жалієш панської соли, га? — присідаючи до грубки і дивлячись на Маринку своїми ще молодими, карими очима, під якими висіли два зморщені міхурчики, спитався він. Вогонь заграв по круглій лисині і сивуватій бороді з закуреними тютюном жовто-зеленими вусами, на рівному, тонкому носі і, перескочивши з його, облив своїм жовто-червоним коліром невеличке, худе тільки Маринки в якійсь подраній, великій кохтині, з босими, брудними, синіми й порепаними ногами, з дитячими ще руками. Вона, як винна, боязко всміхнулась і трохи відсунулась, даючи місце Юхимові.

— Дарма, дарма... сиди... вари... Я ось тільки люльку запалю та й тікати му... — вибіраючи соломинку, промовив він своїм гунявим голосом. (Як він говорив, то здавалось,

ніби він понав у хату, повиу диму, її позатулював собі піздрі. Крім того «к» він зовсім не вимовляв: скоро доходив до сеї літери, так його наче хто за язык шарпав у той мент.) Соломинка знайшлась. Запаливши її, він підіє до люльки, і притоптуючи тютюн коротким, з покаліченим пігтем пальцем, почав напружено її пильно смоктати. І смоктав він так старанно, так голосно, що де-хто аж задивився на його; навіть Килина, повернувши свою горду, темнорусу голову з поважно серйозними сірими очима, дивилася згори на люльку. Тільки Трохим у своєму кутку «під богами» та ті, що спали, або так собі лежали на обгорнутому напів-тьмою полу, не рухались і не звертали на його уваги.

— Горить? а? — смоктнувши в-останнє, звернувся дід до Маринки її ласкаво простяг до її голови руку. Але Маринка злякано одхилилась і, мов захищаючись, підняла лікоть.

— Та чоґо ти, дуренька! — усміхнувся він. — я погладити тебе хотів, а ти боїшся... Залякана! — підводячись, сказав він до Килини. Та махнула безнадійно рукою.

— Я вам кажу — таке затуркане, таке залякане, — промовила вона з якаєм. — що аж сумно дивитись. Вже от скільки я тут... вже от з пів-року... ніколи їй нічого... і пальцем не торкнула. А от... боїться та її годі. Чисто, як те цуценя...

— Тут її Горниша, що перед тобою була, дуже била. Та що хочеш?... Без батька, без матері, яке вже воно буде? Пожаліти то мало хто догадається, а питовхнути нікому не важко. Да-а... Сироті у наймах не весьолая припорція...

— Та то вона Трохима так боїться! — гукнув з полу Андрій своїм дзвінким, молодим голосом. — Він її свататиме, як виросте. Боїться, щоб не ревиував...

Дід Юхим мовчки глянув на його й поволі одійшов до столу, позиркуючи мимохіть на Трохима, який, зачувши своє імя, хутко обвів усіх очима і знов, тарабанючи пальцями по столі, став дивитись на піл.

— Щипає він тебе? — моргаючи в той бік, де лежав Андрій, усміхнувся Юхим, звертаючись до Трохима.

— Хай скавучить, не вкусе! — похмуро всміхнувшись, бовкнув той, не підводячи очей.

— Х-м... Не вкусить... — прогунявив роздумливо Юхим. — А як укусить?... скавучить, скавучить та її гризне... А?...

— Та її дивно було б, як би не погризлися! — вмить озираючись до них незадоволено, промовила Килина. — Старі, а ще її собі.

— Хе, хе, хе!... весело засміявся Юхим, одхнляючи грохи назад свою лису голову.

— Та її-Богу! Наме малі: підцьковувють та її підцьковувють!

— Та хай побються, дурна! — скрикнув Юхим. — Чоловік тоді її живе, коли бється.

— Еге! «тоді її живе»...

— А то ж! І кров горить, і думка літає!... Хоч видно, що чоловік... Я, як був молодим, так не було того тяжня, щоб не бився з кимсь. А тепер хоча на других подивитись...

В сей мент на дворі біля хати зачувся якийсь сміх, гомін, тупотіння ніг, яке незабаром перейшло до дверей, а там і в сіни.

— Мабуть, Софійка з хлопцями з села вертаються... — прислухавшись, промовив Юхим, і позіхнувши, почав довбатися в люльці.

— А-ге-ей! Приймайте гостей! — голосно, весело задунало в сінях. Двері розчинились, і в хату спершу влє-

тів сивий, великий клубок морозу, за ним сірий псе Тікай, а вже за Тікаєм, регочучись, перебиваючи одне одного, засанавшись, вбігли Софійка, Кіндрат і Гриць.

— А ви вже вечерю? — озираючись на всі боки, заговорила швидко-весело Софійка, на ході розв'язуючи велику хустку й підбігаючи до полу. — А тут сплять!... А у панів, Господи, гостей, госте-ей!... Некинаків тих повен двір, як на ярмарку!... А комнати аж горять?... Варять, печуть... Таке там на білій кухні, аж страх!... А нас і не кличуть!... Усі кучері на тій кухні, а до нас чортові задаваки й не плюне ні один... Пхи! Чорт їх бери!... Ми й так погуляли!... А знаєш, Килимо, що нам було на селі?... Цить, Грицю, не кажи... Хай покортить!...

Зроду жвава, вона сьогодні була ще жвавіша, якось нервово жвава. Краплини дощу блищали на її довгих, білявих віях, на бровах, на повних, рум'яних від холоду щоках, густо засіяних (надто біля носу) ластовинням, одблискували й наче сміялися разом з її синіми, вузькими, довгими очима, разом з губами, які так високо якось підіймались, що видно було не тільки рівні, білі зуби, але й червоні ясна. Але се було навіть мило у неї. Скинцувши драгтиву, стару, пожовклу свиту, вона рантом вистрибула на піл і почала шарпати й тягати якусь людину, що лежала, прикрившись кожухом. Людина заворушилась, захрипіла і глухо закашлялась, підскакуючи й соваючи ногами.

— Ой! Це дядько Панає! — зареготалась Софійка і, перескочивши через його, нахилилась над якоюсь чорною купою свиток, з-під якої вже давно чулось придушене шепотіння й хіхікання, і почала давити її руками. З-під купи визирнула голова з невеличкими вусами й, озирнувшись навкруги, зупинилась на Софійці.

— А тобі чого? — хрипло спитала голова.

— А до вас! Приймете? Чи вам і без мене тісно?

— Та на що ж свиту тягнеш? Ти!... Софійко! Та ну!... А диви!... Тю, дурна!...

— Сьогодні неділя! не можна спать! — тягнучи за свиту, серйозно одмовила вона, але в сей мент свита вирвалася і Софійка, поточившись, захиталася і з веселим сміхом упала на якусь жіночу постать, що лежала, тісно обнявшись з хазяїном голови. Перекотившись через неї, вона лягла між ними й почала жартовливо обнімати парубка. Але, глянувши якось до столу, де щось живо оповідав Гриць, вона раптом стурбовано схопилася, зстрибнула з полу до-долу так, що аж загуло, й підбігши до Гриця, стала пильно прислухатись до його мови. Гриць, звертаючись здебільшого до Трохима, або до діда Юхима, щось весело оповідав, голосно своїм звичаєм регочучись і закидаючись усим великим своїм станом назад. Чорний чуб його, рівно підстрижений на лобі, тоді кудочився: широке, засмажене сонцем і негодою лице наливалося кровю, ніби він підіймав якусь велику вагу, трохи дупасті очі ховались у зморшках, а з широких грудей, на яких теліпався засмацьований піджак, голосно, як з величезної порожньої діжки, вилітало: «гу-гу-гу-гу!... го-о-го-го!» Біля його стояв Кіндрат у своїому чудернацькому жупані, якого він купив у старого Хаїма за 20 коп. і якній приходився йому станом як раз трохи нижче сутулих плечей; стояв, заклавши руки за спину під полами свого жупана й, виставляючи до світла зелену плисову жилетку з перламутровими гудзиками, всміхався своєю тихою, добродушною усмішкою. Правда, він завше так всміхався, кого б і що б ні слухав; хиба вже бачив сльози, або велику лайку, то робився серйозним; тоді його тонкі губи складались тісно, а довгобразе, прищувате обличча з довгим гострим носом і маленькими сіренькими очима ди-

вилось шильно, напружено її збентежено. Слухаючи Гриця, він водив очима з Трохима на діда, з діда на Гриця. з того знов на Трохима — хто в той час говорив — і до бродушно посміхався. Трохим слухав, не дивлячись ні на кого, з своєю звичайною скривленою похмурою усмішкою, тарабанячи чорними від бруду її праці пальцями по столі: дід Юхим поблискував своїми молодими в міхурчиках очима і, поглажуючи бороду, иноді перениняв оповідача. Килина й Маринка порались біля лежанки, а Андрій все так само лежав на полу її похитував своїм блискучим чоботом.

— Та, брат, як не учениться до його, а той як не крутне нею, як не заколотиться у хаті!... Я до їх...

— Та брешеш! От же й брешеш! — раптом перенинила Гриця Софійка, що з якимсь напруженим стурбованням слухала і зараз же, звертаючись то до Трохима, то до діда, хутко заговорила:

— Зовсім не так... Бо він став уперед чіпляється до мене...

— Та я ж кажу...

— Кажеш, та не так! Він усе хотів, щоб я сама сіла коло його, а мені що? Пхі!... Удивітельно!...

Гриць, що стояв і, кумедно застигши, дивився на Софійку, як вона говорила, на сьому слові наче прокинувся, — спершу зареготався, одкинувшись назад, потім від задоволення кинувся на неї й жартовливо почав думити її, не звертаючи уваги ні на Софійчин веселий крик, ні на увіщання Юхимові, ні навіть на поважне нарання Кіндрата, що ще ширше веміхався.

— Тю, скажеш! — засававшись, вирвалася нарешті Софійка. Кров ударила їй в лице, піздрі маленького носа ходили ходором, груди хвилювались під синьою з черво-

ними гудзиками кохтиною; вся вона — певеличка, повна — нашіла здоров'ям і життям.

— Та говорить же хтось! — нетерпляче крикнула від печі Килина. — Почала та й...

— Та коли ж цей... дурмануватий... Ну, та й той... Ну й почав він чіплятися до мене...

— Хто? — зачулося з полу від розбурканої парочки, що знов укрилась свитами й тільки визирала притуленими одна до одної головами.

— «Хто!» — хутко озирнувшись до них і знов повертаючись до всіх, скрикнула Софійка. — Та той же... Цибатий! Задається так, прямо хоч куди! Я, мовляв...

— Іван, чи Хведір?

— Та вже ж Хведір!... Іван — той нічого... Той плохий собі. А той несеться, як жидівський гиндик... Пфа! Я, мовляв, багач, а ви що? Голодрабці!

— Так і казав? — встроївши на мент у Софію свої дві голки-очі, бовкнув Трохим, знов нахиляючи своє мідице, подзюбане лице до столу.

— А то-ж! «Я, каже, хазяїн!» — весело скрикнув Гриць.

— «А ви гольтіпаки, голодрабці!» — підхопила Софія. — «Чого, каже, сюди ходите? Забірайтесь на свою окопомію!...»

— А ви ж їм що... кісткою в горлі стали? — прогунявив Юхим, знов виймаючи люльку з своїх латаних і перелатаних «бруків», як він називав свої штани з того часу, як сам пан власноручно виніс і віддав йому їх у вічну власність.

— А я знаю? Каже: «у вас є свої дівчата», а сам до нас чіпляється... Тільки ми прийшли, він зараз став лізти до мене... А мені що? Удивітельно! Мені що багач,

що голодрабець — усе одно. Правда? Іхе! гулять усе одно з ким!...

— Та чого ж ви завелися? — роблено позіхаючи, снітав Андрій, сідаючи на полу й пацаючи ногами. — Того, що він багач?

— Ба ні! А того, що він — дурень!

— То б то хазяйський син та дурень? — миркнув Трохим, дивлячись у стіл і ехидно всміхаючись.

— Го-о-го-го! — зареготався Гриць.

— А ну, ще на копійку! — зневажливо й холодно всміхаючись, промовив Андрій.

— Тю! тряця б вам в живіт! — скипіла Килина, нервово встаючи й кидаючи злісно картоплю в макітру. — Ніколи не дадуть дотворити! Прямо чорти й більше нічого!

— Гу-у-гу-гу! — ще голосніше загув Гриць і навіть з великої втіхи насів на Кіндрата, що добродушно всміхався собі, й почав душити його.

— Грицько! Покинь! — бовкнув Трохим: — дай, хай говорить...

Гриць зараз же покинув і, навіть обнявши Кіндрата, сів лагідно разом з ним на лаву і промовив до Софійки:

— Ну, говори, удивітельна! А то я буду говорить.

— Ти сиди краще там! — почулося з полу: — Говори, Софійко!

— Та що говорить? Я йому втерла носа, щоб не задавався, а він... почав битись.

— Е?

— Йй-Богу! Як дала йому од-коша, так він зараз же почав щось одному, другому «ши-ши-ши» на ухо. А ті, звісно, кому гроші його милі, почали зачіпати нас... А я на злість... начхать на самого Хведора й на його гроші. Узяла та й обняла Хомченкового Сидірка. А він, наче

скажена собака вкусила його, як схопиться... «Забірайтесь, каже, голодрабці!» А я йому: «хоч голодрабці, та не грабили нікого, а хазяйські сини й не голодрабці, так граблять до голого тіла». Він до мене... А мені що? Ііхи! Начхать я хотіла! Узяла та й пхнула на всю руку... А він тоді і вдарив. Ну, наші хотіли вступиться, та не дали...

— Насилу, брат, втекли! — скрикнув Гриць. — Прямо... як чорти лізуть...

— А вдарив, катюга, дуже, — весело додала Софійка, сміючись, — аж досі болить!

— Х-м... Воно раз-у-раз болить, як бють, — іронично вставив Юхим, набіраючи люлькою тютюн з долоні.

— Та-а-к... — потягуючись, встав Андрій з полу й по-віхаючи підійшов до столу.

— А може не так? — з веселим задором кинула йому Софійка.

— Не чіпай його, він теж хазяйський син! — муркнув Трохим.

— То що? — здержуючись, зневажливо спитав Андрій. На молодому, вкритому ще ніжним пухом лиці його почав розливатися з-за шиї румянець.

— То нічого, — всміхнувся Трохим.

— Битиме? — крутнулася до Андрія Софійка.

— А то пожаліє, думаєш? — зареготався Гриць.— Ого! Хазяйські сини, брат, голодрабців не люблять...

— А ти таки справедливий голодрабець! — зачувся з полу жіночий голос.

— О! Хазяйська дочка обізвалася!

— Хто? Санька — хазяйська дочка? — підняв брови Кіндрат.

— А чим би вона не хазяйська дочка? — встаючи, промовив Юхим. — Півтори кози на припоні, у зачіпку

квочка на трьох бовтунах. сама взута, аж пятами світить... Ще тобі не хазяйка?

— Ой, діду, хто б казав ще! — крикнула Санька. — Бодай вже з такими хазяїнами, як і ви!

— Оттак! — усміхнувся дід. — А хиба ж я не хазяїн? Хе-хе-хе! За назухою такого худоби, що й пана Гаврилчука переможу!...

— Ой, Господи! — зітхнула Килина. — Як вже мені в нечінках сидить ваша лайка, так і ну його к чорту!

— Нічого, дівко! — присідаючи знов до грубки, заспокоїв її Юхим. — Полаємось та й побемось!

А вас би першого!

— Мене?

— Та вже не мене...

— Ні! Мені ось що дивно, — озираючи всіх гострим, насмішкуватим поглядом, промовив Трохим. — Чого це так — хазяйські сини, та по наймах тиняються? У голдрабців хліб одбивають...

— То б то, синку: «навздогад буряків, щоб дали канусти?» — озирнувся сидючи Юхим. — Чи не голодрабці й ми собі, благослови нас Господи? Хе-хе-хе!...

— Та вже до вас не пішов би позичать, — кинув Андрій.

— У самого багато?

— А багато!

— Диви! — хитнув головою Трохим. — Може б і нам ще позичив?

— На вічне оддання?

— Так ти ж хазяїн!

Андрій повернувся, щоб щось сказати йому, але махнув тільки рукою й підійшов до полу, де порпалась Софійка. Де-хто засміявся.

— Ні. він нас і так почастує, — весело, насмішкувато промовила Софійка, складуючи свою кліпугу свиту. — Правда, Андрію?

Андрій нічого не промовив. Румянець усе більше розливався йому по лиці і вже виразною смужкою доходив до носа й червонив лоба. Тонкі, золотисті брови його все більше хмурились, а верхня, задерта трохи вгору губа почала здригатись. Чисте, молоде, хлопчаче обличчя його з ямкою на підборідді і з золотими кінчиками кучерявого, ясно-русого чуба було напружене й збентежене.

— Почастуєш? А? — засміялась Софійка.

— Од Хведора мало дістала, дак ще й від Андрія хочеш? — байдуже промовила Килина від лэжанки.

Андрій хутко, пильно подивився на неї, потім звернувся до Софійки й промовив:

А хочеш, дам зараз на горілку?

— Хочу!

— Та бреше! Не дасть! Задається! — зареготався Гриць.

— Брешу?? Так от же... На!... — палко, гордо крикнув Андрій і, рішуче кинувшись до кишені, витяг гаманець, поколунав у йому й витягши де-кільки монет, подав їх Грицеві. Той здивовано подивився на його, але гроші взяв і зараз же почав рахувати.

— А багато? — зазираючи через плече йому, спитав підійшовши Юхим.

— 55 копійок.

— 55? Х-м... Що ж за їх можна вистругати? — замислився дід. — Тільки, значить, понюхати та облизатись?

Андрій знов мовчки розстібнув гаманця і став колувати в йому, але вже не з тим поспіхом і запалом, що раніше.

— Скільки там? — похмуро кинув він до Гриця.

— Ха-ха-ха! — зареготався Трохим. — Ховайте скоріше ті, що дав, бо одбере.

Андрій спалахнув і знекависто подивився в той бік, де сидів Трохим.

— Та плюнь на його! — миролібово взяв Андрія за лікоть Юхим — він тільки так-собі... дражниться... з тебе... От сядьмо собі тут... О!... Ті хочеш нас частувати? Х-м... Нас... один, два, три, чотирі... одинадцять чи дванадцять чоловіка... Пів кварти на всіх? Чи по чарці хоч буде? Стій, стій... хiba я кажу, щоб ми всі понанитвались, як свинюки? От тобі й маши! Чарку, другу... от і харашо! Да-а... А коли нема й по чарці, то чи стоїть гроші кидать по дурному? Так уже карбованця кинь їм межи зуби та ще й прикажи до цього: «Нате, мовляв, та знайте мою ласку»!... О... Оце я попімаю... А як, виходить, що тільки, значить, подражнити, дак і заходу жаль.

Дід Юхим пильно скося подивився на Андрія, що знов халаючись колунав у гаманці. Винявши звідти ще скількись монет, він гордо подав їх Грицеві й додав:

— На всі!

Гриць подивився на Андрія, на Юхима і знов на Андрія, що держав гроші. Потім, все-таки не зовсім довіряючи, взяв монети і, здвигнувши плечима, озирнувся до Софійки й Кіндрата, що пильнували всього того.

— Не вірять! — моргнувши Андрієві на Гриця, всміхнувся Юхим.

— Та цілого, брат, карбованця дав! — крикнув Гриць, перелічивши гроші. Потім, махнувши у себе над головою кулаком, крутнувся, кинувся до полу й почав хутко одягатись.

— От тобі й хазяйський син! — гукнув він до Трохима з таким виглядом, який ніби говорив: «я як тобі казав, який се чоловік»!

Але Трохим тільки міцніше стулив губи, через що усмішка здавалась тонкою, як кінчик добре виклепаної коси. Гриць одягся й на ходу підперізуючись, весело вибіг з хати.

II.

В кухні затихла, потім знов зачалась балачка, але Трохим вже не мішався: він мовчки сидів і постукував пальцями по столі. Зате Андрій якось занадто вже розвеселився: балакав, жартував, ганявся за Софійкою і дзвінко, як хлопчик, реготався на всю хату. А румянець ще більше червонив йому щоби й наче визирав із живих очей, які стали ще живіші й блискучіші. Він навіть почав учити Тікаю стояти на задніх лапах, але зараз же покинув і знов завів цілий гармидер з Софійкою.

Солома в грубці спалахнула веселим полум'ям, з казана здіймалася все густіша й густіша пара і, лоскочучи роздратований апетит, розходилася по хаті й змішувалася з димом в якійсь особливий, гострий дух. Навіть Тікай не витримав його сили і став пильно дивитись до Килина, замість хвоста ласкаво покручуючи всім задом. Але Килина навіть не помічала його. Вона задумливо, дивлячись кудись за мисник своїми великими, спокійними, як у вола, очима, мішала в казані і, здавалось, нічого не бачила, навіть Андрія, який чогось усе спинявся біля неї й навіть ненароком торкався її поважної, високої, дужої постати. Вона тільки злегка одхилялась і все дивилась за мисник.

А Тікай усе не зводив з неї очей і крутив задом.

— Пішов!... Ти!... — тихо проганяла його Маринка, махаючи жмутом соломи. Але він на-швидку оглядався

на неї, ступав у бік де-кілька ступнів і знов уважно дивився вгору до Килини, мов від сеї його пильності залежала вся справа з вечерею.

— Та палицею його! — порадив Кіндрат Маринці, але та тільки несміло глянула на його, і знов махнувши на Тікаю соломою, повернулась до грубки. Трохим, мов виведений з задуми, подивився на них і, довше зупинившись очима на Тікаєві, раптом усміхнувся і встав з-за столу. Повернувшись спиною до лежанки, він одломив шматок хліба від окрайця, що лежав на столі, і, сховавши в кишеню, підійшов до грубки. Сівши до вогню й піднявши солому, він прутиком знайшов велику жарину й підкотив її до самого краю грубки. Потім з тою ж мовчазною усмішкою поманив до себе Тікаю, і одломивши де-кілька невеличких шматочків хліба, почав кидати їх тому в рот. Тікаї покинув платоничне поглядання вгору й залюбки повернувся до Трохима; з голосним плямканням роззявляючи рота до шматочків хліба, зручно хапаючи і в один мент ковтаючи їх, він привітно вихилив задом і шильнував кожного Трохимового руху. Софійка й Андрій покинули видирати одне у одного червоний пояс і разом з усіма стали дивитися на Трохима, який непомітно накрив жарину одним шматочком хліба. другим підняв її, й хутко заліпивши її обома шматочками, кинув Тікаєві. Той аж зубами плямкнув, роззявляючи рота й хапаючи доволі великий шматок. Крутнувшись вдячливо задом, він смаковито заплющив одно око і з тріском розкусив хліб, але зараз же голосно завищав, викинув його з рота, і з жалібним, болісним скавучанням забігав по хаті.

— Ха-ха-ха! — зареготалися з полу.

— Хе-хе-хе! — гуняво засміявся Юхим, задоволено стежачи за Тікаєм.

А Трохим стояв з прутиком у руці й, не міняючи своєї усмішки, все так само мовчки дивився на пса, що побігавши забився під лаву й почав голосно скавучати.

— А тобі собака хату заняла? — гнівно обернулась Килина до Трохима, — тебе б вогнем погодувати!

— А, думаєш, не тодували? — не дивлячись на неї і все таки однаково всміхаючись, бовкнув він і рушив до столу.

— «Годува-а-ли!»! — перекривила його Килина.

— Та ще й як! — раптом озираючись, зиркнув він до неї очима і з такою невимовною злістю зареготався, блиснувши рядом білих зубів, що Килина тільки задивилась на його, поширивши очі.

— Хе-хе-хе! — піддержав його дід Юхим, стежачи за Софійкою, яка нахилилась до Тікаєй й, ніжно милуючи його, силкувалась утишити його ласкавим голосом.

— Поцілуй його, а він тебе, то будете родичі... — насмішкувато порадив Трохим.

— Ух, ти! — встала і гнівно зміряла його з ніг до голови Софійка: — чистий вовк!

Довгі сині очі її з довгими білявими віями горіли обуренням і мівом, а веселі, трохи товсті губи аж побіліли з роздратовання.

— Як би могла, я б тобі показала! — додала вона, нервово одходячи до полу.

— Е! як би ж то! — хитнув їй сумно головою дід Юхим. — Як би то можна було подужати дужчого за нас! А то горе, що тільки слабого!...

— А ви теж! піддражнюють — кинула до його Софійка, сідаючи біля Андрія, який знову ліг на піл і ні словом не обізвався на сцену з Тікаєм.

Дід Юхим хотів щось одмовити, але в сю хвилину у сінях зачулось якесь шарудіння, наче хто мацав руками

по стіні, потім одчинились двері й до хати вступив прикащик Халабуда. Не здіймаючи своєї «каракульної» шапки, поважно заклавши ліву руку в кишеню свого зимового, теплого піджака, що зверху був покритий чорною, шкурою, а правою — чистячи своїм звичаєм піздрі й поглажуючи чорні, кучеряві вуса й коротельку круглу бороду, він наче вплив у хату. Вузькі, довгі очі його дивились мягко, добродушно, а все обличчя його з широким носом, з великим ротом, з низеньким лобом — обличчя, яке, здавалось, хтось, узявши за одетобурчені вуха, дуже ростяг та так і зоставив, виявляло якусь хитру тихість. Ступивши де-кілька кроків, він зупинився, понюхав повітря і, хитнувши головою, добродушно сказав:

— Ну, таї воздух же!.. — Без сомніня, настоящая фіалка... Хе-хе!

— Яка хата, такий і воздух! — спокійно сказала Клиина. Не дивлячись на його тихість, як тільки він вступив у хату, всі зразу замовкли й ніби напружились. Трохим насупився, дід Юхим зробився поважніший, Кіндрат стулив губи й одійшов до полу, навіть Софійка втихла й заспокоїлась. На Клиинину відповідь Халабуда тільки мовчки подивився на неї своїми очима, що визирали з-під густих, кучерявих брів, як з-під стріх, і почав гладити вуса й чистити кінчик носа. Потім заклав руки назад, нахилив голову, подивився на калоші і, знов підвівши голову, звернувся до хлопців, мягко вимовляючи:

— Завтра ж... хлопці... той.. не забувайте: весь той гній, що перед стайнею, нада вивезти аж геть за Косу Межу.

— Увесь? — бовкнув, ще дивлячись на Халабуду, Трохим.

— Єслі мало буде, знайдьом ще... Затрудненія не будуть...

— Мало? — скрикнув Гриць. — Та там дай Боже за два дні перетаскати!

— Ну-ну, повидім, повидім... Ну, а той... як його... мм...

Він наче забув і, знов нахиливши голову, став пригадувати.

— Ага! Килино! Ганна, кажись, одходить скоро. Місто ослобоняється. Може б стала?

— Це прачкою на білу кухню? — спитала Килина. Андрій гостро глянув на Халабуду, потім на Килину і прудко перебіг по всіх очима. І помітно було, як по сих Халабудиних словах усі якось надто пильно стали прислухатись і дивитись на Килину.

— Да, прачкою... — байдуже водячи очима по стінах, потвердив Халабуда, але дивлячись на Килину й наче мало цікавлячись її відповіддю.

Килина ж нічого не одмовила, а замість того підійшла до мисника й почала виймати миски, ложки й готувати до вечері.

— Ну, що ж ти? — пильно роздивляючись на сволоки в стелі, спитав він.

— Не хочу! — твердо й рішуче промовила Килина, поважно проходячи повз його з мисками в руках і спокійно дивлячись йому в лице, яке зосталося тим же байдужим і тихим, тільки очі пильно подивились на неї та губи якось втягнулися в рот.

— Як знаєш... — м'якко сказав він і, погладивши вуса, повернувся й, не поспішаючи, вийшов із хати. За ним прожогом вискочив і Тікай, який давно вже ждав сього, крутячись біля дверей. І знов Андрій помітив, що не він один з напруженням ждав її одповіді, але й усі, і навіть Трохим, який аж подержав та пій свій занепокоєний, похмурий погляд.

Але не встигла ще Софійка вихопитись на середину хати і, хутко повертаючись до всіх, вилаяти добре Халабуду, як у вікно біля мненика щось раптом застукало і стихло. Всі замовкли.

— Килино! — зачувся знадвору Халабудив голос. — Я забил тебе ще сказати щось. Вийди сюди на минуту... Скаррей!

— Ще «скаррей» — прошепотіла, надувши губи Софійка. — Удивительно! Знаємо, що ти забув... Не ходи. Килино! — звернулася вона до Килини, але та, загадково якомсь усміхаючись, нічого не одновідаючи, спокійно стягла з жердки свиту, накинула її собі на голову і вийшла з хати.

— Та-а-к... — прогунявив Юхим, спльовуючи в бік і перекладаючи люльку з одного кутка роту в другий. — Хоч так, бабо, сядь, хоч так, а всетаки сядь... Чи на чорній, чи на білій кухні будеш, а моїх, мовляв, рук не мнеш... Хе-хе-хе... Да-а...

Дід Юхим похитав головою і скоса подивився на Андрія. Той з занадто байдужим виглядом, підвівши голову, ходив від лежанки до столу, заклавши руки в кишені піджака і тихо посвистуючи. Тільки на щоках йому грав виразний румянець.

— А як думаєте, діду, — кривлячи губи в усмішку, спитав Трохим. — Хто кого обманить: чи вона Халабуду, чи Халабуда її?

Андрій блиснув на його очима й ще дужче почервонів.

— Хто кого? — роздумливо перенитав Юхим. — Як тобі сказати? Вона дівка... одно слово... молодець... О!... Він тоже... не яменею кашу їсть... Тихенький собі, а зпідтишка мішки рве... О... А хто обманить, то вже не звесно... Да-а... А Андрій зівка дав, то тоже правда! — вмить додав він і подивився на Андрія, що по сій мові, подивившись

на діда, зупинився, почервонів, криво-ніяково всміхнувся і, не знаючи певно, що сказати, одійшов і сів на піл.

— Йй-Богу зівка дає... — повторив Юхим. — З дівкою так не можна... Дівка... Що дівка?... Одно слово — жєнщина і більше нічого... Просто баба! А баба, як не крути, все до свого кутка моститься. А Килина аж дрїжить, щоб хазайкою стати... Ге! Це дівка не дурна, е-е, не дурна-а... Її обманить, — не з гори побігти...

Дід Юхим з задоволенням доємоктав полььку і, циркнувши, плюнув крізь зуби.

— Килина не така... не дасть себе обманити... — якось тихо промовила Софійка, задумливо дивлячись кудись через світло лампочки, широко розплющивши сині очі. Усмішка її счезла з повних губ, румянець кудись пропав, вся вона притихла, якось зігнулась, привяла. Стало тихо. Було чути, як лопотів дощ по шибках, як клетотів кандьор у казані, але знадвору не доходило ніякого гомону. Маринка почистила всю картоплю і прибирала на лаві, згортаючи душпайки в цебер; на полу ледве чулось шепотіння; гудів вітер.

— Так, так... — зітхнув Юхим. — Всякому своє... Той за шматок хліба бється, той за хату, бо хліб уже є, а той уже за гарною дівчиною, бо хата є; а той ще чого...

У сінях зачулась голосна балачка, сміх, тупотня ніг.

— О! здається, вже й Гриць вернувся! — промовив Кіндрат. — Скоро.

— Е!... Він по горілку як на крилах! — усміхнувся Юхим, дивлячись на двері, в яких справді зявився Гриць. — До цього його мама родила...

— Що! — зараз же закричав той, вступаючи в хату. — Ще не ковтнули язиків?... Софійко! Сип вечерю, будем гулять!

І по сім слові він якось велично виняв з-за пазухи дві пляшки «мопопольки» і, любязно обтерши їх свитою, поставив на стіл. Але всі якось мало звернули уваги на горілку. Дід Юхим тільки трохи подержав на ній свій погляд і зараз же перевів очі на Килину, що з тою ж таємничою усмішкою роздягалась біля жердки. Трохим теж зиркнув і знов похнюпився. Софія сиділа задумлива; Андрій червоний знов ходив по хаті.

— Що таке? — здивовано підняв брови Гриць. — Побились чи що?

Ніхто нічого не одмовив йому.

— За прачку на білу кухню кличе, — промовила Килина, підходячи до столу й усміхаючись. — По сім рублів у місяць на їхній одежі.

— По сім? — скрикнула Саська і, схопившись з полу, зстрибнула до-долу. Кохтина на грудях у неї була розстібнута і видно було смугляве тіло; чорне волосся розкудовчилося і пасмами снадало на смугляве лице з дуже загостреним підборіддям, з загостреним носом, з загостреними губами і гострими карими очима. Хутко підбігши до Килини, вона напів-здивовало, напів-заздрісно сплещнула руками й озирнулася на всіх.

— Застібнись! — коротко кинула їй Софійка, показуючи головою на груди. Саська трохи змішалась і почала застібуватись.

— Ну, а ти ж що? — застібуючись, глянула вона на Килину, яка з тим же таки виглядом спокійно змітала рукою крихти хліба з столу...

— Нічого...

— Як «нічого»?

— Так...

— Вона ще торгується! — бовкнув Трохим, дивлячись на свої пальці, що тарабанили на столі.

Андрій раптом зупинився, озирнувся до Трохима і хотів щось сказати, але знов шарпнувся всім тілом і заходив по хаті.

Килина ж нічого не сказала, наче не чула, і одійшла до мисника.

— Та скажіть же, що тут таке? — запитав Гриць. — Хто сім рублів? За віщо?

— Хм... За віщо? — усміхнувся Юхим, — за роботу!

— Та за яку?

Всі засміялись.

— Йди, я тобі скажу! — зачулося з полу.

— Он тобі Петрик скаже, він знає... — хитнув головою Юхим і глянув на Саньку, яка занадто пильно почала обгрусювати поділ спідниці. Гриць широко розплющив очі, подивився на піл, на Саньку і вмить просіяв увесь.

— А-а?! Гу-у-гу-гу! — зареготався він. — Та бре?!

— От тобі й «бре!»

— Халабуда?! .

— А то ж?

— Го-о-го-го!!!...

Всім спершу якось ніяково, а потім дуже весело стало. Почались доволі скромні жарти, приказки, вигадки. Зтягли з полу Петрика, збудили на печі Савку, навіть хотіли чіпати дядька Панаса, та Юхим ще дав. Поки Санька й Килина, пораючись біля лежанки, готували вечерю, Петрик став серед хати і, химерно випявши виєред живіт і поглажуючи кінчик носа, почав «приставлять» Халабуду. Сам невеличкий, чорненький, з кірпатим куцим носом і товстими, як у орапа, губами, він досить правдиво передражнював прикащика й до того шноді живо удавав його голос і вирази, що навіть Маринка не здержувалась, забувала свій страх і вибухала голосним, дитячим сміхом. Правда, вона зараз же змовкала

її несміло дивилась на Килину, але та, здавалось, мало що чула й бачила. Напружено щось думаючи, але по-важно, не хашаючись, з мягкими рухами, вона ходила біля казана і тільки иноді позирала до столу своїми великими, розумними, сірими очима. Навіть Савка, той Савка, що раз-у-раз ходив з таким виглядом, ніби його тільки що збудили, круглоникій, з засмаженими бронзовими щоканами, байдужий до всього, крім їжі та сиу, навіть Савка, слухаючи Петрика, широко розпинав рота в усмішку і мивоволі вибухав иноді голосним, уривком «ги-и!» А Андрієві наче веселіше за всіх було. Румянець виразно червонив йому щокни й наче цвів під золотистим пухом; молоде обличчя з ямкою на підборідді й трохи піднятою верхньою губою раз-поз-раз дріжало від нервового голосного сміху; рухи були швидкі, напружені. Дід Юхим шикав люлькою, чвиркав крізь зуби й весело бігав по хаті живими очима; Кіндрат застиг у добродушному посміху; тільки Трохим сидів мовчки, похмуро, позираючи иноді до печі гострим, понурим поглядом.

— Та сиите руками там! — змить повернувся Петрик до Килини й Саньки. — А то Гриць так гече очима пляшки, що й горілку випече!

Потім знов, не слухаючи одповіді, повернувся до столу, заклав руки назад і, дивлячись на ноги, промовив:

— М-м... Грицько Товстогоуб... Там ослобняється место громадського свинопаса... Желаєш?

Грицько Товстогоуб аж покотився від задоволення і вже хотів пасісти всім своїм тілом на Петрика, коли в сей мент од печі рушила Санька з мискою кандьору в обох руках, і Гриць мусів поступитись.

— Со страхом при-и-ступі-і-ть! — проспівав Петрик, слідкуючи за тихою, обережною ходою Саньки; потім.

щось згадавши, кинувся до столу, схопив пляшки, поставив їх собі на голову і почав поважно ходити по хаті.

— Ги! — вирвалось у Савки, якому взагалі не в натурі було спокійно дивитись на їжу, а тут ще й горілка.

— А ну! Здурів! — обурилась Санька. — Найшов забавку...

— Дай сюди! — кинувся на його Гриць і, однявши пляшки, одну сховав у кишеню, а другу почав бити дном об долоню. За третім разом затичка вискочила.

— Ну, будить дядька Панаса, — промовила Килина, ставлячи другу миску на стіл і розкладаючи перед кожним ложки. Дядько Панас підвівся, почухавсь і почав злазити з полу.

— Виспались, дядьку? — спиталась Софія.

— Е! — махнув рукою Панас, ніби хотів сказати: «який там уже сон», але зараз же схопився за груди і хрипко, надовго закашлявся. Всі якось трохи притихли, слухаючи його кашель, який не хутко скінчився. Утершись і оддыхавши, Панас підійшов до столу і сів поруч Юхима, який посунувся трохи по лаві. Рідке, якесь сіре волосся звисало йому на жовте, худе обличчя з вишпунтими щелепами, з рідкою цалиною борідкою; очі між густих зморщок, з червоними жилками на баньках, дивились мутно, вяло; з болістно зложеного рота виходило хрипке дихання.

— Та хйба за такими мерзавцями заснеш... — з серйозним виглядом промовив Петрик. — Як на жидівським весіллі, всьо рамно!

— Ух, ти хороший! — кинула до його Санька, ласкаво дивлячись на його своїми гострими очима, які в ті хвилини, коли вона говорила з ним, ставали ніби м'ягчі. І вся вона тоді ставала навіть краща: здавалось, гостре підборіддя закруглялось, тонкі губи ставали повніші, ніс

притуплявся, смугляві щоки червонілись кровю, а в голосі цезала та жорстокість, сухість, з якими вона говорила до всіх, і з'являлась якась тепла м'яккість.

— Благослови о-о-тче-е! — рантом загудів Гриць, піднімаючи пляшку й наливаючи в зеленувату, опелькувату чарку горілку, і сам перший весело засміявся.

— Благословля-я-ю тебе струпом на всю го-о-о-лову-у! — козячим голосом одмовив йому Петрик, допомагаючи Кіндратові присунути довгу лаву до столу.

— От чорти! — засміялась Санька за всіма.

Першу чарку піднесли дідові Юхимові. Він взяв її, подивився на всіх, хитнув головою і тихо перехилив у рот. Заплющившись, ковтнув, смаковито, з задоволенням крєкнув і почав їсти кандьор. Другу піднесли Панасові. Він також мовчки взяв, байдуже вишив і, поставивши чарку на стіл, теж узявся за ложку. Килина спершу одмовилась, але зараз же, усміхнувшись, попросила і зваяжливо випила. Санька «запишалась» і почала теж одмовлятися, але, як її попрохали, несміло взяла і, кривлячись, почала «пригублювати», що разу вертаючи недопиту чарку. Але її припрохували, і вона ще «пригублювала». Так «пригублюючи», її випила всю. Навпаки, Софійка весело хитнула головою, крикнула всім «на здоров'я» і одразу хильнула всю чарку й навіть не скривилась. Не проминули й Маринки, яка сиділа між Санькою, і сказали їй випити. Вона покірливо взяла чарку. Ковтнувши, дуже скривилась, закашлялась і соромливо глянула на всіх очима, в яких аж сльози виступили. Що до хлопців, то певне, що вони не одмовлялись. Але коли дійшла черга до Трохима, він тільки скося глянув на чарку її холодно муркнув:

— Не хочу!

— Не хочеш?! скрикнув здивовано Гриць, держучи чарку; а Савка аж зупинив на півдорозі до рота ложку з кандьором і широко витріщив очі на Трохима.

— А не хоче, то й не треба!... — Нам більше буде! — сухо промовив Андрій.

— Давай! — вмить простяг руку за чаркою Трохим і, всміхаючись своєю чудною всімшкою, додав:

— Я й забув, що Андрій заручини справляє... Дай, Боже, щастя молодим! — і аж зубами клацнув об чарку, випиваючи горілку. Андрій почервонів, де-хто всміхнувся, де-кому ніяково стало, а Килина мовчки подивилася на Трохима і, знов потягшись ложкою до миски, сказала всміхаючись:

— Правда, що вовк!

Затихли, тільки чути було плямкання, стук ложок об миски, иноді голосне сякання та тяжке сопіння Савки, який з напруженою увагою й обережністю носив ложку від миски до рота, піддержуючи її шматком хліба.

— А ну! — хитнув Юхим Грицеві головою, підморгуючи до пляшки.

Знов заходила чарка по руках, знову Санька почала «пригублювати», знов Петрик, схиливши по-бабачи голову на руку, почав жалібним голосом приговорювати до чарки, знов Килина одважно простягла руку за горілкою і з придушеною огидливістю випила її. І знов Маринка покірливо ковтнула, але вже не закашлялась, тільки по всьому її худенькому личку виступив румянець та очі зробилися сміливіші й веселіші. Але розмова все зривалась: почне хто-небудь, другий додасть — і знов замовкнуть. Почали по третій. Але Килина вже не змогла більше й одмовилась. Санька ще більше «залишалась», але «пригубила» й третю. А Маринці знов сказали випити, і хоча де-хто вступився за неї, але Гриць з веселим

сміхом, з допомогою Трохима, таки досягли свого. і Маринка вишила. Почали й другу «лівкварту».

— Да-а... — протягнув задоволено дід Юхим, витираючи долонею вуса, — от і не думаючи вишили. Люде полаялись, а ми поживились. От так воно і повсеігда. Здається, погано лаяться, а з лайки і добре вийшло. От і припорція!... Да-а... Так воно на світі вьєз з давніх давен ведеться: що одному погано, то другому добре. Ну ще по одній, та й спочинемо.

За кожною чаркою Трохим пасмішкувато дивився на Андрія й неодмінно щось приговорював. Кров ударила йому в лице й воно стало ще червоніше, наче добре вишарований об цеглу пятак. Чорні, маленькі очі його заблищали гострим вогнем, усмішка ставала все тоншою, уїдливою.

— Пиймо хазяйську горілку! — промовив він, простягаючи руку за чаркою. — Вони з нас пили!

Андрій глянув на його.

— А я з тебе пив? — тихо спитав він.

— Ти? Ну, тобі б то я ще її не піддався б!...

— Так чого ж ти чіпляєшся до мене? Чого ти хочеш од мене?

— Нічого я од тебе не хочу.

— Ні, слухай, Трохиме, — спираючи ложку на край миски, заговорив раптом дріжачим, але щирим, миролюбивим голосом Андрій. — Я вже давно збираюсь тобі сказати. Та й усім. Що я вам зробив?... Що я тобі... чим я тобі... Підожди, дай я скажу. Ти раз-у-раз чіпляєшся до мене. Чи я тобі попереk дороги став?... Чи зло яке зробив кому? Усі, наче якийсь... чужий. А я б хотів... Ех!

Він махнув рукою й одвернув трохи голову в бік. Очі йому й від горілки і від зворушення блищали, верхня

губа нервово здригувалась, підборіддя з ямкою її золотистим, блискучим пухом почало тремтіти.

— А ну, заплач! — метнувши в його поглядом і усміхаючись, кинув Трохим.

— Ну, її заплачу, то що?... Я до вас, як до братів. Зо всіма хотів би жити. Трохим каже: «хліб одбивав». А кому я одбив? Га?

— Та що там?... Та плюнь! Ех! — промовив Грицько також зворушено. — Що було, то... Ет, що там! Ніхто тобі нічого, як і зо всіма...

Але в сей мент Гриців погляд упав на Петрика, який смішно витягнувши губи вниз і хлипаючи очима, уявляв, що збирається заплакати. І Гриць весело заретотався.

Килина мовчки сиділа й дивилась на кульку з хліба, качаючи її пальцем по столі. Довгі, темні віі закрили їй очі й кидали невеличку тінь на чисті, ніжні щоки, на яких як-раз по середині червоніли два невеличкі, завбільшки в дві кошійки румянці. Софія задумливо носила ложку од миски до рота й, не кліпаючи, дивилась напроти кудись через голову Юхимові, що також мовчав і тільки хутко бігав по всіх очима. Тільки Маринка, дядько Панас та Савка, здавалось, мало вважали на балачку, а більше на кандьор.

— А чим я винен, що в мого батька є, а в твого нема? — скрикнув Андрій.

— Та хто тебе винить? — злістно глянув на його Трохим. — Є, то й чорт тебе бери!...

— Та ти спитай перш, чи є ще в Трохима батько! — усміхнувся дід Юхим.

— Ну, в цього визнаєш! — сказала Санька. — Як чорт той... скільки живе, а що воно — а ні словом не похваляється. Хоч питай, хоч ні...

— Хиба ти порозумнішала б, як би тобі похвалився що я й звідки я? — посміхнувся Трохим, не дивлячись на Саньку.

— «Порозумні-і-шала!» — перекривила його Санька, похитавши головою. — Ох, ти розумний!... Тільки й знаєш щоб укусить когось. Чистий халамидник!... Не дурно не хоче про себе говорити. Десь багато доброго наробив!... Голодрабець!...

Дід Юхим серйозно подивився на неї.

— Це ти... напра-а-сно, — протяжно прогунявив він. — Нічого, може, чоловік і не наробив, а ти вже... А що Андрій жаліється, дак я йому скажу одну пісню. Гуляла собі, значить, голота, а багач-дукач ішов мимо та й почав сміятись. Ніби то: «гей, за що ж, за що та бідна голота напивається». А вони йому: «а хто з нас, братця, та буде сміятись, того будем бить!» Та й дали таки бобу. О! Не насміхайся. Чоловік, може, горе запиває, щоб і не чути, а той ще сміється.. Неприятно!

— А хиба я з тебе сміявся коли? — звернувся Андрій до Трохима, але той як скинів:

— Та чого тобі треба?! — Не люблю я вас... дукачів... от і все!

— А горілку їхню любиш? — ехидно вставила Санька.

Трохим раптом заспокоївся й усміхнувся, кинув:

— А чого ж? З паршивої вівці хоч вовни клопоть.

— То правда! — згодився Юхим. — «То, мовляла, батюшко, вам за упокой, а це таки за здравіє». Не все те, що ми любимо, дівко, у пригоді стає нам. Бува, що й ворог лютий миліший за батька рідного буває... Так то, дівко! Дають — хватай, скубуть — тікай!... А свого не впускай. От тобі й оченаш...

— Амі-і-нь — проспівав Петрик.

— Да-а! — хитнув головою Юхим. — Всяке шукає кращого... всяке бется за себе. Кажуть — гріх тільки про себе думати. Брехня! Гріх не думати про себе!... Бо так уже положено. А люде вигадали, що треба себе наслідок ставити. Та натура в один бік тягне, а люде в другий, та й виходить ні Богові свічка, ні чортові люлька. А як би кожний та поміг ще натурі, як розумні люде роблять, то вийшло б не те. А так... поки дурнів, поти й горя. Ех! Як би то кожний умів про себе дбати!

— А ви багато надбали? — ущигнула Санька.

— Я? Ні, не багато. Сиве волосся, лисину та 65 літ. От і все...

— Що ж так мало? Не хотіли більше, чи що?

— Ба хотів, та розуму не було. А як поскубли трохи, то й розуму набрався. Тепер би дбати, та сили нема вже. Ну, випемо, чи що?

Панас та дівчата рішуче одмовились. Вони вже й так були на підпитку. Очі всім блищали, щоким зашарілись, рухи стали непевні, а Маринка навіть так насмілилась, що про щось узялась роспитувати Софійку. Дивилася вона жваво, сміливо, слухала якось жадно-пильно, не спускаючи напружених, блискучих очей з оповідача.

Тільки Софійка, нервово сміючись, сама налила собі і з якимсь завзяттям перехилила горілку в рот.

— Чорт його бери! Гулять так гулять! Правда, Килинко? — озирнулась вона на ту. Червоні ясна над білими зубами, здавалось, ще більше почервоніли їй; сині довгі очі горіли, щоким палали.

— Хай говорять люде! Пхе!... Удивітельно! Гуляй і все!

— Верно! — гукнув Гриць і так бухнув Кіндрата по спині, що той аж хитнувся вперед усім тілом.

Але інші сиділи якось невесело і задумливо. Андрій потроху затих, ослаб якось, спер голову на руку й дивився кудись мутними очима, поглядаючи иноді на Килину, що не переставала качати кульку. Трохим ще більше пасупився.

— Так, та-ак, — протягнув, зітхнувши, дід Юхим, — от і все. Тепер вставай, діду, бери свою калаталку та йди стерегти чуже добро...

Він трохи помовчав, потім, іролично всміхнувшись, почав знов:

— Жив, робив... а для чого жив, на що робив, то й сам тобі жидівський рабин не скаже. От 65 літ маю, а спитай мене, що я заробив собі? Калаталку. (Він хитнув головою.) А все, що дурний був. Ех, вернись мені літа мої! Ге! Наплював би я тому в вічі, хто сказав би мені, що себе забувати треба, що за свою долю битись — гріх. Я б йому сказав би!...

— Е, діду! — махнула рукою Санька. — Нічого те не pomoже. По правді роби, по правді й буде тобі. От що!...

— То по правді й очі вилізуть, — хрипло промовив Пагас, байдуже, вяло дивлячись поперед себе.

— По правді? — усміхнувся дід. — Ех, дурна ти, дівко, мало каші їла. Та знаєш ти, що таке правда? Правда — то оттой самий пятак: подивись з одного боку — орел; переверни той самий пятак на другий бік — буде тобі орешка. От так і правда вся. Що на користь мені — от то й правда, а що на шкоду — то неправда. А що шкодить одному, то другому на користь. От тобі й правда уся...

— То, виходить, як мені на користь красти, то й красти можна? І по правді буде?

— А тобто є такий чоловік, щоб не вкрав ні разу на віку? Га? Ех, ти! І святий краде. Що то таке — вкрав?...

Узяв те, чоґо сам не заробив. Правда, инший усе своє життя краде, і добре краде — і живе добре... а другий і погано вкраде, і раз украде — й живе погано. Та то вже біс один — чи мало, чи багато. Е, дівко, дівко! Сидів я й по тюрмах за ту неправду і потом умивався за правду, а тепер бачу, що тої вашої правди ще й досі не бачив. Що на мою думку було правдою — то другим було неправдою; що мені неправдою — то другим правдою. А де вона та одна правда, то мабуть і сам чорт її не бачив, бо і в його є своя правда. Правда, дівко, то все одно, як бува та городська бариня. Подивишся ззаду — рівна, гарна, не ноґами йде, а пливе; чепурна, пахуча, — хоч молись до неї! А подивившся спереду — то так тобі зробиться, наче муху ковтнув. Йі-Боґу! А бариня та ж таки одна...

— А то мабуть, ті барині, що... тої... — трохи замнялась Софійка, — що... як ви колись казали. Ну, як у нас... нечестні...

— Та кажи прямо! — гукнув Гриць на всю хату, — шлюхи та й усе.

— Всякі, всякі. Це я так... для приміру. А там є і шлюхи, і чесні... всякі. Тільки щось чесних тих мало. На мою думку, тих чесних перевишати б усіх на одній гилляці, а пани їх у ручку цілують. От тобі й маєш правду. А шлюхи... що шлюхи? Такі ж люде, як і ми. Живуть собі. Ге! Та ще й як, бува, живуть. Все одно вже, дума собі, не вернуть... ну, так хоч поживу ж!... Ну, й живе! Такі люде мають собі всякі перепони, або там сором, або щось инше. А тим що?... Одно — гуляй, та так гуляй, щоб і на старість вистарчило. Ге!... Котра гарна та розумна... Одну я знав там... Гарна канальська дівка... от би не гірше нашої Килини, тільки шеначе менча й тонча. Так скажу вам не жила, а кипіла. Грішми курила, як я тютюном. У шовках уся. А таки ж з нашого брата, про-

стих: десь, казала, з Полтавської. Да-а! Правда, трохи, бувало, крадькома сумувала. Ну, та без суму і втіха не така солодка. Живуть!... Хоч і трохи, та добре!...

— То теж усе правда, що ви казали?... — підвела голову Килина й роблено байдуже позіхнула.

— А мені чого брехать? — спокійно всміхнувся Юхим. — Підди та подивись сама, коли не вірши. А хочеш, то й сама до їх пострижись. Пірне не буде. А будеш жити так, як і не приснитись ніколи. Хе-хе-хе!

— Мелі-іть! — якось ніяково всміхнулася Килина і, потягнувшись усім своїм дужим, гарним станом, знов нахилила голову і взялась до кульки.

— Е! Послухать діда, то зразу щасливим будеш! — сказала насмішувато Санька. — Тільки горе, що дід самі досі тільки сторожа при окономії доскочили. А кажуть, що й по тюрмах сиділи, по світах бували.

Дід усміхнувся.

— Да-а, і по тюрмах сидів, і по світах бував. Та дурного, дівко, і в церкві бють. Така вже планета дурневі. А як би я з розумом робив, то може б і не тинявся б оце по скарбах.

Він трохи помовчав, потім почав знов.

— Да-а... розум — велике діло. Коли б я з розумом крав, то й по тюрмах не сидів би. Коли хочеш красти, то вже крадь так, щоб хоч і в тюрмі посидіти, так вже потім і пожити. Крадь у того, хто багато має, а ще краде, хто сам краде. Украв раз, та гаразд. А на те, що гріх, плюнь. То гріх для того, у кого береш, а коли він сам братиме, то вже не буде гріх...

— А Бог? а правда? — скрикнула Санька.

— Ха-ха-ха! — злістю, терико зареготався Трохим. — А тобі Бог багато дав, хоч ти й свята та божа?

— То по твоєму, вже й Бога немає?

Трохим тільки ще злістніше зареготався.

— Ні, ти, Трохиме, не смійся, — уважно промовив Юхим. — У Бога, брате, треба вірити. Бо наш брат — без віри в Бога одна худоба й більше нічого. Без Бога наш брат — не чоловік. Понімаєш? Ти хоч те візьми: що ти, або я? Худоба та й усе!... Для чого ти живеш, для чого я... нікоторого поняття нема!... Або от наша Маринка! Подивись на неї — ну, для чого воно живе?... До чого? по віщо? Залякане, засмоктане. Воно тобі не то, що вкрасити не посміє, а й за себе постояти не може. Всяке її штохва, усяке її щипа, з роботи не вилазить, голодне, холодне, забите, чорне... кому воно, на що воно? Собаці — та й то краще, от же, їй-Богу краще: та хоч і виспить-ся, і полежить, і пограється, а ця... вона хоч ласку чию бачила?... Без батька, без матері, байстрия... живе тут собі з милости. А для чого живе воно?

Маринка, що впивалась просто в кожне слово, раптом почервоніла вся, сміливо підняла на діда свої залякані очі й промовила:

— Я тепер вже нікого не буду боятися. Я вже тепер... Я не боюсь...

Де-хто здивовано, де-хто з усмішкою подивились на неї, а дід Юхим похитав головою й сумно сказав:

— Дівчино, дівчино!... Не так тебе били, щоб так ти зразу не забоялася. Це горілка, дівчино, не боїться, а не ти...

Маринка хотіла щось сказати, але дід Юхим повернувся до Трохима й заговорив далі:

— Ну, а ти, а я, а ми всі тут? Та ж худоба та й годі! З ранку до вечора, з малечку до сивого волосу тиняєшся по наймах, з роботи не вилазиш, та ще й радий, що з году не здихавш. А разом з тим і Маринка і ти і я — люде! Понімаєш: не худоба, а люде. О!... А чого? Бо ти

це Бога маєш. О! А не вір у Бога, й виходить, що ти ні-
которої разниці з волом або конякою не маєш. А це вже
зовсім... обидно. От багатому — друге діло. Багатому па-
нові Бога не треба. На що панові Бог? Йому й так видно
що він не коняка. Він собі знає й бачить на кожному
місці, що він людина, бо живе не так, як худоба. Од того-
то наші так і не дуже-то вірять у Бога. А нашому братові
треба вірити, треба держатись за Бога, бо як одірвешся,
то й буде: що вил — усе одно. А віриш — воно якось
і терпиться легше. Все-таки людина, значить, і ти для
чогось здався. О!... Так, Панасе?

Сутулий, жовтий, згорблений Панас трохи підвів
свою довгу голову й ледве дивлячись своїми мутними
очима, промовив:

— Коли чоловік має здоров'я, то й щастя має. А за-
губив здоров'я... — він не скінчив і глухо закашлявся, по-
хитуючи головою й халаючи руками за груди. Всі си-
діли мовчазні, пасуплені, похмурі. Трохим усміхався
злісно й жорстко, а Маринка хутко бігала по всіх очима,
наче боялась прогавити хоч одне слово.

— Так підождіть же, діду! — крикнула Санька, по-
думавши. — Що ж ви говорите: і про себе тільки думай
і в Бога треба вірити?... А Бог сказав, щоб... що так гріх
думати...

Дід Юхим усміхнувся, але, нічого не одмовляючи,
встав, перехрестився тричі до ікон, сів знов і, шукаючи
люльки в «бруках», промовив:

— Хоч ти, дівко, й гостра на язик, а все-таки дурна.
Понімаєш?

— Ба ні, не попімаю.

— То слухай же... Хиба тобі хто говорить, щоб ти
кривдила другого, коли про себе думать будеш?... А може
воно тоді ще й краще буде, як усі будуть про себе думати.

А то погано, що дурний не дума, а розумний притворюється, що не дума. Та й виходить, що розумному добре, а дурневі — дуля. А хіба Бог говорив, щоб одному було добре, а другому погано? Понімаєш?

— Ні, не понімаю.

— Бо дурна. Бог одне, а гріх друге. Хіба ти з Богом говорила про гріхи?... З людьми. А люде чоґо не загадають?... По-панськи одне гріх, а по-мужицьки друге. По-жидівськи одне гріх, а по-нашому друге. А чия сила, того й правда. А Бог один. Понімаєш?

— Ні!

— Ну, то йди к чорту!... Що з тобою патякать!

І почав насипати в люльку тютюну.

— Ні, діду! — вмить почав Трохим з якоюсь похмурою ніяковістю. — Це все... може й так, може й не так. Не знаю. А от як... приміром сказать... мені·найти таку точку... свою... значить... точку...

— Точку?... Яку точку?

Трохим ніяково усміхнувся.

— Таку точку, щоб... як жить. Таку лінію...

— Та такому, як ти, одна лінія: на Сибір та й годі!

— сухо засміялась Санька.

Очі Трохимові занялись, але він зразу здержався й повернувся знову до діда.

— Ша, не займай його... — обернувся той до Саньки.

— Він чоловік попечений: йому, де не торкнись, болить. Сміятись не треба. Чоловік дороги шукає. Де він її знайде, чи на Сибіру, чи в палатах — то вже не нам знати. А коли хочеш, щоб самій добре було, то поможи йому. Бо і ти і він — рідні собі. І ти гола, і він голий — значить і правда одна в вас. Виходить, не сміяться, а помогти треба, бо поможеш йому, то все одно, що собі поможеш. Дурна ти, дівко! Як би попоходила нічку, другу та ки-

нула оком на себе та подумала про життя своє... от і другого поіімала б. А нашого брата... понеченого... поіімать треба. А таких понечених багато розвелось тепер. Перше то їй не чути було, щоб чоловік вік свій тинявся від економії до економії. А тепер? І-гі-гі! Мабуть це вже в двадцятого пана служиш тепер? — звернувся до Трохима.

— Хай їх чорт лічить, а я вже й лік загубив! — з ненавистю промовив той.

— А батьки десь померли?

— Померли.

— Та-ак. А по економіях... скрізь добре було?

— Добре!... Ех, діду! — вмить спалахнув якимсь дико Трохим і з силою вдарив кулаком по столі. — Давить мене тут... горить!... (показав він на груди). Пече, вогнем пече! і сила є, а точки нема...

— Х-м!... — розвів руками Юхим. — Точки?... Точку, хлопче, не знайдеш зразу. Багато треба сліз ковтнути, багато крові пропустити, щоб твердо стать на свою точку. А ти — чоловік понечений, уразливий. Сам кажеш, горить у тебе. Тобі не покажеш. Сам шукай. Та шукай не по-за собою... не шукай у чужих, бо в чужих і правда чужа. А коли голодрабець, то в голодрабця й правди шукай. Та думай більше про себе... може й видумаєш. От я вже додумався; спочити б трохи та й... (Він махнув тільки рукою.) Та я — не ти. В тебе горить, а в мене вже попіл... Мені б тепер хатинку свою. Ех, хороша то штука своя хата: хоч здохнуть є де... ніхто вже не вижене тебе, ніхто не штовхне. Сам собі пан! Правда, Килино?

Килина підвела голову, глибоко-глибоко зітхнула і знов нахилилась.

— А мені, знаєте, діду, все одно, — заговорив, червоніючи й широко-тихо всміхаючись, Кіндрат. Коли він починав говорити, то раз-у-раз із початку трохи червонів.

— Чи є хата, чи нема — аби добре було... Може то через те, що я вже забув, що то своє — хазяйство?... Він ще ширше усміхнувся й допитливо подивився навкруги. — Забув уже... Знаю, що як своє хазяйство, то мороки багато; робиш не менше, як і по економіях, а клопоту... аж по вуха... А нема нічого, то й клопоту нема... Аби харч добрий та роботи менше... та платили добре... То й жити якось можна... А що ж робитимеш!

— А як заслабнеш та виженуть тебе? Де здихать будеш без хати? Під тином? — хрипло, похмуро спитав Панаас.

— Е! Що там! — раптом скрикнула Софійка, схопившись з місця. — Виженуть — виженуть! Чорт їх бери! Гуляй та й годі!... На! що нам хата! Ось ми з Грицем та Кіндратом підемо в Бесарабію, або в Таврію на заробітки. Там, кажуть, музики грають... хлопці, дівчата... Гуляй та й усе!... Давайте, діду, я вам наллю!

— Ні! — зваяжливо крутнув головою Юхим. — Я вже не буду. Границя! У мене вже така границя: як не дойду, то ще держатимусь, а перейду, так уже прощай: питиму, поки й сорочки збудуся... А тепер ще холодно... Як вижене Халабуда, то й до Адеса не доберусь... Хай молодші пють...

— Кіндрате, пий! — подала чарку Софія. Кіндрат мовчки взяв чарку, випив, утерся і, силюнувши, почав закусовати хлібом.

— А тепер я! — знов наливаючи, скрикнула Софійка, обводячи всіх блискучими, трохи посоловілими очима. — Гулять, так гулять! Правда, Грицю? Ех!

Вона витягла руку з чаркою, підвела голову, крутнула нею й чистим, гарним контральтом заспівала:

Там дівчи-на гуляла-а,

Ох дівчина гуляла-а...

— Грицю, поможи! — хитнула вона тому головою,

Ну, што ж кому дело гуляла-а...

підхопив Гриць і штовхнув ліктем Кіндрата. Той на швидку проковтнув хліб, притулив руку до щоки і трохи розбитим, але сердечним голосом уступив у пісню й наче поплив м'якко, рівно уторі.

Ну, што ж кому дело, гуляла-а!

Ну, какое кому дело гуляла-а —

залунали веселі, буйні згуки в сумній, темній «чорній» кухні.

Софія поставила на стіл налиту чарку, вискочила на середину хати й, тупнувши ногою, палко повела плечима, граючи до Гриця очима й усмішкою. Потім раптом повернулася до Савки й підморгуючи, малячи за собою, весело поклікала:

Ходи, милий, не журись,

Ходи, любий, не журись!

Савка задоволено «гигикав», а Гриць та Кіндрат, переплітаючись голосами, наче підбадьорювали його:

Ну, што ж, кому дело, не журись,

Разкакое кому дело, не журись!

— Ні, стій! Давай другу! — спинився раптом Кіндрат і, не чекаючи нікого, трохи заплющившись, притулив знову руку до щоки й тихо-тихо почав:

Ге-ей, ти горі-і-лочка,

Гей, ти медова-а-а-я-а...

Ге-ей, з ким я тебе ши-ить бу-уду молода-а-я!

Сумні згуки заплакали десь під закуреною стелею, перебігли сумом по обличчях і попливли, розлились по хаті. Софія спинилась, прислухалась, потім хутко підбігла до Кіндрата, сіла близько його й, обнявши, притулившись йому до плеча головою, тужливо підхопила:

Ге-е-ей, з ким я тебе пить буду молода-а-я!

По хаті наче пройшла сама туга.

Ге-ей, поїхав милий мій

В далеку доро-о-огу-у... —

хитнув з болем головою Кіндрат, перекладаючи щоку на праву руку, а лівою обпімаючи Софійку.

Ге-ей, мене молоду-у-ю...

з одчаєм залилась Софія, —

...кинув самото-ою...

Ге-е-еей!...

безнадійно махнув рукою Гриць, вкриваючи їхні голоси своїм густим, свіжим басом, —

...мене молодую кинув самото-о-ю-у...

Згуки ридали; здавалось, доля сих сірих, пригнічених людей звідкись виринула, одяглась в отсі згуки й кликала, манила їх кудись. Здавалося, тут, у сій брудній, пів-темній хаті не було вже ні сього довгого столу з порожніми, великими мисками, з розкиданими лояжками, з плямами кандьору, ні чорної, блискучої від бруду долівки, ні смердючого, важкого повітря, — здавалось, ці згуки вимити сей бруд своїм сумом, налили сюди вільного, чистого повітря, покрили все своїм ніжним, тужливим чуттям.

Килина сиділа, підперши голову рукою, її дивилась, не моргаючи, в світло лампочки. Видно було, що вона не бачила ні співаків, ні Андрія, що, здавивши голову руками, дивився нерухомо в стіл; не бачила Маринки, яка почала жваво прибирати з столу, — нікого й нічого не бачила. Губи, свіжі й горді, були зложені якось гірко, брови нахмурились, на щоках грав невеличкий румянець, високі груди підіймались іноді під довгим, задержаним зітханням.

Ге-ей, та немає правдоньки на світі, —

жалівся Кіндрат, заплюндивши очі й журливо схиливши голову на руку.

Ех! Тяжко-гірко, милий, та по наймах жити... з мукою згожувалась Софійка, притулившись йому до плеча щочкою й дивлячись перед себе широкими, синіми, засмученими очима.

Ех! Тяжко-гірко, милий, та по наймах жити... меланхолійно, сумно гудів Гриць, м'ягко переливаючись від Кіндратової пріми до Софійчиної втори.

Було боляче-сумно.

Дід Юхим сидів, спершись руками на коліна, й задумливо пошхукував люлькою; Панаас та Савка тихо перейшли на ніл, і хутко стало чути Савчине хропіння; Петрик і Санька сиділи, обнявшись, на полу і мовчки слухали; Трохим знов тарабанив пальцями по столі. і знов на тонких, сипіх губах його грала злістно-іронічна усмішка, тільки гострі, маленькі очі його зробились ще гостріші, лице налилось кровю, й на лобі грала проти світла лямпочки дрібні краплі поту.

Вмить Софійка скинула з свого стану Кіндратову руку, глибоко-глибоко зітхнула й, тріснувши головою, схопилась і з усмішкою, в якій, здавалось, ще плакала пісня, крикнула:

— А ну його к бісу!.. Ще заплакати можна! давайте краще веселої... Чого нам журиться? Горілка є... Давайте, діду, випем. Ет!... Начхайте!... Гулять — так гулять!... От і все... Наші пани гуляють, і ми гуляєм... Удівітельно!

Вона, сміючись, підбігла до столу, схопила налиту чарку й, розхлюнуючи горілку, високо підняла її.

— Хайі люде говорять!... А нам начхать!... Правда?... Хведір каже: «шлюха»!... Ну, й шлюха, ну то що!... Шлюхам все можна!... Ви й не знаєте: він назвав мене шлюхою... Я не хотіла вам цього говорить, а тепер... пхе!... Ще

ї набив, як шлюху! «Ще, каже, й шлюхи уміють вередувати.» Ха-ха-ха! А он дід Юхим кажуть, що й шлюхи такі ж люде... Правда, діду?

Вона вже не сміялась, а якось болісно, жалко кривила губи в усмішку й все більше та більше розхлюпувала горілку дріжачою рукою. Потім раптом безсило упала на лаву, випустивши чарку, яка покотилась до-долу, припала головою до столу й голосно, здригуючись, заридала. Петрик та Сашка, що почали щось шепотіти між собою, зразу змовкли і злякано глянули до столу.

— От тобі й мавш! — тихо промовив Гриць, збентежено дивлячись на всіх своїми лупастими очима й якось криво всміхаючись. — Чого вона?

Килина, наче мало дивуючись сьому, глянула мовчки на Софію і знов стала дивитись у лямпочку; тільки в лиці її вже не було задуми, а щось холодне, жорстке, щось тверде і зважливе. Вона навіть не звернула уваги на Андрія, що, зачувши ридання, хутко підвів голову і став дивитись спершу на Софійку, а потім на всіх широко розплющеними очима, в яких злякано дивилось питання.

— Що таке? — звернувся він до Кіндрата, але тої нічого не одмовив йому й тільки пильно, напружено, поцуро дивився на піл.

— Біжи, спитай у свого товариша, Хведора, — усмінувся Трохим. — Він знає.

— Я тебе не питаю! — спалахнув Андрій, повернувшись до його всім тілом і міряючи очима. Але Трохим тільки гостро подивився йому в'налиті кровю очі й байдуже одвернувся.

— Що таке? Чого вона плаче? — нетерпляче, палко скрикнув Андрій, звертаючись до всіх.

— Та нічого... так... — махнув рукою Гриць, встаючи й підходячи до Софійки. — Годі, Софійко!... Чорт їх бе-

ри... Ет! що там!... Удівітельно! — І хотів усміхнутись, але тільки скривився...

— Не займай її, — похмуро промовив Юхим, — хай вишлячється... Горілка її розмягчила...

Гриць хотів щось сказати, але в сей мент щось стукнуло в одне вікно, потім в друге, потім затупало в сінях, і в хату хутко вбігла дівчина в «панській» одежі, себ то в ситцевій довгій спідниці, в кофточці «в талію» і з чистим, білим хвартухом на шлейках.

— Дівчата! — зараз же почала вона, захакавшись і важко диншучи. — Ідїть... нам... помагать... посуду перемивать... бо ше управимося... Ху!... Казав Халабуда... А що то у... вас?... Монополька?... Диви!... А що то плачє? — вмить спинилась вона і злякано подивилась на Софійку. — Чого вона? Хто то?

— Софійка, — промовив Гриць.

— Чого ж вона?

— Та... так... Годі, Софійко... Он краще йди в кімнати... На панів подивинься... Фроська приїшла... Посуду перемивать...

Софія трохи стихла, але не підводилась, тільки иноді схлипувала й тоді хиталась всім тілом.

— Чуєш, Софійко? — підсіла до неї Фроська й обняла злегка за стан. — Плюнь на їх!... Нехай обїжають!... Лучче пайдьом у комнати... Пуцай плачуть ті, што гроші мають!... А у нас весело! Панів, пані-ів! Танцюють, грають на хуртоплянах... Вставай, пайдьом! Та й Санька, й Маринка пуцай ідуть! — звернулась вона до всіх.

— А я чого туди піду? — сказала Санька.

— «Чого!» посуду перемивать!

— От не бачила...

— Тю, дурна! Та я б аж побігла! Подаси якомусь панові шубу або що, то й «на чай» получиш!

— Ну-да! — недовірливо протягнула Санька.

— Йй-Богу! Дурна!

Санька повагалась трохи, потім почала шепотіти щось Петрикові, який незадоволено скривив губи, потім схопивась, стрибнула з полу й почала хутко шукать на жердці свою хустку.

— Вставай, Софійко, — нахилилась знову Фроська до Софії. — Там харашо! Йй-Богу! А паничі які понаїзжали, Софійко! Знаєш... — вона раптом закрила рота рукою й почала щось шепотіти Софійці на вухо, хихикаючи й, ніби засоромившись, ховаючи лице кудись їй під плече. Софійка взяв не схлипувала, але все-таки не підводилась. Нарешті, коли Фроська щось прошепотіла їй тихо-тихо на вухо, боязко наперед озирнувшись на всіх, вона трохи підвела заплакане, червоне лице з мокрими щоками й припухлим носом і, слабо всміхнувшись, промовила:

— Та невже?

— От тобі хрест святий! — Поважно і з запалом перехрестилась Фроська й, наче згадавши щось, знов обняла її й почала шепотіти, дивлячись на Юхима своїм дуже блідим, з синіми жилками обличчам, з синіми кругами під очима й трохи кирпатим носом. Софійка ще ширше всміхнулась і, соромливо глянувши на всіх, почала витирати ганьнутим на кулак рукавом мокре лице.

— Та брешеш! — раптом засміялась вона, але Фроська ще з більшим запалом почала шепотіти. Тоді Софійка, мов не витримавши, схопилась з місця й весело побігла до жердки.

— Гулять, так гулять! — блиснувши до Юхима білима зубами й червоними яснами, крикнула вона й почала стягати з жердки одіж, хутко перебіраючи й одкидаючи на бік чуже.

Всім наче трохи легше стало: забалакали, засміялись. Фроська почала оповідать про гостей, широко розплющуючи очі, шпескуючи руками й мало не за кожним словом божачись.

— Там один оцє приїхав, — з жахом приклала вона долоні до своїх блідих щок. — Пуза-а-тий, пузатий, а як у двері не войдють... Усьо кашля... А другий — з миндаляю... На стьожці з боку висить... Як хрест всьо рамно... Та всі поздоровляють його, ручкаються... Та всьо на миндаля ту смотрять... От хрест мене вбий! Бухвечик говорить: що як би йому таку миндаля, так він би січас у городі трахтир з катеринкою одчинив би... Накажи мене Бог! Десь дорога, верно!

— От би таку миндаля украсти, діду! — зареготався Гриць. — Га? Було б на що хату поставить?

— Да-а... — усміхнувся Юхим.

— Санько! — гукнув Гриць. — Ти там зівка не дай... Придивись, де спатиме, та нічю й підберись до миндаля... Петрик спасибі скаже!

— А як ми вже поженимся, ви будете зо мною ручкається, поздоровлять!... промовив важко Петрик. — А вона велика? — звернувся він до Фроськи.

— Та-де! Як слива завбільшки...

— Пхе! Чорзна яка миндаля! — зневажливо плюнув Петрик.

Софійка та Санька вже одяглись, а Маринці не було чого одягатись. Вона давно вже стояла біла Фроськи і, пильно дивлячись кожному в рот, слухала кожне слово.

— Ну, гайда! — крикнула Фроська, і всі три, весело озираючись, жартівливо прощаючись і сміючись на жарту хлопців, вискочили з хати. За ними хутко заляпала босими ногами Маринка в своїй довгій кофті й брудній ситцевій хустинці на голові.

Стало тихо. Килина поралась біля мисника; Андрій і Трохим сиділи біля столу, похмурі й задумливі; Петрик підсів до Гриця і зтиха почав якусь пісню. Кіндрат спершу мовчав, потім ледве чутно почав підголосювати, і сумні згуки знову забились, заплакали десь під стелею.

Тим часом дід Юхим набив люльку, запалив її і став виряжатись «на службу». Напнув на лису голову шапку, з якої виглядала подекуди бавовна, замотав ганчірками подрані чоботи, увязав їх мотузками й нап'яв на себе «пальто» своє. Се «пальто» — жовте на плечах, зелене під пахвами, брудне спереду, з великими, чорними латками біля кишень і з одним однісеньким салдацьким жовтим гудзиком біля коміра — було Юхимові і за постіль, і за світу, і за всі його маєтки, коли не забувають ще про люльку, шапку, «бруки» та ще де-які «вещі». Нап'явши з крехтанням «пальто», Юхим тісно підперезався мотузком, пихнув люлькою й, витягнувши з-під полу дерев'яну калаталку, закалатав нею й промовив:

— А що!... А ще кажуть, що не козак! Х-хе!... Хоч зараз до халамидників... Да-а...

Він щільніше насунув шапку на лоба, пихнув люлькою й зачовгав своїми обмотаними в ганчірки чобітьми з хати.

III.

Вечір був темний. Неба не видно було, а здавалося, хтось розп'яв у горі безкраю чорну залону і трусив з неї дрібним, холодним дощем. Вітер підхоплював дощ, крутив його, розкидав і гостро різав ним по лиці. Але в повітрі чулась не нудна, одноманітна, тяжка осінь, а щось бадьоре, свіже, молоде, — чулась весна. Вітер ніс не запах гнилого поживклого листя, а перший дужий подих

землі, що скинула з себе холодний, мертвий, сніговий жунак і могутче набіралася сили. Дощ нагадував не довгі безкраї, мокрі шчі з виттям вітру в комні, а зелене море сходов, зелену, оксамитову траву, поле, працю, надії, одчай, радість, сльози, — нагадував життя.

Дід Юхим вийшов з хати, ступив де-кільки кроків і озирнувся. Праворуч його темно й тихо. Чорніти стайні, загони, клуні, амбари... Нижче до будинку чорніли верхечки саду, а між ними далеко-далеко жовтіли вогники, — то село внизу, в долині. По ліву руку було більше життя. За «чорною» світила вікнами «біла» кухня; біля неї стояли брочки усяких фасонів, ходили, люде, бігали собаки; а перед «комнатами» було видно, як у-день. Увесь довгий ряд великих вікон будинку був залитий світлом, що виривалось на двір і широкими смугами заливало подвір'я, потоптане ногами коней та порізане колесами брочок. У вікнах миготіли постаті, а на ганку, що був як раз посередині будинку, одчинялись двері, звідки вилітав глухий галас, наче з вуліка. — Тар-тар-тар!... Тар-тар-тар!... — раптом закалатав Юхим, наче бажаючи заглушити той веселий гомін. Тар-тар-тар!... — неслоь з шим по економії, то стихаючи, то ще дужче ріжучи вухо з кожним подихом вітру. Він обійшов стайню, комору, прийшов у сад і став то поринати у світло, то виринати з його, бо воно смугами тяглоь із задніх вікон будинку. Обійшов будинок, «білу» кухню і знову став наближатись до «чорної». З чорної запови хтось перестав трусити дощем, наче замислився; вітер, не маючи винну, крутивсь і свистів у стріхах та голих вітях деревини, наче навмисне не хотів дати Юхимові насипати в люльку тютюну. Дід на мент зупинився, озирнувся і почовгав під стіну «чорної» кухні. Тут було затишно, тільки нподі вітер, мов жартуючи, зразу виривався десь з-за рогу і, дмухнувши пронизувато в

лице Юхимові, знов щезав десь у чорну яму долини. Дід притулився до стіни, поклав до-долу калаталку і почав виймати кисет; але раптом підвів голову і, прислухуючись, став дивитись за тин, що відділяв Юхима від подвір'я і тягся від рогу «чорної» кухні аж до рогу білої: тут зачулось якесь шарудіння. Спершись ліктем на тин, там чорніла якась постать в гострій шалці, що була дуже схожа на Трохимову. Поворухившись, вона знов застигла, наче настромлений на тин стовп з горщиком зверху. Але не встиг ще Юхим насипати в люльку тютюну, як біля рогу зачулась чиясь хода, а за нею затемніла біля першої постаті друга постать.

— А це хто тут? — раптом зачувся спокійний, твердий, жіночий голос.

— Чорт! — насмішкувато здушеним, похмурим голосом промовила постать, не міняючи пози, а лиш злегка повертаючи голову.

«Ага, то Трохим, а то Килина», — впізнав Юхим, насилаючи пучками в люльку тютюну і пильно придивляючись до рук, боячись розсипати.

— Правда, що чорт! — промовила Килина, підходячи ближче. — Що ж ти тут робиш?

— А хіба не бачиш? Танцюю...

Килина трохи помовчала, потім тихше і щиро якось сказала.

— Скажи мені, Трохиме, чого ти такий злий раз-у-раз?

— А чого ти така добра?

— Я? Ні, здається, і я не дуже, але ж...

— Без палиці мимо не йди? — кинув Трохим і сухо засміявся.

Килина щось сказала, але вітер, наче не бачаючи, щоб Юхим чув, шарпнув її слова і потаскав кудись за стайню.

— А мене вже таким мати породила, та люде зробили — зачувся знов Трохимів голос. Таким і дівчата любили, — і злістно-іронично засміявся.

— А ти любив кого-небудь?

Трохим мовчав.

— В тебе мати є?

— Була.

— А батько?

— А ти що... сватать мене хочеш, що допитуєшся?

— А хоч би і сватать.

Замовкли. Дід Юхим перестав навіть люльку набивать.

Слухай, Килино, — теріко заговорив Трохим. — я жарти люблю, але, коли мене кусають, то й я зуби маю... Маєш собі Андрія, то й грайся з ним, а я хазяйства не маю, то торгуватись зо мною нема чого... Коли б...

Вітер знов наче на злість Юхимові одірвав кінець мови і ніби в кипеню сховав її. Дід Юхим тихо, обережно ступаючи, ховаючись за тином, підійшов ближче і зупинився ступнів на три від них. Тепер йому навіть видно було, як вітер грав хусткою на голові у Килини.

— Ну, та й ти, нівроку, кусаться умієш, — спокійно сказала Килина. — Деся довго зуби гострив... А бідний Андрій аж муляє тобі...

— А тобі жаль його?

— Не жаль... а... а. — Килина трохи замялась.

— А так, мовляв, згодиться колись... Чи заміж вийти, чи переночувати коли... Хе-хе-хе!

— Може, й заміж вийду.

— Як буде на те його ласка.

— Правда, що чорт! — трохи з серцем промовила Килина, а дід Юхим завдоволено посміхнувся собі під ніс.

Йому страшенно хотілось запалити люльку, але він, при-
таївшись за тиним, навіть не ворухився.

— Скажи ти мені, Килино, чого ти причепилась до
мене? — раптом повернувся Трохим до неї. — Пішла б
собі до Андрія та втерла б йому сльози... Краще буде!

Килина не зразу одповіла.

— Мені жаль тебе, — тихо сказала вона. — Злий ти,
без серця... Попечений...

Трохим нічого не сказав, а тільки, видно було Юхи-
мові, одвернув од неї голову і наче поправив шапку. З
неба хтось почав сіяти дрібно-дрібно дощем. Вітер, мов
прибитий до землі, не так уже казився, а ніби зтомлений
дихав спокійніше і рівніше. Біля «білої» кухні та «ком-
нат» миготіли постаті, чулось гукання, біганина...

— Справді жаль? — не повертаючись, якимсь напру-
жено і без звичайного сміху спитав Трохим.

— А чого ж би я тебе обманювала?

— Не смієшся? — повертаючи голову, бовкнув він.

— Ну, от!... — ще що вигадай...

— Ну, так поцілуй мене, коли справді жаль..., —
вирвалось у його з якимсь ніяковим, напруженим смішком
у голосі: — Коли не смієшся...

Килина повела плечима, помовчала і нарешті теж з
ніяковістю тихо спитала:

— Хиба тобі допоможеться від сього?

— Поможеться... Поцілуй... — якимсь грубо й дико
прошепотів він.

Килина одхилилась навіть трохи назад і нічого не
промовила.

— Ха-ха-ха! — вмить голосно, з ненавистю зарего-
тався Трохим. — Жалібниця! Злякалась... Думала і
справді! Ха-ха-ха! Не бійсь, я пошуткував... У мене ж не-
ма грошей. Ха-ха-ха!

І сміючись, він, не хапаючись, одійшов від тину і озираючись, пішов до стаїні.

— Трохиме! — тихо гукнула Килина. В голосі її чулось щось винувате, ніякове і боляче. Але Трохимів сміх ставав все тихіший, і хутко чорна постать його мов розплилась у темі.

«Та-ак», хотілось промовити Юхимові, але він тільки переступив з ноги на ногу і пильно дивився на Килину, що сперлась на те саме місце на тину, де тільки що лежала Трохимова рука, і наче закам'яніла. Біля кухні зачулась чиясь хода, але Юхимові не видно було, чи то Трохим вертався в хату, чи виходив хто з хати. Килина ж не рушилась.

— Килино! — вмить покликав хтось тихо. Килина новолі озирнулась, але не обізвалась.

— Килино! — голосніше вже покликало вдруге. і чутно було, як хтось чвакав чобітьми по грязюці наближаючись до рогу.

— Ну, чого там? — незавдоволено обізвалась Килина. З-за хати зявилася постать і помалу підійшла до неї.

— Ти тут? — впізнав Юхим Андрійв голос. — А я шукаю тебе... чого ж ти тут стоїш... дощ, холодно...

— Так, стою та й годі...

— Може, вийшла до кого?

— А як же!... До Халабуди вийшла...

— А-а! — протягнув з потками ніяковости й ображення в голосі Андрій. — Так я, може... Так я піду! — шаринувся він ралтом, і вже хотів справді йти, але Килина спинила його.

Ат! — з ласкавою досадою взяла вона його за руку. — «Піду»... Куди підеш?... Не жену ж я тебе... Не схочу сама скажу... Зараз — «піду»...

Андрій трохи постояв мовчки, потім Юхимові стало видно проти світла з будинку, як він заворушився, наблизився до Килини і наче злився з нею в обійми.

— Так ти не до Халабуди вийшла? — зачулось його тихе питання. Юхимові не чути було, що вона одмовила, тільки, коли вона скінчила, до його долетіло Андрієве «голубко». Потім голова його нахилилась близько до Килинної голови, і чути було, як губи його з цмоканням то притулялись, то одривались від її щоки. Але Килина стояла непорушно, не забороняючи, але й не обнімаючи, наче ті поцілунки були щось неминуче й байдуже, як ці краплі дощу.

— Килино! — зачув знов Юхим одривисте, важке Андрієве шепотіння. — Я прийду... Можна?... Килино?

Килина мовчки, не згожуючись, покрутила головою.

— Ну, чого?... Чого?... Ніхто не почує... всі спатимуть... Килино!

Килина не рухалась.

— Не хочеш? Ні?

— Не хочу! — твердо промовила Килина.

— Чому?

— Так, не хочу та й годі.

— Значить, ти мене не любиш... Значить...

Килина не дала йому договорити. Раптово повернулась до його всім тілом і разом, скинувши його руку з свого стану, вона, ніби тільки й чекала цього, заговорила якось терпко, сухо і разом з тим палко:

— «Не любиш!» Ну, й не люблю, ну, то що? Хиба я тобі казала, що люблю? Хиба я тебе обмалювала?... ! не люблю! Бо любити можна того, хто мене любить... хто мені добро робить... А тебе за що маю любити? За те, що молодий та гарне лице маєш? Е!... Бачила я це... Ти люби мене, от що!... Любитимеш мене, любитиму й тебе...

Андрій щось сказав, але Килина не слухала його.

— ... А ти не мене любиш, а себе... Ось вже скоро півроку, як ти співаєш мені про своє кохання... А чи я що мала з його?... Чи не так я оддаю свою працю другим, чи не така ж я наймичка, якою була й до тебе? Хиба я живу? Га... А я жити хочу!... І буду жити! Продам себе, шлюхою стану, а буду жити! Чуєш? Коли пропадатъ, так знать за що пропадатъ!... А ти мені що? Що ти мені?... Не мала я таких хазяйських синків? Ого!... Всі ви ласі... Знаю... До Халабуди піду, до чорта, а так не буду жити... І плювать я на вас усіх хочу... Ненавижу я вас... Кожному з вас хочеться на дурничку поживитися, а ти собі — як знавш... Ну, то я ж і знаю! «Прийду». Ні, ти візьми мене за жінку, а тоді приходь... А я Софійкою не хочу бути! Не хочу, щоб мене якась паскуда прилюдно по морді била та шлюхою очі випікала... Не хочу, щоб мої діти, як Маринка, під стусанами виростали... Не хочу!... Я хочу жити, як люде... От що!... «Не любиш». І не люблю. і не любила; і не любитиму!... Я вперед себе люблю, а потім того, хто мене любить, хто мене любить для мене, а не для себе, для своєї потіхи... З наймичкою, мовляв, усе можна... Вона — наймичка. Я — наймичка. Хазяйському синові сором женитись з наймичкою!... Так не лізь же до неї... Чуєш?... Не лізь!... Ненавижу вас, проклятих!... І плювать на вас хочу!... На злість вам шлюхою буду... піду в город і пристану до тих! Чув, що дід говорив!... Шлюхою всесвітню буду, а не дам обдурити...

Вона спинилась, одвернулась од Андрія, що нерухомо слухав її, й повернувшись знов, раптом схопила його за руку вище ліктя і, притягуючи до себе, заговорила якимсь злякалим, болістним, вмоляючим голосом:

— Голубе!... Андрію!... Серце!... Піди знов до батька... Кричи, Гвалтуй... на коліна падай, хай дозволить жени-

ись... Я любитиму тебе... цілуватиму... Все, що хочеш...
'обитиму, як віл... Слухатимусь... Обніматимусь... Ди-
ись...

Юхим напружено дивився, як вона обхопила його, як впиалась йому устами в уста й наче замерла; як, одір-
завшись, вона глибоко зітхнула і знову, щось шеночучи,
пригортала, впиалась йому в лице і знову щось палко
лепотіла. Потім, не випускаючи з своїх обіймів, одвела
голову й, важко дихаючи, промовила:

— Підеш?

— Піду! — задихаючись, сказав Андрій. — Піду за-
раз!... А як знов не дозволить... — і спинився.

— Ну? Ну, а як не дозволить?! Ну, що ж, говори! —
шаршнула вона його за плечи.

— То я вже й не знаю, що робить... — тихо й безси-
ло промовив він.

Килина нічого не сказала, тільки одняла від його
свої руку й одвернула трохи голову.

— Коли підеш? — вяло спитала вона.

— Піду зараз!... Щоб до ранку й вернутись...

— Як знаєш...

Андрій постояв трохи, потім несміло обняв її, пригор-
нув і почав цілувати. Вона знов стояла, не одхиляючись
і не обнімаючи, тільки похитуючись в його обіймах.

— Ну, буде... Іди вже... — нарешті поволі одвела во-
на його руки.

Андрій ще раз замер біля неї, потім енергічно одір-
вався, насунув щільніше шалку на голову й, нічого не
кажучи, хутко і твердо пішов від тину вниз. Незабаром
він промиготів у світлі з вікон і щез по-за будинком. Ки-
лина ще трохи постояла, потім повела, наче з холоду,
плечима й тихо пішла в хату. Юхим зараз же почав кре-
сати вогонь. Запаливши люльку, він довго задумливо

смоктав її, придавлюючи пальцем тютюни і не відходячи від тину. Потім озирнувся, помацки знайшов свою кашаталку під стіною й рушив знов у-низ, до «білої» кухні. Стукіт його кашаталки знову залунав по підвіррю, але Юхим стукав, махав рукою, смоктав люльку і все це робив так, наче нічого не чув і не бачив перед собою. Біля «білої» кухні й будинку рух був більший, — хтось гукав, десь реготались, бігали з кухні в будинок і з будинка в кухню дівчата, несучи поперед себе якусь посуду; хтось стукав десь по чомусь залізному між бричками, що скупчилися всі біля льоху; гавкали собаки, іржали нерозпряжені ще коні.

Проходячи повз будинок, Юхим помітив біля тинка, що тягнувся вздовж фасаду, якусь постать. Обличчя він не міг роздивитись, але бачив, як вона перухомо дивилась в залиті світлом вікна, зпершись грудьми на частокіл. Зрівнявшись з нею, дід Юхим зазирнув їй в лице і впізнав Трохима, що озирнувся на мент і знов перевів очі на вікна.

— Любуєшся? — спиняючись, прогунявив Юхим.

Трохим, нічого не одмовляючи й не повертаючи голови, скривив губи в усмішку.

— Д-да, гуляють люде... — зітхнув дід, дивлячись і собі на вікна, в яких то зявлялись, то щезали чоловічі й жіночі постаті. — Живуть, що називається. Да-а... Це сина охвицера виправляють знов у військо... Послі празників, значить...

Помовчавши трохи, він сперся теж на тинок і, зітхнувши, заговорив:

— Погано, брат, у голові мені стало після горілки... Наче хто піску напшав туди... І коло серця пудить... Ссе, як пивка... Мабуть, залю я... А залю, — звияєне Халабуда. А холодно, не доберусь до Адеса. От і вибірай...

Не треба було починать... Та ще й весна до цього... Всяке до весні жити рветься... А жити нема як... Ех, як би вже коріше тепло!... Потягну на волю...

Від кухні до будинку хутко пробігла одна дівчина, несучи щось по-перед себе, за нею друга, третя... Назустріч їм біг якийсь чоловік. Сказавши щось їм на бігу, він побіг далі і вскочив у двері кухні.

— Понесли панам їсти... — промовив Юхим. — Вигододались за танцями... Да-а... Живуть люде...

Він подивився задумливо у вікна, потім усміхнувся і заговорив знов:

— А от подивись... Здається, кому вже жити, як не панам... А про те — й вони своє горе мають... Ми горюємо з тим, а вони собі з другим... Та все не без лиха... А нема так, щоб ніколи чоловікові ніякого горя не було... Бо тоді й щастя не було б... Через те то й зветься воно щастям, що горе є... Не будь горя, то й жив би чоловік собі байдуже..., наче так і треба... А горе заставля його знати, що щастя, а що лихо... З горем, виходить, краще жити...

Трохим подивився на його таким оком, ніби хотів упевнитись, чи не сиплеться в діда з голови той пісок, про який він говорив. Але той тільки посміхнувся, похитав головою й заговорив далі:

— Так, так, хлопче... Це я тобі скажу так... Коли я сидів в Адесі в тюрмі, так мене посадовили за одну там сторію в темний канцур. Це так собі кімната... аршинів зо три... без вікон... порожня, аж у подваллі. Як зачиняють двері, то так темно, наче тобі очі повиколовали... Ну, так як посидів я в тій кімнатці сім суток та як виїшов на світ, так аж... захитався од світу... аж боляче в очі стало... От тоді я й узнав, що то світ, а що то тьма... А як жив уперед, то ніколи й не думав про його... От так і з щастям... Тільки, брат, тут така штука виходить: що одні

живуть ніби в темному канцурі весь вік і тільки на якусь там хвилину вискакують на світ, щоб не забувати, що вони в канцурі і що крім подвалля є ще світ, — це наші брати... І є другі люде, що живуть весь вік у світі, в щасті і тільки на хвилину вскакують в канцур, щоб не звикнути дуже до світу, — це пани... А як ні ті, ні другі без канцура не можуть... Да-а...

Він швидко почав смоктати погаслу люльку, потім вибив з неї попіл; обтер і поклав у кишеню. З будинку знов вискочили дівчата й регочучись побігли навипередки до кухні. Трохим мовчки подивився на дівчат, потім перевів очі на вікна, довго дивився на них і, наче не бажаючи далі дразнити себе, круто повернувся й пішов у гору до «чорної» кухні. А Юхим довго ще стояв і дивився у вікна, мов бажаючи зазірнути туди, в той невідомий йому світ, до тих людей, що так инакше проти його живуть, як не знають ні калаталок, ні холоду, ні голоду, ні «канцурів». Мимоволі він кидав иноді оком до чорної кухні. Там було темно. Уявлялась велика хата, чорна, брудна, холодна... Довгий піл, смердоче повітря, важке соніння грубих темних людей, які не вміють ні ходити так, як сі, ні так гарно бавитись, ні грати, ні говорити... Зтомлені, знесилені, вони сплять тепер. Довго стояв дід, забувши й про калаталку і навіть про люльку. Потім зітхнув, озирнувся і тихо пішов по-над будинком. Вийшовши на дорогу, що йшла біля будинку до села, він несподівано зустрівся з Андрієм, що помалу йшов з-низу з похиленою головою. Зрівнявшись, він пішов разом з ним і, зазірнувши в лице снітав:

— А де це був, Андрію?

— Дома, — тихо промовив якимсь безнадійним голосом Андрій.

— Ага!... Що ж там?... як там батько, мати?

— Нема батька дома...

— Ага!... А мати?

— Не знаю... Я нічого не знаю. Не чіпляйтесь до мене! — Вмить роздратовано крикнув він. — Ідіть собі, залатайте отам! — і, прибавивши ходу, випередив Юхима і сховавсь у тьмі.

— Та-ак, — прогунявив собі під ніс Юхим і, постоявши трохи недвижимо, раптом так закалатав, що аж у стайні захропли коні, а біля кухні пси так і залились голосним гавканням.

Тар-тар-тар!... Тар-тар-тар! — котилось по подвіррю, за будинком, за током, то стихаючи, то ще голосніше висухаючи. «Чорна» кухня спала, а будинок сяяв, і чути було іноді згуки музики, то тихі й ніжні, як материні пестощі, то гарячі й палкі, як обійми коханої, то веселі, як той будинок, то сумні, як та кухня.

Тар-тар-тар!... Тар-тар-тар!... Тар-тар-тар! — акомпонував їм дід.

IV.

Окоро повставали пани (а се було не раніш, як у робітничий обід), — зараз же по економії пройшла дивна, страшна чутка: у одного панського гостя, вчителя з города, вкрадено... «миндаль»! Ту саму «миндаль», що так красувалась на гордих грудях у вчителя, за яку з ним «ручкались і поздравляли», за яку можна б у городі «трахтир з катеринкою» завести, ту саму «миндаль» тепер вкрадено... Хто, як, коли — не відомо; одно слово — вкрадено. Спершу думали, що хтось з гостей пожартував, щоб налякати пана Луценкова, але, коли розміркували, що хто як таки жартуватиме з «миндаллю», то постановлено було в один голос, що «миндаль» не инакше, як украдено. Опо-

відали, що по всіх «кімнатах» у всеї «білої» челяди було зроблено великий трус, поперекидало всякі скриньки, понаходжено такого, що нікому і не снилось, а «миנדаль» знайдено. У буфетника витягли з-під матраца на ліжку ність срібних панських ложок, які він «туди» заховав, щоб вичистити, та забувся; у Маруськи, що з косим оком, знайшли золотий перстень, що колись був закотивсь кудись; «довготелеса Устина» сама вишляла, як прийшли до неї, паніни довгі панчохи і «баночку з помадною мастю», які вона знайшла за кухнею; перетрусили все і всіх, а «миндаль» все-таки не було. Де-хто з гостей поїхав, де-хто zostався, і, «паніч Олександр», який мав сьогодні відїздити у полк, мусів лишитися, щоб якось залагодити справу вчителів. А сам учитель, — оповідали, — як не плакав за «миндалею». Старий пан дуже сердився, паніни підсміювалися, панічі жартували, старші жалкували. Одно слово, по всіх закутках економії пана Гаврильчука тільки й мови було, що про «миндаль».

А на чорній кухні нема вже що й казати: розмова про страшну подію не змовкала весь час. Перебірали, догадувались, міркували і на той бік і на сей, вказували на одного, потім на другого, лаялись, сміялись. Спершу Гриць постановив, що то вкрала Санька, бо навіть він її учора радив се зробити, але, коли та страшенно обурилась на його, він згодився, що помилився. Потім, подумавши, вмить з веселим реготом догадався, що то не хто взяв «миндаль», як Маринка. Маринка, що і так увесь ранок була якась інша, ніж перше, яка і так хутко з напруженням бігала по всіх очима, дуже почервоніла і злякано зупинила свій непокійний погляд на Грицеві. Але за неї вступилась Килина, і розмова перейшла на інше. Тільки Трохим та Андрій мало мішались до балачки, а більше сиділи мовчки, один з своєю звичайною сухою усмішкою.

а другий з похмурим, задумливим обличчям, яке іноді з якимсь неспілим і винуватим виразом поверталось до спокійної, тільки трохи блідої сьогодні Килини. Савка теж не дуже балакав: сонний, він незадоволено дивився на всіх рідко розставленими очима і тільки дивувався, що вони знайшли дивного, що вкрали «миндаль». Украли то й украли, так через се вже і не їсти нікому. Коли ж на столі з'явився борщ і каша, він і зовсім замовк. По обіді, не встиг ще дід Юхим запалити люльки, а хлопці зкрутити цигарок, як до кухні вступила панська няня, баба Устина. В кохті, в одній ситцевій хустці на голові, маленька, з гострим, зморщеним личком, з якого м'яко дивилась пара невеличких оченят, з запалим ротом, до якого й від якого розбігались на всі боки глибокі зморщки, звичайно балакуча, вона тепер мовчки ввійшла в хату, пройшла до лави і, не кажучи ні слова нікому, сіла і стала дивитись перед себе. Де-хто зирнувся, де-хто усміхнувся, де-хто пильно, здивовано дивився на неї, чекаючи, що далі буде. Устина ж як закам'яніла.

— От це і все? — усміхнувся дід Юхим, зиркнувши на бабу і знов звертаючись до люльки. Няня кліпнула на його очима і нічого не промовила.

Знов де-хто зирнувся, де-хто усміхнувся.

— Мало, бабо, мало, — покрутив головою Юхим, це ми давно вже чули.

— Чули? — знов подивилась на його Устина. — Ой, ні! Цього ще зроду-звіку нігде не чувано.

Вона безнадійно, сумно похитала головою і знов стала дивитись якомсь мутно поперед себе.

— Що миндаль вкрадено? — стиснув плечима Юхим. — Так то, бабо, не повина. Крадуть не то що миндаль, а й ціле життя!... Волю, бабо, крадуть, силу, щастя...

Е-ге-ге-е! Дай Боже мені стільки здоров'я, а тим злодіям хороби, скільки то воно крадеться на білому світі!

— Не миндаль, — тихо перебила його Устина.

— А що ж?

Устина номовчала, потім повернулась до діда, випнула якось вперед все лице і роздільно промовила:

— Ви-га-няють мене!

І, поклавши лікоть правої руки в долоню лівої, сперла лице на руку, втягнула якось в себе і так тонкі губи і знову стала дивитись перед себе.

— Хто виганяє? За віщо? Як? — поспіпались питання. Няня тільки позирала на кожного, хто питав, мов дивуючись питанням сим, і знов дивилась вперед, нічого не кажучи.

— Та хто ж виганяє? — Пани, бабо? — скрикнула Софійка.

— А хто ж більше? — подивилась на неї Устина. — Хто ж більше, як не пани? Ох, пани, пани, — покрутила вона головою.

— ...Хто вас тільки на світ породив? — на-пів поважно, на-пів з усмішкою додав Юхим, палагожуючи на креміль шматок прозеленої ганчірки, що мала бути за губку. Устина мовчки, сумно похитала головою.

— Та за що ж? — широко розплющила очі Софійка.

Няня трохи помовчала, потім знов витягнула вперед лице і тасмниче заговорила:

— Через оту прокляту миндаль... Хай мене Бог тільки простить (вона перехрестилась), а я б її, хоч вона і хрестом зроблена, не то що на груди почепила, я б її собакам викинула... Вона мені потрібна... Потрібна, як тій сироті тряся... «А може, каже, ти, пияцю, думала, що вона дорога та забагатіти на старість захотіла». Ой, не дай Боже вже нікому так багатіти... Забагатіла коло вас...

— То ж хто так казав? — спитав Юхим, схиливши голову трохи на ліве плече і цокаючи кресалом об кремень.

— Та хто ж? Наша ж пані Зіна, та, що на руках її виносила, своїм молоком її вигодувала... Впадала коло їх, як коло своїх, убивалася, щоб воно і в теплом, і в чистому було... І от тобі... «За що ж, кажу, мені сором такий? Чи я ж таки, кажу, не заслужила того, щоб мене хоч за злодійку не мали? На що ж мене трусити?» — «А хто його зна — це вже панич Олександр каже — а хто його зна, каже, няню, може, такий гріх і на тебе впав». Та й давай перекидати... Халабуду старався... Бодай з його лиха доля вже старалась... Узяла я, знялась та й пішла... Живіть собі, як знаєте, а я дожила вже, злодійкою стала...

Мутні очі її ще більш помутнішали, заблищали, і з куточків їх тихо викотились і поповзли по лиці, як в-осени по склу краплі дощу, дрібні сльози. Вона взяла краєчок хустки, якою пов'язана була голова, витерла очі висякалась і заговорила знов:

— Іду вже я, а пані Зіна й питається: «Що ж це ти, каже, няню, вже, може, одходиш від нас?» Мовчу я... «Ну, що ж, каже, не хочеш служити, то й не треба... Все одно, від тебе тої роботи, тільки слава одна»... От вам! — хитнула вона головою і подивилась на всіх.

— Ну...

— «Ох, кажу, пані, пані!... А кому ж я літа свої оддала на кого ж життя все робила?» — «Як робила, каже, то і годували тебе»... «А тепер, кажу, як сили не стало, то вже й вигнати можна? Ну, кажу, коли вже так, то дайте ж мені хоч те, що заробила у вас, може, кажу, хоч не під тинном десь здохну»... А вона: «Що ж ти, каже, заробила? Що заробила, те й зносила, або зїла. Посчитаємо, каже,

та й дамо, скільки тобі там приходитьсья». Плюнула я, заплакала та й пішла. Не треба мені нічого...

Сльози знов закапали у неї з очей; поморщене, жовте підборіддя задріжало, але вона не витиралась. Всі сиділи тихо, сумно.

— Ну і куди ж тепер? — спитав Юхим.

— А я знаю? — рівно якось одмовила Устина. — До дочки пішла б, так сама у наймах.

— Да-а... Погана припорція, — спльовуючи сказав Юхим. — Як стара стала, то вже і на смітник бабу, а як молодю була, то десь і паничам любя була. Так воно, брате, все...

— Ну, а про міндаль не знати, хто взяв? — перебила його Санька, цікаво-пильно дивлячись на няню.

Няня заплющила очі, втягла губи і, одвернувши трохи голову, махнула зневажливо рукою. Потім утерла очі кравчком хустки і промовила:

— Там такого клопоту, наче і справді що путне пропало... Аж язика повисолоплювали...

— А вчитель що?

— Що ж йому? Відкується... Просить уже: «Пожалуйста, каже, оддайте назад. Я благодарить вас буду». Хто ж йому оддасть? Коли брало, то вже не для того, щоб оддати, а щоб самому поживиться...

Потроху вона ніби заспокоїлась, оживилась і навіть розбалакалась. Часто озиралась з таким виглядом, чи не підслухає хто, вона оповіла, скільки пішло грошей на вчорашній бенькет; потім, похитуючи безнадійно й із зневагою головою, вона «не побоялась гріха і просто таки заприсяглась, що хай вони (себто пани) ще років зо два отак пофиськають грішми, то й сами зідуть на старцівську линію»: потім знов зійшла ця «міндаль» і поставовила, що не інакше вкрадено, як у-ночі, коли всі спали. Бо

світлиця, де спав учитель, дверима виходить у сіни. Хтось зайшов у-ночі, прокрався та й узяв. А миндаль лежала біля ліжка, на столику, разом з грішми. Та грошей не взяло, а тільки миндаль. А миндаль ту дано вчителеві за те, що школярів добре вчив. А панна Наташа заслабла, бо вчора батько застав її в темній кімнаті з офіцером. Та ще яка чутка ходить, ніби чоловік Зіни зійшовся там десь у Києві з якоюсь повією і хоче розвод брати...

Сонце весело грало на чорній долівці, але під його блискучим світлом хата здавалась ще сумнішою, ще більш незатишною... Потріскані стіни, пузатий комин, піл з розкиданою соломою, голі лави, голій довгий стіл з недоїдками обіду, все здавалось, виставляло як на показ все своє негарне, погане.

— Халабуда, панич Олександр і ще якийся панок з ними... ідуть сюди... — не повертаючись і не підіймаючи голосу, холодно і рівно промовив Трохим, що сидів біля вікна і весь час дивився у його. Де-хто кинувся до вікна, де-хто одійшов до полу, де-хто зостався на місці. Няня підперла голову рукою і одвернулася від дверей. Незабаром рипнули двері, і в кухню один за одним увійшли: попереду панич Олександр в картузі з червоним верхом, в синім офіцерським жупані, який гарно обхоплював його дужий стан, в вузьких у чоботи штанях, які так щільно обтягали йому ноги, що видно було, як здригувались на них мускули, і з хлестом у руках; за ним прудко всунувся «папок» у чорному картузі з синьою оксамитовою околицею і з кокардою, в довгому сюртуці і з такими високими комірчиками, що, здавалось, вони йому ось-ось поодрізують вуха. Ускочивши дрібним поступцем у хату, він ніби вклонився, ніби нахилився всім тілом уперед, мов бажачучи стрибнути і, скинувши картуза правою рукою, лівою почав зараз приглажувати своїй підстри-

жений чуб, що дуже був схожий на білу щітку, якою чистять одіж. За ними просунувся Халабуда в своїйому кожашному піджаці і в глибоких калошах, які були мало не до верху замазані грязюкою. Не обтираючи ніг, не скидаючи шапок, Олександр і Халабуда підійшли до столу і, озираючи всіх, зупинились. Всі, крім Трохима, Устини та Панаса, що зрана ще лежав на полу зовсім хорий, не встававши навіть до обіду, зараз повставали, і видно було, як кожному хотілось якомога менше місяця на той час займати.

— А то що за барин такої? — хитнувши головою на Трохима і кидаючи мимохід оком на Устину, що сиділа по-біля того, спитався в Халабуди Олександр. Трохим не рушився, мов не чув, тільки очі його якимось гостро дивились в віконце, й мідяне порите віспою лице його стало ніби темніше.

— Почему не встають? Слиш, ти! Рябая морда! я кому говорю?!

Гарне, випещене лице офіцера з чисто виголеними, трохи синіми в тих місцях щоками і пушистими з підвусниками вусами почервоніло, а великі, довгі очі під темними і трохи широкими бровами загорілись вогнем. Трохим з-під лоба, похмуро подивився на його.

— Встать!

Трохим, не спускаючи з його очей, тихо підвівся і став на ноги. Панич Олександр подивився ще трохи на його і, мов заспокоївшись, одвернувся. Червоне з лиця йому зійшло, і воно спершу пожовкло, а потім знов укрилось своїм звичайним швидко-рожевим кольором.

Халабуда почав незвичайно тихим, делікатним голоском оповідати про крадіж і допитувати, чи не знає хто чого. Певно, що ніхто нічого не міг йому сказати. Але Халабуда, не дивлячись на всі «я нічого не знаю», навіть не

змінював інтонації голосу і з одного, мов по черзі, переходив до другого. Але і на друге відповідали: «не знаємо». Тоді він переходив до третього, і знов виясняв, що «миндаль» та нічого не варта, що за неї багато грошей не дадуть, що той, хто признається, тому нічого не буде, аби тільки вернув. І весь час скося поглядав то на офіцера, то на панка, який був сам учитель «господин Луценков», як делікатно висловився Халабуда. При панах він не поглажував кінчика носа, бо вважав се за надто вільне поводження, а пустивши руки «по швам», іноді тільки поводив од себе в повітря правою, мов щось одгортаючи від свого піджака. Яко колишній вояка та ще унтер-офіцер, він добре «понамає» обраченіє з благородними».

Панок слухав допитування напружено, шильно, і невеличке личко його, з білявим пухом на щоках, з білявими вусиками, віями, бровами, з гострим носиком, наче курча, що вилупилось з яйця, хутко дивилось то на одного, то на другого. Картуза він також надів.

Офіцер не мішався до допиту; подригуючи литками то правої, то лівої ноги, він або крутив свої довгі, темні вуса, надуваючи щоки і дивлячись тоді на них, або позіхаючи водив оком по стінах, по стелі, по застиглих поставах і хльоскав себе хлистом по блискучій халяві. Іноді він зупиняв на хвилину погляд на Устині, всміхався собі під вусом і знов, позіхаючи, блукав очима. Потім, мов се надокучило йому, він раптом звернувся до тої й, усміхаючись одними очима, спитався:

— А правда, здесь лучше, чем у нас, няня? а?... А в поле ещо лучше, наверно...

Няня шильно і суворо подивилась на його й нічого не одмовила. Йому, очевидно, стало трохи ніяково.

— Оскорбилась старушенція... — засміявся він до Луценкова. — Слухміла, понимаєте, чуть лі не всю жізнь і

вдруг как укусило єно... — бросать хочет. Что ж... — розвів він жартівливо-сумно руками. — Пріневоліть нельзя... Счастливей дорогі!...

Халабуда, що делікатно замовк був, підждав трохи і почав знов:

— Потому которая узяла, то хай без сомненія признаєця, бо раз, що вєсь рамно знайдьом, а друге — грех большой... Када ж признаєця, так нікакого притєсненія не будеть їй, бо без сомненія сама призналась...

— Тем более, господа, — поспішно, з ніяковою усмішкою вмішався Луценков, — что эта вещь, это... медаль, что лі, она нікакой ценності сама по себе не імеет... За нее нікто нічого не даст.. Відіте лі... А я би тому даже вознагражденіє дал би...

Йому нікто нічого не одмовив. Дід Юхим мовчки бігав по всіх очима; Санька і Софійка були зтурбовані, Клинина поралась біля казанів, мнючи їх великою ганчіркою, і тільки іноді випрямляла спину, повертала до столу голову її, викручуючи над казаном ганчірку, дивилась на палів. Біля мисника на лаві вовтузилась з мисками й ложками Маринка і з якимсь новим виразом в очах і в лиці поглядала на допитувачів. В неї виявлялось щось уперто-завзяте й злістне, як у молодого вовчати, захопленого псами; навіть страху менше видію було. Хлопці з-під лоба позирали на гостей і іноді тільки несміло озивались між собою словом, другим.

— О, Боже, Боже! — зітхнув офіцер. — Вєдь, это же смешно наконец! Іскать орден где-то на черной кухне.

Учитель живо повернувся до його.

— Нет, почему же? — з тою ж ніяковою і звічливою усмішкою хутко заговорив він. — Вєдь, оні могли как-нібудь... е... е... ну, пожалуй, найті как-нібудь, ілі же... даже похитіть... Почему же?... Конечно, это похоже на воде-

віль... Мене самому ужасно... неприятно... Но что же делать? Ведь... я право, знаєте... Ведь, вообразіте: так сказати, в первий раз получил орден, вніманіе в некотором смысле... і вдруг украли! Оно би ещо нічого... Но, ведь, всьо могут подумати: напілся, потерял... одним словом... небрежность е... неуваженіе, что-лі, еслі хотіте... Я понимаю, конечно... с вашей стороны...

— Д-да... конечно... — ліниво процідив крізь зуби Олександр. — Но я думаю все-таки, что можно би здесь і прекратити распроси... Ведь, їх тут... Один, два, трі... — він почав для чогось рахувати всіх очима. Дійшовши до Килини, він глянув на неї й раптом зупинився. Напів здивовано, напів з захопленням обдивившись на її поважну, струнку постать з пишними грудьми і гордою головою, він зустрівся з її спокійним, глибоким поглядом і ячє замер на яку хвилину. Не рухалочись, не одводячи одне від одного очей, вони так стояли з якийсь мент; потім Олександр ще раз озирнув її з голови до ніг, ще раз подивився в її променясті очі, які дивились на його твердо і разом з тим приваблюючи, і, наче нічого не було, почав рахувати далі. Але хоча це було всього якийсь мент, хоча Килина ледве-ледве посміхнулася й зараз же також одвернулася до свого казапа, але де-хто помітив таки їх погляд, а надто Андрій, який спершу зблід, а потім почервонів по самий чуб.

Олександр, перелічивши чи не перелічивши, повернувся до вчителя, що з чеканням дивився на його, і показуючи одними очима назад, до Килини, тихо промовив:

— Посмотріте туда, к печке... Відіте... девочку?... Только смотрите так, чтобы не очень заметно было... Відіте?

— Віжу, віжу..., — пильно й з надією зиркнув на Килину панок.

— Как вам правітся ета... мицдаль, а? — захоплено проговорив Олександр. — Вєдь... Юнона!... Настоящая Юнона!... А?... Смотріте, фігура какаая!... Грудь... глаза... Чорт возьми!

— Да, да... — пробурмотав розчаровано Луценков. — Очень красивая... Но я думал, что вы мне о... пропажє...

— А, что пропажа! — весело перебив його офицер. — Находка есть! Ну, что же, Халабуда? — рантом голосно й серіозно-діловито звернувся він до прикащика, що пильно стежив за всім своїми розтягнутими тихими очима і робив такий вигляд, ніби він нічого не помічав.

— Нужно же пайті пропажу! Так, вєдь нельзя.

— Так точно, ваше благородіє, — трохи випрямився й наче ожив Халабуда. — Дестлительно, так нельзя...

— Так вот! нужно обискать всех хорошенько... осмотреть все вещи... Кто нужен, — того оставить... Кто не нужен, — отослать... Вєдь, у каждаго работа наверно есть?

— Так точно!... Так вы всі... можете уйтить... — звернувся Халабуда до парубків. — А то хто лежить?

— То Панас... слабій, — прогудів Гриць, шукаючи свою шапку на полу.

— Чого ж він слабій?

— Так... заслаб...

— Ага! — завдовольнився одповіддю Халабуда. — Так по какой надобности он тут лежит? Разлі тут больница? Заслабел, — бери без сомненія роцот і йди собі, слабуї на постороннем месці... А економія — не больница... Панас! — гукнув він, підходячи до полу, але Панас тільки підвів трохи голову й знову безсило поклав її назад.

— Слушай, е... е... Халабуда! — спивив прикащика офицер. — Это можно будет потом... Пусть лежат... Потом ты его отправиш в село ілі в волость... что лі... А теперь пусть ліпшіє вийдуть... Пусть останутся только те, кто

бил в комнатах... Ілі у кого работа здесь єсть. — додав він, глянувши на Килину.

Всі, не виключаючи й діда Юхима, один по одному повиходили з хати; zostались тільки Маринка та Килина біля печі, Санька та Софійка біля жердки, Панас на полу та няня біля вікна.

— Ну, а ти, няня, — звернувся Олександр до сеї. — может бить, тоже ушла би куда-нібудь? А?

Няня не поверталась і мовчала. Офіцер нетерпляче подивився на неї й похльоскав себе по халяві.

— Ну, что ж ти пняня? Пойдешь?

— Куди ж я піду? — тихо промовила, не повертаючись, Устина й дріжачою рукою піднесла краєчок хустки до очей. Олександр зробив нетерплячий рух, але зараз же здержав себе і, ступивши ближче до неї, почав тихше її навіть м'яко:

— Відішь, няня, ти погорячілась немного... Нікакого оскорбленія тебе нікто не делал, а только... ну... е... просто ти... Да чорт с ним! Одним словом, я тебе вот что говорю: оставь свою глупую обідчивость і іді домой. Там на-верно уж Колька соскучілся по тебе... Скажешь сестре, что я послал тебя... Вот і всьо... А то тут, відішь, сейчас допрос будет, может бить прі тебе будут стесняться говоріть... Всьо равно тебе некуда ідті... Ну?

Няня ще хвилину посиділа, потім встала і тихо почовгала з хати, пі на кого не дивлячись і витираючи очі.

Олександр уже не крутив ліниво вуса, не блукав байдужим оком по стінах та стелі, а наче ожив. Весело одсунувши свії червоний картуз на потилицю й озирнувши усіх, а надто Килину, він жартівливо почав засукувати рукава, голосно говорячи:

— А тепер можна і... допрос сделать... Ей-Богу, я не знав, що на нашій кухні такія дівчата!... Право!... Ну, що ж, начіньом...

І посміхаючись, підійшов до Софії та Саньки, що, притулившись одна до одної, спершу були зрунені, а потім потроху почали всміхатись, а коли Олександр, приступивши зовсім близько, схопив за руку Софійку й потяг її до себе, вони захіхікали й стали пручатись. Почалась боротьба. Софійка щиро, весело реготалась, сміливо й задирливо зачіпала панича, говорила йому в лице доволі скоромні речі; Санька ж роблено соромливо хіхікала, ховала голову в руки і, коли офіцер, ніби обшукуючи, обнімав її, вона тоненько пищала й слабо випрочувалась. Але, обнімаючи то Софійку, то Саньку, офіцер усе поглядав на Килину і ніби ватався. Нарешті, покинув тих і, підходячи до неї, промовив:

— Ну, у тех мишдалі нет... Наверно, уж у этой.. Правда? А?

І зазираючи в лице її, він протягнув руку до стану й обняв її. Розпалений боротьбою, з почервонилими щоками, з очима, вкритими масним блиском, з пушистими, темними вусами, він був дуже гарний. Але Килина хутко одвела його руку від свого стану і, глянувши на його, спокійно, але строго протягнула:

— Ну-у!

Офіцер здивовано підняв брови.

— Ого! Королева неприступная!... Смотрите...

І, сміючись, він знову міцно обхопив її за стан і хотів вже протягнути свої губи до її лиця, коли вона знов спокійно, але рішуче визволилась, нахмурила брови і, держачи лівою рукою між ним і собою мокру ганчірку, промовила:

— Паничу! Прийшли за ділом, то й робіть його... А чого не треба.

Очі її дивились спокійно, твердо, але без тієї приваби, що перше. Офіцер ще вище підняв брови й, стиснувши плечима, з ніяковістю повернувся до Халабуди. А сей, як той вірний пес, що, буває, ласкаво махаючи хвостом, прихильно так дивиться, як хазяїн його їсть щось смачне й пахуче, і, не сміючи виявити своєї заздрости, чекає тільки, коли хазяїн піде, щоб накинутись з радісним гарчанням на недоїдки, — ласкаво й підлабузнювано всміхався й, слідкуючи за кожним рухом Килини й офіцера, добродушно й делікатно хіхікав. Як повернувся до його Олександр, він зробився поважніший і услужливо випнув наперед голову, мов бажачучи ротом ловити кожне слово панича.

— Она давно у нас? — хитнув сей на Килину головою. Прикажчик вирівнявся.

— Так точно... Продолжительное время вже служатъ... На должности кухарки.

— Но почему ж я не видел ея ні разу?... Около месяца здесь — і ні разу не видел...

— Не могу знать, — покірливо схилив на ліве плече голову Халабуда. — Потому она усьо больше в безвиходном положеніи... Другі дівчата, которі, значить, на посторонніх місцях займають роботу, так тих скарес на замічатиє узять можна... А Килина, как без сомненія кухарка, то нікогда з хати не виходить і... і трудней павідеть ёіо...

— Она со всемі такая е... е... — офіцер замнявся й ніяково посміхнувся, — такая... неприступная?...

— Так точно... — хутко й ніби заспокоююче проговорив Халабуда. — Она очень скромного обращенія... Она не на подобіє... тих (він хитнув головою до Саньки та Софії, що, позираючи на офіцера, щось шепотіли одна одній

і весело хіхікали). І з парубками серйозно сібе держить... Они даже бояться з нею, как з прочими, у всякіі іграшки вступать. Без сомненія, ваше благородіє, дівушка се рйозная.

Килина наче не чула. Спокійно, не халаючиись пошарувала ще трохи в казані, випросталась, одвела голим ліктем пасмо темного волосся, що лізло їй в очі, обдивилась, наче пригадуючи щось, і попрямувала до лави. Не вважаючи на погляди гостей, вона так саме спокійно підняла великий і досить тяжкий цебер з помиями і, легко несучи його поперед себе, піднесла до лежанки й поставила біля казанів. Потім знов одкинула повним ліктем волосся з очей і стала вичерпувати горщиком воду з казана й вилівати її в цебер.

— Д-да-а... — якось задумливо протягнув Олександр, нильнуючи Килини і покручуючи вуса; потім раптом зітхнув, тріснувся і повернувся до панка, який весь час ховалочи нетерплячку, з ніяковістю ходив по кухні, то всміхаючись увічливо-ніяковою усмішкою, коли стрівався з випадковим, розпаленим поглядом офіцера, то нудливо-безнадійно озираючи хату.

— Ну-с, очевідно, ми і здєсь не найдьом вашого ордена! — голосно і ніби з жалем промовив Олександр, дивлячись на Луценкова. — Прідьотєся обождать вам несколько дней... Может бить... Как шібудь... Ну, пойдем, что лі...

Він ласкаво хитнув головою Софії та Сальці, озирнувся навкруги і разом з Луценковим і Халабудою рушив із хати. Проходячи повз Килину, він знову зустрівся із її глибоким, твердим і приваблюючим поглядом і знов наче став до бою з ним. Потім знову перший одвів свої очі, посміхнувся під вуса й поволі пішов за Луценковим, а за ним Халабуда. Виходячи вже з сінешних дверей,

зони зустрілись з Андрієм, який з заклопотано-діловитим виглядом поспішав до кухні. Побачивши панів, він уступився з дороги і, кинувши похмурим поглядом в високу, дужу постать офіцера, хотів пройти в двері, коли раптом Халабуда спинив його:

— А ти куди? Почему не на роботі?

— Забув батіг у хаті, — муркнув Андрій і, не дивлячись на Халабуду, прошмигнув у сіни. Той провів його пильним поглядом і пішов з панами.

Ускочивши в кухню, Андрій кинув гострим, пильним оком на Килину і з тим же діловитим виглядом став ходити по хаті, заглядаючи в усі закутки. Лице його ніби прояснішало.

— А чого, Андрію, шукаєш? Учорашнього дня? — весело спитала Санька, підходячи до його з перевязаною навхрест через усі груди великою хусткою і в теплій кохті. — Чи ту миנדаль, що пани шукають? Не шукай, її вже паніч знайшов!

— Знайшов? — здивувався Андрій. — Невже? У кого ж вона була.

— Е-е!... — якось загадково посміхнулась Санька і, глянувши спершу на Килину, а потім на Софійку, яка одягалась біля полу, одійшла до дзеркальця, що було вмазане в простінку між двома вікнами. Андрій спіймав той погляд її й густо зразу почервонів увесь.

— Андрію! поможи мені цебер винести, — раптом звернулась до його Килина. Він хутко кинувся до кочерг, знайшов між ними рогач з тонким держалном і проткнувши в вуха цебра, чекаюче подивився на Килину. Вона викрутила з ганчірки останню воду і, мовчки взявшись за передній кінець рогача, підняла поволі цебер і хоча важко, але гарно ступаючи, наче повела за собою з хати Андрія. Зупинившись на смітнику, вона перехилила це-

бер і, не винускаючи одного вуха з рук, напів схилившись над ним, стала задумливо дивитись, як лушпайки картоплі, покрутившись коло краю, піби не бажаючи виходити з щерба, раптом вискакували з брудною течією і щезали в смітті. Потім, не повертаючи голови до Андрія, вона тихо спитала:

— Батько сьогодні приїдуть?

— Сьогодні, — поспішно обізвався Андрій.

— Сьогодні й підеш?

— Сьогодні ввечері...

Килина помовчала трохи, потім поклала цебер зовсім на бік і, випрямившись до Андрія, якомсь з натиском і навіть суворо промовила:

— Тільки слухай, Андрію — коли хочеш говорити з мною, то не крути, говори прямо: будеш щиро прохати батька, чи тільки так, для чутки, для слави, що прохав? Ти мені скажи це тепер... Мені треба це зараз знати...

Андрій зблід, потім трохи одвернув лице і, криво, гірко всміхаючись, промовив:

— Добре ж ти про мене думаєш, коли за таке просиш. Не бійсь, буду щиро прохати.

Килині, видно, ніяково стало. Вона хутко подивилася на його, потім одвела свій погляд і глухо сказала:

— Ти не сердься, я не для того сказала це... Може ти й справді любиш і справді думаєш брати, я не знаю. Сердиться нема чого. Тільки, коли знаєш, що тебе пече зо всіх боків, а од кожного бачиш, що як би то йому поїхати на твоїй сивні, то й нікому не віритимеш. А кому не віриш, то й любити важко. А до того... То ти не сердься на мене, Андрію, я тепер ці дні якась зовсім дурна стала.. Цей Халабуда, потім думки всякі...

— А панич, не той, не чіплявся? — похмуро бовкнув Андрій.

— Ні, нічого! — скороговоркою кинула вона. — Ну, і той... як його... Ну, і ти ще тут... дуриш, не дуриш, а... Одно слово, Андрію, я тобі ось що говорю, — додала вона якось рішуче, жорстко і гордо випрямилась, — твоєю любовницею я не буду ніколи... Чуєш? Женишся, — полюблю, як батька, як щастя. Не женишся — все одно не дам обдурити себе...

— Женишся... — сумно, іронічно всміхнувся Андрій. — Женишся, маючи такого батька!...

Килина вмить скипіла вся.

— «Батька!» — з зневагою, гнівно подивилась вона на його. — Доки вже ти з своїм батьком поситись будеш?... Батько!... Сам хазяйство має, а сина в найми дав... Хліб йому за зіму переїсть... А цей і слуха... Ще женитись хоче!... Та що ж ти хочеш, щоб я тобі оддала все життя, а ти мене приведеш до свого батька та з його ласкою та розумом жити примусиш? Ха-ха! Мені такого щастя не треба!... Мені неволя вже надокучила; я волі хочу!... Чуєш? Вслі!

Вона трохи навіть задихалась, наче швидко йшла десь. Груді її підіймались, губи злегка дріжали й на матових щоках виступив той невеличкий румянець, що, як знав Андрій, виступав у Килини в часи великого хвилювання і так грів у тому місці щоки, що, здавалось, там навмісне збірався весь жар її крові. Андрій нахилив голову й усміхнувся.

— Добре тобі говорити. А взнала б мого батька. От візьме та й вижене — що тоді? І не дасть нічого...

— Не дасть? — скрикнула вона злістно, гордо. — І не треба!... Докажемо, що й без його обійдемося, коли вже піде на те!...

— Обійдешся... — глухо промовив Андрій.

Килина рантом синнилася, шильно подивилась на його й, тїби заспокоївшись зразу, взялась за один кінець рогача й, хитнувши йому на другий, коротко сказала:

— Бери...

Коли вони, мовчазні й похмурі, ввійшли в хату, там вже не було дівчат, тільки на полу лежав Панас та дід Юхим, позіхаючи, укладався недалеко від його спати. Мовчки поставивши цебер біля лави, Андрій походив трохи по хаті, потім зупинився позад Килини, певне бажаючи щось сказати, але тільки махнув рукою і швидко вийшов з хати.

V.

Прокинувся Юхим від якогось штовхання у бік. Підвівши голову, він озирнувся і зразу перед собою побачив бліде, довгасте, худорляве личко Маринки, що, стоячи біля його на колінах, дивилась просто на його своїми широко розплющеними сишенькими оченятами. В хаті було жовто від сонця, що заходило й наче на прощання кидало в віконце де-кільки своїх червоних промінів.

— Ти чого? Що тобі? — спитав дід, спіраючись на лікоть.

Маринка боязко подивилась на його, потім спустила очі додолу, потім знов, наче збираючись щось сказати, глянула йому в лице і знов нерішуче похнюпилась.

— Та що таке? — здивувався Юхим, придивляючись нильніше до неї й до якогось незвичайного виразу її лица, на якому тепер виднілось, крім страху, ще більше тої завзятої упертости й злісної відваги, що ще вранці відблискувалися в її погляді.

— Та що ж ти мовчиш? Чого будила?

Маринка знов з-під лоба глянула на його і, похнюпившись, тихо, ледве чутно, але твердо промовила:

— То я вкрала миндаль...

І глянула знов у лице йому. Дід аж сів на постелі і, високо піднявши брови, широко розплющив очі на неї.

— Ти... вкрала?... — нарешті скрикнув він, але не договорив і хутко оглядівся по хаті. Не було нікого, тільки на другому кінці полу біля лежанки лежав прикритий кожухами слабій Панас, якому певно не було чутно нічого.

— Ти вкрала миндаль? — тихше, але все-таки здивовано повторив Юхим, нахилиючись і якомось придивляючись до неї.

— Украла... — не підводячи очей, прошепотіла Маринка, мнучи дріжачою рукою рукав «пальто», яким був укритий Юхим.

— Ти?

— Я...

— Миндаль:

— А то ж...

Дід аж у бороді почав чухатись.

— От тобі, брат, і той... і припорція! — скрикнув він і мовчки став дивитись на Маринку, яка то позирала на його, то прудко бігала очима по полу, то дивилася собі на коліна.

— І так таки не побоялась, пішла, взяла та її усе? — спитав він.

— А то ж...

Дід знов якомось і заклопотано, і стурбовано, і разом з тим здивовано почав чухатися в бороді, дивлячись на Маринку.

— Да-а... ето, брат, той... Х-м... Припорція... Як же ти брала її?

— Так. Він спав, а я прийшла та й взяла.

— Значить, ти вже раніш дивилась за ним, де він ляже, де положити... чи як?

— А то ж...

— Х-м... От тобі й Маринка!... Ну, а для чого ж ти взяла її? — раптом синтав він, пильно дивлячись на неї.

Маринка хутко підвела очі й трохи здивовано глянула на його, але, зустрівшись з його поглядом, забігала по хаті очима й тихо, похмуро промовила:

— Так...

— Ну, от тобі й маєш!... «Так»... Хто ж таки так» таке робить? Для чогось же та брала?

Маринка трохи помовчала, погладивши пальцями рукав «пальто» й проговорила:

— Продамо... та купимо хату... Утічем од панив... Ви та я... Я її заховала... — І несміливо й разом з тим уперто і з надією подивилась на Юхима. Той мовчки роздивлявся на неї, мов уперше бачив її. Потім, також ні слова не кажучи, поволі скинув з себе «пальто», зліз з полу й, шукаючи в кишенях люльку, став задумливо ходити по хаті. Волосся круг лисини йому позадиралось догори, борода накудовчилась, роздріпалась, але він навіть і рукою не провів.

— Д-д-а-а... — нарешті зупинився він проти Маринки, яка поволі повернулась і сіла так само на колінах лицем до його. Проти світла лице її виглядало ще блідше, ще гостріше й синяки під очима були наче навмисне підведені симметрично й виразно.

— Це ти... дівчино. той... устругну-ула... — протягнув він гуняво. — Ій-Богу!... Одважилась!...

Він знов почав ходити по хаті й колунатись у кишенях, щось шукаючи. Потім виняв з «бруків» люльку, озир-

пувся, сів на лаву її, хмикнувши про себе, почав насипати в неї тютюну.

— Да... Придумала дівчина... Придумала... Здорово... — бурмотів він з усмішкою. — Продамо... купимо хату... Ви та я... Хм... То це, значить, ти мене того її будила?

— А то ж... — прошепотіла Маринка її сміливіше глянула на його.

— Та-ак... Х-м... От тобі її Маринка!... І вона зуби має... Х-хе!... та-ак...

— Я її тюрми не боюсь, — раптом промовила вона якось завзято її похмуро.

— Так, та-ак... — знов промовив Юхим, глянувши на неї тим самим пильним поглядом, в якому було її дивування. її якась думка, і навіть повага.

— І нікого не боюсь! — додала вона ще сміливіше. — Хай тепер... садовлять у тюрму... Купимо собі хату... Ви продасте, діду?

Дід стурбовано подивився на Панаса, хоча той так само лежав і не ворухився, і посміхнувся.

— Продасте?

— Хм... Та продать, дівчино, можна, та... хто його зна, що з того буде... Хату... х-м... Не за всяку миндаль і купиш хату... Як не знать яка миндаль, то її дадуть небагато... Усякі бувають...

— Як «небагато» — перебила напружено, суворо Маринка. — За царську миндаль та небагато? А буфечик казав, що трахтир поставив би?

— Х-м... Хто його зна... Буфечик... А вона де в тебе?

— В саду... закопана.

— Ну, так ти ось що... Катай, візьми та принеси, я подивлюсь на неї...

Маринка схопилась і, зстрибнувши з полу, хотіла вже бігти, коли дід зупинив її.

— Подожди! Сюди не неси, бо тут або хтось буде, або надійде саме в той час... Краще так... Я піду зараз за стайню, а ти принесеш мені туди... Та гляди, щоб ніхто не бачив... Попімаєш?

Маринка тільки слухала й хитала головою. Потім повернулася і заляпала босими ногами з хати. А дід набив люльку з тим же задумливо-заклопотаним виглядом, запалив її, насунув на голову шапку, пакинув на плечі «пальто» і поволі, поважно вийшов з кухні. Сонце вже снуєкалось за селянськими вітряками аж по той бік яру й золотило вершечки саду, димарі на залізній зеленій покрівлі панського будинку й старе гніздо чорногузів на вершечку високої клупі, що стояла за загонами. На подвіррі стояв великий рух. Коло стайні й загонів, що були як-раз проти кухні, біля двох великих куп гною та кізників стояло два вози, в які Трохим, Гриць та Андрій вилками кидали гній — Андрій, та Гриць удвох були біля одного воза, а Трохим сам коло другого, який стояв ступнів на сорок від їхнього, ближче до широких дверей стайні. У загоні лунало ревіння волів, Савчино гукання на когось; з розчинених дверей амбару йшов густий стовп пороху й чувся гуркіт віялки та гомін людських голосів; біля білої кухні бігали покоївки, ходили кучері.

Юхим, поволі ступаючи, наблизився до хлопців і зупинився, дивлячись, як шій, перемішаний з соломною, нерівними пасмами падав і звисав з полудрабків Трохимового возу.

— Це ще раз думаєте одтарабалити? — звертаючись до Трохима, хитнув дід на воза.

— Ще раз... — бовкнув той понуро і, зачепивши вилками червоно-бурого гною, шпурнув його на віз. Потім настромив знов вилки і знов, не дивлячись на віз, пахн-

лився і знов шпурнув, і все з тим же похмурим, суворим виглядом.

— А куди це дід зіб-ра-ались? — зачувся Гриців голос від другого воза. — Уже з калата-алкою?

— Ні! — крикнув Юхим. — Так... На проходку...

Йому видно було, як Гриць щось сказав Андрієві, потім жартовливо вдарив того по плечі й, коли той хутко повернувся до його її почав щось палко-сердито говорити, він одкинувся назад і по всьому подвіррі голосно залунало: гу-у-гу-гу-гу!

Юхим не хапаючись почовгав собі далі, підійшов до стайні, зазирнув у двері, поторгав за штабу, потім постояв, подивився на небо, позіхнув і мляво, лїниво рушив за стайню, яка задньою стінкою виходила в сад. Там, синя з холоду, вже стояла Маринка й напружено дивилася до вузького проходу, що був між стінкою загону її стайні і через який тільки її можна було пройти сюди. Від її голїх, забруджених нїг бігли по чорній, розмитій землі слїди аж у глїб саду. Забачивши Юхима, вона хутко підійшла до його й, озирнувшись навкруги, подала йому щось замотане в грубу полотняну ганчірку й перевязане брудним мотузком. Дїд мовчки сховав його в кишеню і, зробивши їй знак іти назад, сам повернувся, проліз у прохід і почекавши, поки Маринка счезла за деревами саду, вийшов знов, розмотав ганчірку й почав обережно роздїлятися на невеличкий хрест з кільцем на одному розі. через яке була протягнута штучно зложена рїзнокольорова стьояка. Оглядівши його зо всїх боків, дїд Юхим зневажливо похитав головою і сяк-так замотавши його, сунув у кишеню й тихо вийшов із-за стайні. На устах йому грала сумна іронїчна усмішка. Порівнявшись з Трохимом, він зупинився й довго стояв, якомсь заклопотано замислившись, то стискуючи плечима то глузливо

всміхаючись, то знову стискаючи плечима. Нарешті подивився на Трохима, що докидав уже воза, і тихо сказав:

— Трохиме!

Трохим озирнувся.

— А знаєш, хто мишдаль узяв?

Трохим похмуро подивився на його й коротко спитав:

— Хто?

— А вгадай...

— Хиба знайшли вже?

Дід загадково всміхнувся.

— Знайти то знайшли, та не ті, кому треба...

Трохим мовчки встромив вилка в куну і став полою свити витирати з лоба піт, ні слова все-таки не кажучи.

— Ніколи, брат, не вгадав би... Сказать? Га? — промовив Юхим.

— Софійка? — похмуро спитав Трохим.

— Ні...

— Ну, то не знаю.

Дід озирнувся, потім хвилини зо три дивився на Трохима, ніби вагаючись, чи говорити, чи ні, нарешті пристаив долоню до рота й тихо промовив:

— Ма-риш-ка!

Трохима ніби вколело що. Він хутко подивився на Юхима й недовірливо промовив:

— Ну, от! Говорі-іть!

— Верное слово!

— Звідки знаєте?

— Знаю вже... Я б і сам ніколи не повірив, як би мені хто сказав...

Трохим ще раз неймовірно подивився на діда, потім схопив вилка і ще з більшим завзяттям почав шпурляти гійй. Потім раптом спинився й, повернувшись до Юхима, спитав з якоюсь злістю-завдоволеною усмішкою:

— Як же воно, кошениа, насмілилось так? Таке парниве, засмоктане...

— А от піди ж ти! — хитнув головою Юхим, теж задоволено всміхалочись. — Засмоктане, засмоктане, а от тобі!... Та ще, брат, яка виходить сторія... Прямо таки ниста припорція та й годі! — Дід озирнувся навкруги, а Трохим, прислухуючись, поволі почав знову кидати гній. — Спав ото я після обіду... Щось таке ще мені десь сниться. коли чую: щось шарп!... шарп!... за полу. Що за пригенція? думаю собі. Підвожусь... Дивлюсь — вона: сидить коло мене, дивиться так якомсь чудно... «Чого, кажу, що греба?» А вона мнялась, мнялась та як вистрілить прямо так: «я, каже, украла миндаль». Що? як?... Не розумію так просто з первоначалу... Обяснила... «На що ж ти вкрача?» — «А, каже, утічем од панів, продамо та купимо собі хату»... Розумівав?! — (Трохим знов мовчки задоволено посміхнувся). — Я, каже, й тюрми не боюся, і нічого тепер не боюся...

— Та ну?! — скрикнув Трохим.

— Йй-Богу!... то воно вчора слухало собі, а тепер і той!...

Трохим раптом задоволено зареготався. Він взагалі сміявся дуже рідко, але коли сміявся, то се виходило у його якомсь сухо, жоретко, так що, дивлячися в той час на його дрібні, білі зуби, які рівно визирали з-за тонких, розтягнутих губ, не тільки не хотілось, як звичайно, сміятись і собі, навпаки робилось якомсь ніяково й важко.

— І миндаль дала вже мені...

— Дала?!

— Дала... Оченята зробились такі жваві, сама наче постарішала... Йй-Богу!

— Ну, й миндаль справді щось путне?

Юхим сумно, насмішкувато всміхнувся і махнув рукою.

— Я думав справді, що то миндаль, як миндаль: з золота, або з драгоцінних каменів, а то так собі — ні те, ні се... Правда, хрестом зроблена, та що з того? Що за неї дадуть? А продавати треба тихо, щоб і своє вухо не почувало... Може її кине хто якись три, п'ять рублів... Так за їх хати не купиш. От і виходить клопіт: продай — горе, не продай — біда. Продай — так не повірять, що так мало дали, подума — її свої обманюють... Не продай — теж горе. Не хочуть, мовляв, допомогти свої... А кинеться до нічого, то ще й у тюрму попаде... О... Та не так тюрма, як те, що вона, брат, тепер так сподівається, так вірить, а тут на тобі. така їй припорція... От що!... Обізлиться, зачерствіє дівчина... Буде така, як... ти...

Трохим знов похнюпивсь і мовчки, ходячи навкруги, почав прибивати вилками вивершений вже віз, який тепер дуже був схожий на маленьку хатку, тільки без димаря. Дід виїняв люльку і став задумливо набивати її.

— Ну, а ти що скажеш? — нарешті звернувся він до Трохима, який устромив вилка збоку в віз і почав упорядковувати біля днища мотузяні шлеї.

— Я? — продивився на його Трохим. — Що ж я скажу?... Вона при вас?

— При мені...

Трохим кинув погляд з-останнє на наготовлені вже до упряжі шлеї й мовчки попрямував до стайні. Юхим викресав огню, запалив люльку і собі пішов туди. Трохим возився щось біля хамута, що висів на стіні на кільку і, трохи схиливши голову на бік, гриз зубами якийсь вузол, силкуючись розв'язати його. Кров од шатуги й злості прилипла йому до лиця, і воно було аж синє, а на шиї та на поналянинались жили, ніби йому хто під шкурою протяв

онкий дріт. Коні, як і раз-у-раз, коли в стайню ввійшов Трохим, були мов збентежені, боязко-косо дивились на його своїми чорносинніми блискучими очима й щільно тупились одне до одного. Вмить Трохим злітно шпурнув од себе хамут, вилаявся й, витерши губи, підійшов до коней.

— Поверни-ись! — хрипко, з ненавистю крикнув він. Невеличка, кудлата, чала конячинка і трохи вища за неї вороненька, з рудими, витертими боками, стурбовано загупали ногами по угноєній, мокрій землі і, тулячись боками зараз же повернулись. Трохим мовчки озирнувся до діда і, хитнувши головою, похмуро поманув за собою. Дід трохи здивовано подивився на його, але зараз же пішов до ясел, де зупинився Трохим.

— А ну, покажіть! — бовкнув той, показуючи головою на його кишеню.

— Що показать? — не зрозумів Юхим.

— Та миндаль же!

— А-а!!...

Дід похапцем устромив люльку в рот, кинувся до кишені, виняв ганчірку, розгорнув її і, держачи «миндаль» за стьожку, підніс її мало не до самого Трохимового носу. Той аж одхилився трохи і, взявши з рук у діда невеличкий хрест, почав пильно, з злорадною всмішкою розглядати на всі боки, то мнучи його в замазаних гноєм пальцях, то держачи на вкритій мозолями долоні й не перестаючи весь час усміхатись. Нарешті подав його дідові, що теж усміхаючись і пихкаючи люлькою, слідкував за ним і, здвигнувши плечима, промовив:

Сховайте... Може що й буде з неї... Чорт її зна, може вона й дорога...

— Та, звісно, заховаю... — замотуючи знов у ганчірку хрест, згодився Юхим. — Це не штука... А от як з Маринкою... от що!... Що їй сказать?

Трохим нічого не одмовив йому. Підійшовши до високої гнідої кобили Рухлі, він штовхнув її кулаком у морду, так що вона аж хитнула вгору головою, і почав одв'язувати недоуздок від ясел. Одв'язавши, шарпнув ним і мовчки пішов із стайні, ведучи за собою Рухлю. Та спершу йшла спокійно, але де далі, то все ставала неспокійнішою: притулить вуха, то раптом зупиниться ніби на те, щоб почухати головою ногу і шарпне недоуздрком так, що мало не вирве його з рук у Трохима, то почне хропити наче з переляку. Се була одна з найлукавіших кобил на всю економію. Але Трохим тільки позирав на неї й, очевидячки, здержуючи себе, йшов далі. Підвівши її до воза, він зупинився, підняв з землі плече й хотів надіти її на голову, але вона, наче злякавшись, раптом шарпнулась, кинулась у бік і мало-мало не вирвалася йому з рук.

— А-а, ти та-ак! — кинув мов про себе Трохим і, не випускаючи недоуздрка, підійшов до воза, витяг з його вилка й, одвівши їх од себе, вмиць зо всеї сили так ударив її по ребрах, що в животі у неї аж йокнуло щось, а сама вона спершу шарпнулась знов, але зараз же заспокоїлась і, скося поглядаючи на вилка очима, покірливо пішла за ним.

— Поверни-ись! — крикнув він. Рухля трохи подалась задом і наступила на посторонок.

— Ножку! — ударив він її чоботом по нозі. Рухля прищулила, як зайць, вуха, підняла ногу, але знов поставила її на посторонок.

— Ножку!! — голосніше сказав Трохим і зо всеї сили вдарив її підбором трохи вище копита. Рухля, ніби роздратована такою несправедливістю, прищулила вуха і, хутко повернувши голову, хотіла гризнути його за плече, і як би він не одскочив, то певне залишила б кривавий слід своїх жовтих великих зубів.

— А-а! — захрипів він. — Ти ще хочеш?... Добре!... — і, не випускаючи недоуздка, потягся знов до кинутих іля возу вилок. Але Рухля, наче догадавшись, до чого оно йдеться, раптом шарпнула головою, посунулась за-ом і прищуливши ще щільніше вуха, підняла високо го-ову.

— Но! — потяг він за недоуздок. Рухля тільки ще ільше посунулась назад.

— Н-н-о!! — прошипів він, дріжачи весь і налива-очись кровю. І раптом зігнувся, як звір, що кидається на здобич, чудно якомсь хрипнув, стрибнув уперед і, вхо-тившись руками за шию, впився їй зубами в холку.

— І-і!! — заржала з болю Рухля й хотіла повернути орду, але зараз же дістала так по голові, що аж мотнула тею й як шалена закрутилась на одному місці... А він, вискочивши їй на спину, міцніше обхопив її і з ревом якимсь гриз їй шию, хиталочи головою й наче бажаючи яко мога глибше вгризтися в живе мясо. Гриць та Андрій аж вилка повипускали й перелякано дивились на сю дику боротьбу, а дід Юхим, як ніс люльку до рота, то так і за-стиг на одному місці. Нарешті Рухля скажено фицнула задом, шарпнулася вперед; Трохим зстрибнув на землю й дріжачи весь, як у пропасниці, підняв з землі шалку і, шарпнувши недоуздкою, прошипів:

— Бу-удеш?!

Рухля вся тремтіла і, трусячи шиєю, мов бажаючи скинути щось з неї, покірливо стояла й водила на всі бо-ки очима, з куточків яких текли сльози.

— Н-но! — крикнув Трохим знов, надіваючи шалку на голову й не витираючи губ, на яких виступила піна, змішана з кровю. Рухля хутко посунулася вперед і, тру-суючи гривною, подивилась на його.

— Повернись!

Вона вже не щулилась, а навіть сама всунула голову в шлею і стала, як слід, вздовж диншла.

— Я.. тобі покажу-у!.. — важко сопучи, промовив він, поправляючи її оглядаючи її з усіх боків. Потім повернувся й мовчки пішов до стайні.

— Ну, брат!.. Вона добра, а ти... ще луччий! — покрутивши головою, сказав дід, коли той проходив повз його. Але Трохим тільки кинув на його похмуро оком і мовчки пішов у стайню. В сей мент біля другого возу залунав голосний Гриців регіт і тиха мова Андрієва.

— От, діду! — раптом зачув Юхим від них. — Добрий жеребец? Га? — Го-го-го! А подивіться, чи держиться ще голова там!

— Та її злий же, брат-ти мой! — тихше почувлось від Андрія.

— Гу-у-гу-гу! — завдоволено одкинувся назад Гриць, але в сей мент із стайні вийшов знов Трохим, ведучи за собою Вороненького, який ще дожовував сіно і меланхолічно похитуючи головою, поважно й спокійно ступав за ним. Гриць трохи стих, а дід постояв ще трохи подивився, як Трохим запрягав Вороненького, і, покручуючи головою й усміхаючись, поволі пішов до хати.

В кухні вже не було жовтого світла сонця, але це було досить видно, так що Юхим зараз же, тільки переступив поріг, помітив офіцера, що в сей мент з дуже бай дужим виглядом одходив від мисника, біля якого стояв Килина. Не важко було живим, прудким очам дідовим побачити також, що груди у Килини високо й нерівно здіймались, а на щоках виступили два червоні кружки. Коли ж офіцер повернувся, а дід, уклонившись, зиркнув на його, то також не промиснув того, що в його одні вус стирчав угору, другий розкудовчився й дивився вниз, лице було червоне: здавалось, він тільки що добре вишарувався

ухим, грубим рушником. Біля печі, долі, сиділа Маринка і чистила картоплю, кидаючи її в велику макітру, і хутко бігала по всіх очима.

— Так Халабуди здесь не било? — поправляючи картуза її приглажуючи вуса, спитав Олександр.

— Ні, не було... — не повертаючись, глухо промовила Килина.

— Х-м... странно... Єслі прідет, скажіте ему, что я іщу его...

— Добре...

Офіцер постояв ще трохи, дивлячись у спину Килині, яка щось заклопотано колупалась у миснику, покрутив вуса її, дивлячись собі на чоботи, помалу виїшов з кухні. Килина злегка повернула голову до вікна, провела очима струнку постать офіцера, зітхнула її повернувшись підійшла до лежанки її мовчки стала поратись біля казанів. Юхим також мовчки наблизився до полу, подивився на Панаса, коло якого стояла миска з недоїдками сметани і крихтами хліба, виліз на піл і, крекчучи, ліг головою на кожух і прикрився своїм «пальто». В хаті було тихо, тільки біля лежанки плескала водою Килина та шаруділа картоплею Маринка. Юхим не счувся, як і заснув.

Коли як він прокинувся, протер очі її, сидячи на полу, подивився навкруги — в хаті вже горіла лампочка і було людно. Посеред кухні стояв у шапці Халабуда, заклавши одну руку за спину, а другою своїм звичаєм поглажуючи ніс та кучеряві вуси, і щось говорив до Килини, що стояла біля лежанки. У кутку, під образами, на своєму звичайному місці сидів Трохим і гостро подивлявся на прикажчика. Біля його, коло лави, стояв Кіндрат та Гриць і мовчки похмуро слухали; далі сидів на лаві Савка з своїм незадоволенням, широким лицем і здоровенними, рудими від води чобітьми. По другий кінець столу стояв Андрій і

пильнував губ Халабудиних, роззявивши трохи рота. Петрик, Сашка та Софія стояли біля полу спиною до діда.

— От і виходить окончателю, що ти нехорошая кухарка, — сказав Халабуда, дивлячись на Килину. — І борщ, говорять, без сомненія не смашшой, і хлеб гливкой. І каша плохая..

— Бо погане пішно дають, — бовкнув несподівано Савка, дивлячись у вогонь з грубки.

Халабуда хутко повернувся до його.

— Как? — спитав він.

— Так, — кліснувши на його очима, посміхнувся Савка.

— Говори голосней, я не разобрал.. Какое пішно?

— Погане! Какое ж більш? — злістю муркнув Савка. — Погане пішно, то погана й каша.

Халабуда мовчки з зневажливою усмішкою подивився на його, потім махнув рукою, мовляв: «е, що з ним, бідним, говорити!» — й знов повернувся до Килини, яка спокійно стояла собі біля казанів і тільки всміхалася з таким виглядом, який наче говорив: «Говори собі! Знаю я все, чого хочеш!»

— Да, — почав знову Халабуда добродушно. — А как на доляжності, примером, прачки ти... той... окончателю хорошая була б... Потому здоровья імеіш себе... Да-а... І чиста работа без сомненія... А на твое место тут другая просится... Бедная женщина... Потому нада ж таки і до бедних сострадать... Сказать, примером...

— Знаєте що? — перебила його Килина. — Ви хочете мені роцот дати? То так і кажіть... А то й бідних суди, і... Казали б прямо...

— Килино! — з мяким докором скрикнув Халабуда й навіть руку простягнув, мов обороняючись. — Как же тебе не стыдно оттакое говорить?... Єй-е-ей! Я її место даю хо-

ше, а вона... Е, що вже не хорошо... без сумнівня не
рошо... Разлі ж я винуват, що ти не підходиш на долж-
ості кухарки?... Правда, — безсило розвів він рукою, —
лі не захочеш за прачку стать, то прийдётся тобі розчи-
ть, але упять таки тут уже я... не касательний, бо тут
же... сам пан приказав. Так от, вибійай...

Кіятина нічого не одмовила, тільки похмурилась і
ильно почала кошувати вечерю. Халабуда зиркнув на
ей й, також нічого далі не кажучи, мов боячись її поспіш-
ої відповіді, одвернувся від лежанки. Подивившись м'яг-
ким поглядом по хаті, він зупинив погляд на Панасові,
кий лежав прикритий до грудей кожухом, і наче згадав-
ши щось, ні до кого власне не звертаючись, промовив:

— Ну, а Панаса завтра хтось одвезьот таки у Гли-
яне... Бо на його место вже другої будеть... Запряжуть
Сиву й Хлопчина у вкритий віз, соломки без сумнівня і...
кактось нада одвезти челаєка...

Панас байдуже, тупо подивився на його і хрипло,
важко дихаючи, підмостив під плечі свиту й сперся на неї.
Ніхто нічого не одмовив Халабуді, — хто дивився собі під
ноги, хто похмуро гриз нігті, а хто бігав очима по хаті,
ніби шукаючи такого куточка, де б не можна було зустрі-
тися з тихим, м'яким поглядом прикажчика.

— Що ж йому тут лежать? — заговорив сей знов,
роздивляючись на Панаса. — Нікоторого тут йому... е...
окончательно сказати, успомо... успомоществованія... не-
ма... Безполезно лежить сібе... Да... А там усьо таки ка-
кісь сродственники знайдуться, чи так хтось... — О... От
завтра Грицько без сумнівня соберьотся та й завезьот
слабого... — Грицько ніяково посміхнувся й незадоволено
почав чухати потилицю. — Раненько соберьотся, та й ру-
шить сібе... Тут недалюко, верстов з десяти не боліє!

— Де десять?! — скрикнув Гриць. — У Глишяне десять? Та туди її п'ятнадцять мало!

— Ну, чи десять, чи боліє... ето все рампо...

— Хм... «усьо рампо»... — знов замнявся Гриць, чухаючись уже на самій потилиці. — Як би самому, так воно нічого, а з слабим чоловіком... А як Манас помруть на дорозі, що я тоді?

— Ну, от! — усміхнувся добродушно Халабуда. — Чого ж йому поміраць? Без сомніня ще її нас переживуть... Немножко заслабел... челаек, то верно. Так ето ж у його часто буваєть... Послабевть, та її видужаєть окончательно сібе на здоровя... Да... А поміраць... зачим? Чудачок, її-Богу...

— Так хай Панаас тут собі видужають, а по здоров'ю її підуть собі, як що не схочете держать... — хутко проговорив Гриць і з надією подивився на прикажчика. Але той тільки м'якко-нетерпляче повів головою її як маленькому хлопчикові, став йому в'ясняти, що економія зовсім не больниця і що «окончательно» ніколи для хорих не будувалась. А через се він мусить неодмінно завтра взяти Панааса та її годі.

— Я не знаю, її-Богу... підняв якось брови її скрикнувши почухався Гриць. — Хай хтось другий повезе.

— Ну, хто ж другий? — м'якко спитав Халабуда і повів по всіх очима.

Петрик, що прудко бігав очима по хаті, вмить повернувся до Саньки і заклопотано почав її щось говорити.

— Ну, пуцай Трохим повезуть...

Петрик перестав говорити і подивився на Трохима.

— Трохим не повезе! — твердо і злісно сказав той. — Ще не був дунегубцем і не хочу бути!

Халабуда якось шильно подивився на його, але наче нічого особливого не почув, одвернувся, почистив двом.

пальцями кінчик носа й хотів далі говорити, але в сей мент Кіндрат прокашлявся і, трохи почервонівши, з запинками заговорив:

— Ви от сами... той... кажете, що у дядька Панаса буває це часто... Так нехай вони полежать, видужають... А то ж хиба можна... у негоду, по мокрому везти слабого?... Вони ж не у кого заслабли, як тут... По фельшара послати б... А то ж... Це ж смерть може бути.. Як той... коли...

Він заплутався, почервонів ще більше й замовкнувши ніяково-соромливо всміхнувся до всіх.

— Годують вівсяками та поміями, та ще хочуть, щоб не заслаб, — почувось раптом від Савки. — Та ще й виганяють на смерть... От не повезем та й усе! От ніхто хай не везе!

Він навіть устав і завзято озирнув усіх.

— Ну, ти, Савко, помалкуй собі там! — махнув на його рукою Халабуда.

— А то що? — зневажливо подивився на його Савка. — Розщитаєте? Ой-ой-ой! Злякався... Ох, Боже ж мій!... Яке горе... То й розщитуйте! Наче тільки й світу, що ваша окономія!

— Хм! От неблагодарность — хитнув на його головою Халабуда. — Уже забув, як просився со сльозами на глазах, щоб прийняли його... А тепер... смотри какой!... Как будто я на сам-делі хочу щось таке зделать з Панасом... Даєш без сомненія коней, воза, одвезуть, как след, спокійно, благородно... Ще не хорошо! Не благодарно! не благодарно! Приймаєш їх окончательно, как людей, даєш їм поміщення, пропитаніє, усьо как след, а вони тібе... От, примером, Трохим... Я не посмотрел, шо його прогнали од Кованьковського... Без сомненія прийнял... Челаєк просить, как одказать... А виходить окончательно, шо он... не-благодарний...

— А як ви прийняли Трохима? — перебив його той.
— Напів дешеvше, ніж у Ковальківського. Та за це вам у ноги падають? На душогубство йти? Хо! Дуже вже жирно буде! Сам не повезу і повезти не дам... Чуєте? Хай спробує хтось повезти!

Він усміхнувся спокійно, але в голосі дзвеніла така тверда, непохитна рішучість, таке зло, повне зненависті почування, що Халабуда знов щільно-щільно подивився на його і знов нічого не одмовив, а, одвернувшись, ще тихіше, ще лагідніше заговорив собі далі:

— І послаблення усякі їм робиш і... вольготи... У село хоче йти — іди. Погулять?... Погуляй себе... А окончательно виходить усьо то напрасно... Приходить, скажемо, какоюсь отець... Просить: «Бога ради, прийміть сина до скомомії... Зіма такая важкая тепер»... От, примером, отець Андріїв... І не бедний, хазяїн... а прийняв... А от кинься тепер до Андрея, так і он без сомнення за всема скаже «не повезу».

— Ну, цей не скаже! — усміхнувся Трохим. — То — ваш! Хазяїські сини благодарні... То ми вже, голодрабці!

Андрій, що напружено, внерто дивився під лежанку, при сій мові підвів раптово голову, почервонів і, блискаючи очима до Трохима, повернувся до Халабуди й одривчасто, рішуче-палко промовив:

— Я повезу завтра!... Дасте коней... Я повезу!

Повезеш?! — не усміхаючись і вплившись у його своїми чорненькими, пролизуватими очима, снітав Трохим.

— І повезу! — підняв голову до-гори Андрій. — Думаєш, тебе злякався? Голодрабця? А-ну, спробуй тільки зачепити!

— Добре! — хитнув головою Трохим. — Вези!

Халабуда хотів вмішатись, але в сей мент на полу заворушився Панаас. Прохрипівши щось тихо, він одітхнув голосніше проговорив:

— Не чіпай, Трохиме... Хай... везуть... Що там! Все одно... Там що... слід мені — звернувся він до Халабуди — посчитайте... Все одно... Чи тут, чи там...

Бліде, зятягнуте в середину лице його, з рідким, звислим волоссям і цапиною рудою борідкою, було якесь бай-дуже, мляве й виявляло одну тільки безсилість і муку від хвороби. Він збірався ще щось сказати, але захрипів, захитався під глухим кашлем і, махнувши рукою, сперся на свиту.

— Ну, от і харашо!... І окончательно... той... харашо! — підхопив добродушно Халабуда. — Андрій повезьоть сібе завтра і... і кінець. Да... А тепер я й поїду... Ви ж, хлопці, завтра, як я говорив... Грицько поедить за поденними...

— Та знаємо! — перебив його Трохим. — Чули...

— Мені треба на село! — раптом промовив Андрій, звертаючись до Халабуди. — Я не довго буду!...

— А чого ж!... А чого ж!... — зараз же згодився той. — Када нада, то йди... А чого ж!... Тільки не барись, потому... той...

І не договоривши, наче справді поспішаючися, він повернувся і, глянувши мимохід на Килину, що стояла біля казанів спиною до столу, з діловитим виглядом вийшов із хати. За ним, не дивлячись ні на кого, якось завзято гордо, накинувши на опашки свиту, вийшов і Андрій. Як тільки вони вийшли, в хаті піднявся гомін. Гриць і Софійка гівно, з запалом почали лаяти Андрія, Санька боронила його. Петрик хитрував і не стояв ні за тих, ні за сих, Килина мовчала, а Трохим підійшов до Юхима і, щось промовивши йому тихо, накинув на голову шапку і

вийшов з хати. Зараз же вийшов за ним і Юхим. Як тільки він переступив за поріг сіней, Трохим, що чекав уже на його, зараз же тихо, рішуче спитав його:

— Миндаль при вас?

— При мені.

— Дайте її сюди!

— Та що буде?

— Щось... Я йому покажу...

Дід почав колупатися за пазухою й хутко вийняв звідти загорнуту «миндаль».

— Я йому покажу... — глухо, злісно промовив Трохим, беручи з рук у Юхима галчирку й розгортаючи її. — Буде він знать, як голодрабців на смерть возити... Щеня!...

— Що ж ти йому зробиш? — зацікавлено спитав дід.

— Що?... Я йому підкину миндаль, а завтра скажу що у когось єсть... Хай пошукають...

— Та-ак? — протягнув дід. — Х-м... Це ж, брат, тюрмою пахне...

— Тюрмою? Ха-ха-ха! — терпко засміявся Трохим, низько нахилившись до рук, в яких ледве сірів невеличкий хрест. — А я не знав... Ну, нічого, хай покопитує... і хазяйський сил.

— Х-м... — замислився Юхим. — Це той... І миндаль пропаде задурно і... все-таки... Воно то правда, парубок дуже вже задається... але ж тут...

— А щоб Маринка не дуже жалкувала, — не слухаючи його заговорив знов Трохим, — то ми панкові ось що зробимо... — І він, держачи хрест в пальцях обох рук, зробив ними так, ніби хотів переломити на двоє. Дід аж за руки схопив його, як догадався, що він хоче робити.

— Тю! Сказився, хлопче? — злякано прошепотів він, вириваючи від його хрест. — Та тоді ж зараз же догадаються, що на злість зроблено. Ну, й ти ж...

— Хм... справді... — з жалем згодився Трохим. — Ну, порт його бери, хай вже носить панок. Ну, а миндаль все-таки дайте сюди.

— Щоб поламав? — усміхнувся дід, вертаючи хрест. Трохим узяв, замотав у ганчірку й сховав у кишеню. А дід, подумавши трохи, поволі почав:

— Бач... коли вже діло на те йде... хм... то треба його й робити добре. А так, як ти хочеш, так не годиться, так зараз же впізнають, що підкинено. Тут треба якось мудріше. (Дід трохи подумав). Тут треба так зробити. Я піду зараз до того панка і скажу йому: «Так і так, мовляв, ваше благородіє, десь у когось в економії миндаль є, та не звісно у кого. А от як дасте так рублів п'ять, десять, щоб, значить, підпоїти та випитать, то, може, й знайдеться». О! А завтра рано можна й сказати, що «так і так, мовляв, шукайте у наших. У кого, не знаємо, але десь у хаті є». Зроблять трус і знайдуть. І вийде гладко, і ми не без користі, — рублів якихсь п'ять, десять та виручимо. Себе, брат, ніколи не треба забувати. От тільки Маринка. Як з нею?... Хм... Ще як обізлиться, то може наробити шесту...

— Я з Маринкою сам побалакаю. Ви йдіть зараз... — промовив Трохим.

— Добре, добре. Тільки ти вже там з дівчиною якось... помнягче. Жаль.

— Та вже знаю. Йдіть прямо. І в хату не заходьте...

— А чого мені в хаті треба?

Дід охоче, бадьоро застібнув свій піджак і рішуче попрямував до будинку. А Трохим постояв, ще трохи подивився за дідом і пішов у кухню. Ввійшов, походив по хаті,

не вважаючи ні на кого, і підійшовши до Маринки, що стояла біля Килини з макітрою в руках, коротко сказав:

— Іди за мною, Маринко.

Маринка злякано подивилася на його, а Килина здивовано поширила очі й спитала:

— А тобі вона на що здалась?

— Треба.

Маринка перевела очі на Килину.

— Іди... — здвигнула та плечима і, взявши з руки неї макітру, поставила на лжанку. Трохим поволі пішов з хати, а за ним злякана, здивована Маринка.

— Ти взяла миндаль у пана? — зупиняючись за порогом сіней, повернувся раптом Трохим до неї. Та мовчки дивилась на його, піднявши голову догори.

— Я тебе питаю: ти взяла? Не бійсь, говори. Я знаю...

— Ні, я не брала, — прошепотіла Маринка.

Хм... — усміхнувся Трохим завдоволено. — Брешеш. Дід Юхим казав, що ти взяла. А ось і миндаль та... — виймаючи з кишені ганчірку й розгортаючи її, показав він хрест. — Ну?

Маринка дивилась на «миндаль» і мовчала.

— Узяла?

— Узяла, — ледве чути прошепотіла вона.

— На що ж ти взяла?

— Так. Од панів утікти...

— Не любиш їх?

— Не люблю...

Трохим мовчки подивився на неї, потім оглянувся назад себе, сів на призьбу й, озирнувшись навкруги, промовив:

— Підійди ближче.

— Чого? — опасливо прошепотіла Маринка, не підходячи, а навпаки, подаючись трохи назад.

— Та не біійсь, іди...

Маринка повагалась трохи, потім неспіливо підступила до його й зупинилась біля самих його колін. Він мовчки тихо обняв її, притягнув ближче до себе й посадив на коліна. І замовкли. Очевидячки, обом було й ніяково, і гарно, і солодко-сумно. У стаїні чути було іноді злістне рикання коней, що битись між собою, далеко в селі гуртом гавкали собаки та подихав свіжий, морозний вітрець.

— За що ж ти не любиш панів? — нарешті тихо промовив Трохим, щільніше притуляючи її до себе. В голосі йому не було звичайної насмішки, не було черствого, злістного тону, а щось тепле й м'яке. Маринці захотілось плакати.

— Бються... — прошепотіла вона дріжачим голосом.

— Дуже бються?

— Дуже...

Помовчали.

— Бач, Маринко, — знов почав Трохим, — ця миндаль, що ти взяла, вона не дорога. За неї не можна хати купити. Погана миндаль...

— Як?! — повернувшись і дивлячись йому близько в лице, мало не торкаючись носом до носа, прошепотіла вона злякано. — А буфечик казав...

— Буфечик — дурень...

— Та за царську миндаль не можна купити хату? — уперто й якось недовірливо перепитала Маринка. І чулось, що вона не вірить, чулось, що вона бачить обман. І чулось також нотки злості, відчаю, суворого, упертого завзяття. Вона навіть заворушилась і хотіла злізти з колін, але Трохим ще дужче обняв і не пустив її.

— Хоч би й царська... все одно, — навчаюче заговорив він знов. — Як не дорога, то вже нічого не зробиш.

А, бачиш, ми зробим краще таке. Ти чула, що Андрій хоче везти дядька Панаса у волость?

— Чула, — прошепотила Маринка.

— О... А як повезуть, то дядько Панас помруть по дорозі, бо холодно, а вони слабі. А ми з дідом хочемо, щоб Панас видужав тут. Так от ми підкинемо цю миндаль Андрієві; у його знайдуть, і він не поїде бо... бо його заберуть у тюрму...

— У тюрму?...

— А то ж. А тобі хіба жаль його?

— Жаль...

— Хм...

Трохим помовчав трохи.

— Дурна ти ще, — сказав він нарешті і в голосі в його знов зачулася злість і насмішка. — «Жаль»!... Мало, видно, ще били тебе. Не вибили ще жалю... Хм. «Жаль»... А вони тебе дуже жаліють? Га?... ех!... Жаліти їх? У-у-у!... — зашипів він раптом з невимовною, скаженою, дикою ненавистю. — Не жалій їх!... Чуєш, Маринко! не жалій, ніколи!... Нікого не жалій з їх, бо ніхто тебе не жаліє. Виростеш, сама це скажеш. Гризи їх, проклятих, одгризайсь, кусайсь. А не жалій! На миндаль плюнь, кажу, бо в тюрму тільки за неї попадеш. Хай вони, ті, що бють тебе, йдуть у тюрму. А будеш жаліти, то вони тебе так заштовхають, що й чоловіком не будеш. Он і тепер вже й малої дитини боїшся.

— Я не боюся вже нікого. Я й тюрми не боюсь! — взято прошепотіла Маринка.

— Не боїшся... — на пів-сумно, на пів завдоволено, але знов м'яко сказав він і ніяково, несміло якось підніс руку до щоки її й ніжно, обережно погладив її. Маринка мовчки щільно притулилась йому до грудей і застигла. У неї високо-високо виразно жовтіли золотими кружками

зорі; блищала вода під смугами світла, що вибивалось із вікон кухні; одноманітно, ледве чутно гавкали собаки на селі. Десь біля стайні зачулась чиясь хода, неголосна мова, потім жіночий, придушений сміх — і знов затихло. Трохим швидко зсадив Маринку на землю і, подивившись до стайні, сказав суворо:

— Так чуєш же, Маринко? Завтра а ні оком не моргни, коли знайдуть у Андрія. А то я... Гляди!

— Значить... ми тут і зостанемось? — глухо, здавлено спитала Маринка.

— Не знаю! — бовкнув він холодно, жорстко і мовчки пішов у-гору до току. Маринка тихо попленталася в хату.

VI.

Дід Юхим стояв біля порогу, заклавши одну руку за спину, а другою поглажуючи бороду, і балакав з «панком». Олександр напів лежав у креслі, заклавши ногу на ногу і, пускаючи дим через вуса, пильно слідкував за їх розмовою.

— А звесно... а звесно... — охоче згожувався Юхим на докази вчителя, який вияснив, що користи з «миндалі» не може бути ніякої, що красти не годиться, що за крадіж можна й тюрми достукатись.

— Верно, верно... — зітхнув він нарешті. — І сібе ніякої пользи, і другому одна шкода... А все по недоразуменню своєму. Не розкинеьт умом своїм, що й до чого, і... і делаєть неприятності. І поправить уже трудно... При мером сказать, з єтим слухавм. Она то, я ж говорю, де гадка єсть, що хтось украв, а хто, де, як... то вже й не звесно... Положим, можна б знайти, када б...

Дід замнявся, погладив бороду і глянув на панка.

— Так в чем же дело? — підбадьорюючи і з надією скрикнув панок.

— Та бачите... дело в тім, — дід знов замнявся, почухався в бороді, потім, мов наважившись, рішуче відняв руку від бороди і сказав: — знаєте, я вам так скажу: у всякого челаєвка можна всього дізнатися, аби знав, як підїхати до його... Буває такий, що нічим ти його не візьмеш, ні грозьбою, ні прозьбою. — як до стїни всьо рамно. А розсердь тільки, так все тобі й викладе, як по писаному... Да... А другої... буває, хвастаться любить... Готов себе самого з грязюкою змішати, аби тільки хвастнуть... О... І з таким добре діло мати... А котрий водочку любить... У всякого своя натура... З чоловіком треба вміти поводитись... А ще як єсть пособниця-водочка... о, тоді бери його прямо руками... От, примером, і тут... Будь так, значить, за що поставить хлопцям нашим раз, другої водочки, так можна б і мицдаль знайти.

— Нет, в самом деле?! — радієтно снітав панок. — Можно?

— А чого ж?... Я ж говорю, вона десь єсть, тільки вот... — Він зупинивсь і пильно став дивитись, як панок хутко поліз у кишеню і, винявши гамалець, почав там щось шукати. Потім, паче те мало його торкається, заговорив далі знов про те, як йому жаль стало за «господина», як досадно зробилось, коли покражі не знайшли, і як він постановив собі неодмінно знайти винуватого. Коли на ренті «господин» знайшов золоті п'ять рублів і з увічливою всімішкою подав їх дідові, він спокійно, не хапаючись, узяв їх і знов говорив собі далі. Умовившись про все й твердо пообіцявши неодмінно знайти пропажку, Юхим ще раз уклонився напам і став уже виходити, коли раптом офіцер зупинив його і сказав йому почекати його на ганку для особистої розмови. Дід мовчки вклонився й вийшов.

Івкать довелось йому не довго. Зараз же за ним вийшов офіцер.

— Вот что, Юхим, — заговорив він зараз же з нотами ніяковости в голосі. — Я хотів тебе спросить... е... что это за дівчина у вас на кухні, что за кухарку... как ейо?...

— Килина?

— Да, да, Килина... Что она... е... как на щет там... е... ну, с хлопцями как она там?... Гуляєт? а?...

— Хто його зна... — нахилив голову Юхим. — Не скажу вам про це нічого... Знаєте, мов діло стариківське, а то собі молодь... Кажись, чесна дівчина, а проте...

— Ну, а так... е... ходіт к ней кто-нібудь?...

— Господь її зна... — здвигнув плечима Юхим, — може й ходить, може й ні... А видно спонравилась пану?

— Да! — скрикнув офіцер. — Дівочка... первий сорт!... Я много би дал, чтобы как нібудь... Нельзя лі там, Юхим, как нібудь... так... (він ніяково й підлабузнювато захіхікав)... немножко, значіт, ко мне ейо? а?... Я би уж тебе на целое ведро дал би... А, Юхим? Постарався?

— Х-м... хто його зна... — неохоче промимрив дід. — Знаєте, це діло таке, що якось з ним-і підступатися не той... не ловко... Та й не звесно, чи піде ще вона... Дівка строга...

— Ну, пустякі!... Хе!... Ти там как-нібудь... так знаеш... Е!... Такої, как ти не сумеет?... Хе-хе!... Скажі ей, что нічого не пожалю, с собой возьму... Понімаеш? А вот і задаточек тебе... — і офіцер, винявши гаманця, почав колупатися в йому. Юхим живо подивився, але зараз же й одвернувся.

— Вот... не знаю, сколько, но все равно... — протягуючи гроші, сказав Олександр. — Вийдет дело, еще столько же... Тут, кажется, рублей пять...

Юхим ще раз глянув на гроші і знов одвернувся. Потім раптом протягнув руку і, беручи гроші, промовив:

— Тільки ось що, паничку: не піде — вина не моя...
Добре?...

— Ну, конечно, конечно!... — згодився той. — Я й не буду вініть тебя... Что ж... Я только тебя прошу, чтобы ты ей сказал, — вот і все... Ну, конечно, і с своей стороны посоветовал... Ведь, все равно ей одна дорога... Так уж лучше пусть хоть город увідіт... Скажи ей, что устрою ей, как бариною, будет себе жить, ні о чем не думая... Чего ж ей еще?...

Дід усміхнувся.

— Жить? — хитнув він головою. — Яке вже там життя? Знаю вже я... Правда, спершу то й живе, а там?... Ех! А Килина шукає не того... Дівка волі шукає... щоб справді жити...

— А разве я ей на векі беру к себе? — засміявся панич. — Будет іметь волі, сколько угодно...

— Ні! — зітхнув Юхим, — не тої волі.

— Е! ерунда! — перепинив його офіцер. — Ты ей просто скажи все подробно, вот і все, — і ніякой там волі не пужно... Скажіть, нежності какія!... Ха-ха-ха!...

— Добре! — хитнув головою Юхим і хотів іти, але офіцер спинив його:

— Так ти ето, Юхим, сейчас постарайся і если того... так валяй сейчас же ко мне с ней, я уж буду ждать... Понімаєш? Прямо сюда... Она пусть обаядьот, а ти ко мне...

І Юхим тихо поплентався до кухні. І де далі йшов він, то тихше й тихше посувався. Коли він вступив у хату там вже готували до вечері — ставили миски на стіл, різали хліб, то-що. Посидівши трохи мовчки, напружено-задум-

ливо на лаві, дід, нарешті, встав, походив по хаті і, зупинившись біля Килини, тихо, крізь зуби пробурмотів до неї.

— Вийди на часинку на двір, маю щось казати...

Килина трохи здивовано подивилась на його, але мовчки, непомітно хитнула головою на знак згоди. Дід поволі запалив люльку, походив ще по хаті й раптом, щось згадавши, прудко поліз у кишеню, виняв гроші й голосно попрохав Гриця збігати по горілку. Всі аж застигли здивовані. Але Юхим, не даючи ніякої відповіді на всі розпитування, весело жартував і обіцяв сю ніч затопити горілкою всю кухню. І справді, в голосі у його чулась якась злісна, запекла рішучість. Певно, що Гриць не довго вагався, — накинув свиту, схопив шапку і в один мент вилетів з хати, тільки вітер пішов за ним. Останні, після невеличкої суперечки з Савкою, що хотів починати зараз же вечерю, постановили чекати на Гриця, а дід Юхим навіть пораяв, щоб Килина, як головна представниця інтересів кухні, зараз же пішла до економки й яким-небудь способом добула сала, яке можна було б дрібно покрити й добре засмажити на сковороді. До цієї поради всі, не виключаючи й зрадлого Савки, пристали одноголосно, тільки сама Килина знайшла, що це незручно, бо сьогодні не було ні свята ніякого, ні надзвичайного випадку з життя. Але коли Юхим непомітно моргнув їй одним оком, вона взяла своє слово назад і навіть, накинувши на голову свою велику, темну хустку, зараз же згодилася йти до економки. І справді, подивившись пильно на діда, вона щільно закуталась і повагом вийшла з хати. Але Юхим щось раптом згадав і, схопивши шапку, побіг за нею. Вона вже чекала на його. Дід довго не думав. Поважно і з тою ж злісною рішучістю він переказав їй бажання офіцера і, сам не додаючи від себе ні слова, замовк.

— Оттаке?! — протягнула здивовано Килина. — А чорта пухлого він не схотів би? Га?... Ха-ха-ха! Диви, який!... Оттак знімусь зараз та й побіжу...

Але між сміхом у неї чулось якесь стурбовання, хвилювання, якесь вагання, якесь безсилля.

— Бач, Килино, — тихо, сумно почав дід, — я тобі так скажу: все одно чи тепер, чи в четвер, а не минеш ти цього... Не така ти... щоб зіхати на Софійку... Дуже багато сили в тебе... Тільки ти не думай, що я за напича стараюсь! — раптом хутко додав він. — Верно, він дав мені на чай, щоб я тебе підговорив... Та хоч би він мені й утроє більше дав, так воно б мені не завадило піддурити його... Коли ж правда правдою zostanie... Чи візьме ще тебе Андрій, це ще баба на-двоє ворожила... не такий у його й батько... Він за копійку сина в скарб оддає, а тут наймичку за невістку візьме... Шкода, дівко!... От і виїде те, що мусить виїти... Бо й ти з одної глини зліплена, що й всі... Мабуть, вже й тепер до офіцера серце мре? Га?...

— Пхі! — роблено-зневажливо повела плечима Килина, але дід тільки всміхнувся.

— Ой, не «пхі»... — сказав він сумно. — Видно, дівко, видно... Що вже тут?... Так чи варто ж лобом стінку бити? Пропадати, так хоч позити за те... Ех!

Дід з якимсь одчаєм махнув рукою і в русі тім, в голосі його тихім і хрипкім чулась та безнадійність, яка штовхає й на великі злочинства, і на дрібну бездіяльність, і мляву покірливість — чулась безсила злість, придушений біль...

Килина мовчки слухала, не виказуючи ні рухом, ні голосом, що вона думає про Юхимові слова. Виразу ж обличчя не можна було роздивитись. Але Юхим якось і не дуже добивався відповіді, наче заздалегідь знав її. Він

ільки говорив. Гунявий голос його дзвенів то злістно, то насмішкувато, то сумно, і малював її картини за картинами. В тих картинах, правда, спокою не було, не було у них тихого, щасливого затишку, твердої самопевности, — з них кишло життя — вільне, дике, шалене життя.

— Одним словом, дівко... — закінчив рішуче дід, — я тобі ось що скажу: треба з його, що можеш... коли вже на те йде... Треба наперед трошей, 200 — 300 — 500, — скільки в голову прийде... Треба квартиру, одіж... вина, меду... чорта, біса... Всього... й живи! Живи, поки можеш жити... Він все зробить... бо аж горить... Та й плюнь на все! Ех! І я плюну! Загуляю — і чорт його бери все на світі! Гулять — так гулять, як каже наша Софійка... Ну, й гуляй! Один раз живеш, так хоч раз же гуляй!

— Ні! — вмить, тріснула уперто головою Килина і круто повернулася до хати. — Краще з голоду пропадати по своїй волі та чесно, ніж оттак жити... Так йому й скажіть! — кинула вона гордо і прудко пішла в сіни.

— Отуди к бісу! — здивовано протягнув Юхим, певно не сподівавшись такої відповіді, і помалу й собі пішов у хату.

— Погано, погано! — зараз же добродушно звернувся він до Килини, яку вже розпитували, чого вона вернулася без сала. — Не годиться так робити, дівко... То не хоче йти, то знов хоче, то впять не хоче... Як та попівна... А сало б це згодилось... Йй-Богу! Так до чарки... шматочок... Верное слово!... Гляди, щоб не жалкувала... Може пішла б? Га? — знов кинув він до неї.

— Діду! — з невавистю позирнула на його Килина. — Не будьте тим, що в болоті сидить! Сказала вам раз... Заробить хочете?... Чужим соромом хочете...

Вона нервово одвернулася й почала чогось знімати покришки з казанів, з яких зараз же піднявся вгору стовп

лари. Дід мовчки подивився на неї, наче приголомшений її словами, потім раптом махнув рукою, одвернувся й сів на лаву.

— Не хоче! — хитнув він з ніяковою усмішкою на неї головою, звертаючись до дівчат, що були здивовані трохи і, видно, нічого з усього не розуміли. — Не хоче... Х-хе... Заробить... От тобі... Так... Е-е!... Все одно! Сьогодні все потопимо, і добре, й погане... не буде вже діда Юхима!... Годі!... Соромом... заробить... Ех!...

Килина роздратовано, нетерпляче-злісно стукала мисками, горщиками, кочергами, нитовхнула навіть разів зо два Маринку, яка подивлялась на неї злякано-здивованими очима. А Юхим, відповідаючи усім на дивування, що Килину ніби щось вкусило, також ніби загубив рівновагу: то весело, нервово жартував і сміявся, то зразу замислювався й мовчки задумливо, похмуро пихкав люлькою.

Раптом Килина кинула ложку на лежанку, витерла руки й, підійшовши до полу, мовчки стала напинати на себе кинуту хустку. Дід пильно-понуру почав дивитись на неї.

— Ходіте! — вмить, повернувшись до його, криво й ніяково всміхнулась вона. — Я хочу сала!... Тільки з вами підем до економки... Сама не смію!...

І не дивлячись на здивованих і трохи навіть стурбованих товаришів, вона рішуче пішла з хати. Дід Юхим з тим же понурим і навіть суворим виглядом пішов за нею, навіть не звертаючи уваги на те, що таким своїм поведженням вони дають привід роботи ріжні догадки. Біля стіни чорніла висока, дужа постать Килини.

— Ведіть! — прошепотіла вона здавлено... Юхим почувся.

— Бачиш, Килино, — понуру й сумно заговорив він. — Ти краще не ходи... Йі-Богу... Коли ти мені сказала те

дово... «соромом заробить»... Мені спершу дуже боляче було, а потім... я роздумався... Ти прости мене... знавш... ех! Одним словом, Килино, не ходи... Од серця тобі говорю... Це треба... Обманить ще... обдурить... Ти гаряча...

— Кого? мене обдурить?! — скрикнула вона гордо. — Х-хо... Це побачимо ще!... Ведіть, я хочу... Ну, хочу посидіти з ним!... От і все!... Не зість же він мене, хе!

В голосі її чулась і ніяковість, і хвилювання, й злість, якась безвихідність.

— Як знаєш... — поважно й сумно промовив Юхим і, постоявши ще трохи, наче чекаючи відповіді, він нарешті повернувся й мовчки пішов до будинку. Килина за ним. Не зустрівши нікого, вони добрались до ганку, біля якого Килина зосталась, а Юхим щез у дверях. Хвилини через дві він вийшов, махнув їй рукою і, коли вона вийшла, не поспішаючи, на ганок, він мовчки поступився, даючи їй дорогу в сіни, і зараз же, як вона ввійшла туди, зачинив двері, постояв трохи й тихо пішов до кухні.

— А, королева моя! — зараз же гаряче прошепотів у Килини над вухом офіцерів голос, як тільки вона вступила в теплі, пів-темні сіни, в яких були прикручені лямпи й не було ні душі.

— Прішла все-такі!

І, міцно обнявши за стан, він обережно повів її через сіни, відчинив якісь двері й ніжно пустив її вперед себе. Килина ввійшла і зараз же зупинилась біля порогу, цікаво озираючись. Світлиця була невеличка, але, осяяна блакитним світлом гарного, круглого лихтаря, що звисав з стелі, обвішана малюнками, килимами, обставлена мягкою меблею, вона вся дихала затишком, теплом, пестощами.

— Гарно у вас... — тихо промовила Килина, силкуючися не дивитись на його. — Любо так...

— Разве? — прошепотів він, нахилиючись до неї й жадібно обнімаючи за стал. — Хорошо?... Да?... Нравится? Славная моя... гордая... пришла.

Він хотів зазирнути їй в очі, але вона навмисне закрила їх і, трохи розкривши сухі, гарячі губи, зблідши, спершись на стіну, мовчки підставляла лице під його дикі, жалібні поцілунки.

— Сядем... — одкинув він трохи голову й озирнувся. Вона росплющила очі й подивилась собі на чоботи, від яких на підлозі були сліди грязі.

— Ноги у мене... чоботи в болоті... — промовила вона тихо.

Він подивився їй на чоботи, потім на килим, що був простелений мало не на всю підлогу і, щось згадавши, підбіг до широкого турецького дивану, що стояв біля стіни, і підняв щось з землі.

— Сбрасивай сапогі! — сказав він, вертаючись і держучи в одній руці гарні вишиті пантофлі, а другою знов обнімаючи її. Килина з усмішкою подивилась на пантофлі, злегка одвела його руку й почала скидати чоботи.

— Ну, вот! — завдоволено промовив він, коли вона поставила до стіни незграбні свої чоботи і всунула хоча повеликі, але грубі й червоні ноги свої в м'яккі, теплі пантофлі. — А теперь і сесть можно.

І, не випускаючи її стану з обіймів, він підвів її до камашки, обережно посадив її й сів сам поруч неї, впливаючись блискучими, масляними очима в гарне, зблідле лице її з виразними, дуже червоними кружечками румянцю на щоках, з великими, сірими очима, які здавалось, потемнішали й були глибші, ніж раз-у-раз.

— Но хорошая же какая!! — з захопленням скрикнув він, любуючись нею. — Боже, какая хорошая!

— «Хорошая»... — повторила вона і соромливо-ласкаво глянула на його, — справді «хорошая»?

— Прелесть!!

— І ви хороші... — промовила вона, не зводячи з його очей. — Дуже хороші... — Аж тут болить — (вона показала на серце) — як дивишся вам у вічі... — і холодно так... Гарно...

Він радісно засміявся і скажено почав цілувати її, то одпихаючи, то знов забіраючи в обійми. Вмить Килина злегка одіпхнула його, одсунулась і, проводячи рукою по гарячій лиці й по очах, що стали, як п'яні, лукаво промовила:

— А я ж все-таки й досі не знаю, чого ви кликали мене... Дід казали, діло є велике... Ну, що ж ви мені скажете? чого кликали?

— Чого?? — він схопив її обома руками, притягнув близько до себе і, щось прошепотівши на вухо, почав ще скаженіше цілувати. Килина хотіла визволитись, хотіла одіпхнути його, але він ще з більшою силою, якоюсь божевільною силою, тяг до себе і, весь дріжачи, щось шепотів їй. Раптом вона одхилилась трохи назад, схопила його голову і, подивившись в його затуманені очі, дико, несамо-вито вгризлась губами в гарячі уста його й замерла; потім знов одхилила, знов глянула і знову застигла довгим поцілунком. Потім вмить дуже шарпнулась, вирвалась і, одстрибнувши, стала на ноги, дивлячись на його якимсь зляканим, п'яним поглядом. Він, щось бурмочучи, хотів знову схопити її, але вона хутко ступила ще трохи назад і, тремтячи вся, зашепотіла:

— Ні, ні, ні!... Буду кричать... Сидіть тихо... Я щось хотіла вам говорити... Забула...

Вона провела тремтячею рукою по дуже блідій лиці її напружено задумалась, важко дихаючи.

— Ах, да оставь... Килина!... Ну іді же... — якось простогнав він, але вона вмить підняла голову, якось чудно глянула на його і, зразу ж з блідої зробившись вся червона, якось одривисто й холодно почала:

— Слухайте, паничу: коли я йшла до вас, я... хотіла вам... (голос у неї переривався часто, ніби їй важко було говорити)... ось що сказати... Ви переказуєте... через діда, що... візьмете мене з собою, коли... я... коли я... ну, коли я стану... вашою... полюбовницею... Так?

— Ну, так... Ах, оставь ти ето... — протягнув він з мукою руки до неї, але вона одступила ще на ступінь і ще холодніше, ще суворіше провадила далі:

— Кажали, що дасте квартиру і... все... Так?

Він трохи розумніше їй здивовано подивився на неї.

— Так?

Н-ну... та-ак... Ето все?...

— Ні... Подождіть...

Лице її де-далі ставало холоднішим, якимсь напружено-рішучим. Губи складались якось терпко, твердо, лице знову стало бліде, аж жовте, але це надало їй ніби ще більшої краси.

— Ви говорите «так»?... Ну, так от же що!... Вона на хвилину зупинилась, мов не маючи сили далі говорити, але вмить почервоніла знову вся і, рішуче, уперто зупинивши на нім погляд, заговорила: — Так слухайте... Ви кажете, що любите мене... Я цьому не вірю... І сама вас не люблю... А ви хочете мене за полюбовницю взяти... Так? Ну, так от що: візьмете мене в город, дасте мені квартиру... — вона на мент зупинилась, — дасте мені в руки 300 карбованців... Чуєте? і тоді... тоді я вас слухатимусь... От все... Хотите, то...

Видно було, що їй було безмірно тяжко; вона нервово давила собі одною рукою пальці другої руки, очі її ніяко-

во ходили по кімнаті, груди важко й нервово здіймались, сама стала знов мертво-бліда. Зупинившись, вона подивилась йому в лице, яке стало те ж спокійніше й дуже здивоване, і, не знаючи, що далі говорити, з мукою почала ще дужче давити пальці.

— Х-м... Так вот ти какая!... — насмішкувато промовив нарешті офіцер, цікаво дивлячись на неї. — Я і не знав... Думав, в самом деле... невинная... А ти бивалая, значіт... Кто ж его тебя так научил? а?... Молодчина!... Х-м... — Він витягнув одну ногу, захитав нею і, любуючись її мукою, погладив вуса... Недурно придумала... Откровенно... Ну, і не стидно ж тебе? а? А стид то свій...

Килина вмить здригнулась вся, спалахнула на все лице полум'ям, блиснула в його очима й, як вихор, повернувшись, кинулась до дверей, зшпурнула з ніг своїх пантофлі й дріжачими руками хутко, нервово почала взувати чоботи. Офіцер зпершу широко, злякано розплющив очі, потім схаменувся, кинувся до неї й, умовляючи, прохаючи вибачення, хотів знов обняти її, але вона так повела всім тілом, так позирнула на його, що він аж одступив від неї трохи.

— Випустіть мене! — крикнула вона, узувши чоботи й випрямляючись.

— Да что с тобой? Килина! Да плюнь!... Я согласен, я... на все согласен... Я ведь... Завтра же...

— Пустіть, я вам кажу, а то буду кричать!! — прошепотіла вона з таким вогнем ненависти, що він тільки з острахом і дивуванням подивився на неї, потім поспішно визирнув у двері, чи нема кого в сінях, і мовчки пішов уперед. Килина, закутавшись по самі очі в хустку, пішла за ним. Одчиняючи вже двері, що вели на двір, він ще раз несміло спробував обняти її, щось шепочучи на вухо, але вона дуже одіпхнула його, шарпнула двері й виско-

чила на ганок. Мало не перестрибнувши через всі східці, вона хутко пішла вгору, не озиралочись і цілєвіше кутаючись у хустку. Ввійшовши в кухню, вона зараз же звернулася до діда й голосно промовила:

— Нема, діду, сала й не буде! Будемо й так!

Всі вже сиділи за вечерєю і мов по команді повернули до неї голови. На столі стояли миски з кандьором, лежав порізаний хліб і блищали дві великі пляшки горілки.

— Та-ак? — протягнув дід, задержуючи на-пів дороги ложку. — Ну, й слава Богу! — хитнув він з якоюсь полєккістю в голосі. — Хай йому біс з їхнім салом! Сідай краще вечеряти... Наші вже тут думали, що ти на село вже пішла...

Але «наші», видно, не тільки се одно думали, а кожний, певно, гадав про себе ріжне. Але Килина, не одмовляючи нічого ні на розпитування, ні на хитрі підступи й догадки, підійшла до жердки, нервово скинула з себе хустку і якось чудно посміхнулася. Потім озирнувшись по хаті, помітила Андрія, що не сидів разом зо всіма, а з похмурим виглядом ходив по хаті, нахмурилася і кивнувши йому головою, одійшла до дверей.

— Ну? — тихо, але з напруженим чеканням кинула вона, як тільки він підійшов до неї. Біля столу зачувся з їх сміх і вигадки.

— Говорив... — заговорив Андрій живо й повеселівши зразу. — Батько зхилються...

— Зхилиться?

— Йй-Богу... Тільки, кажуть, чо́го це така петерплячка взяла мене... Ну, й той... і кажуть: підожди до осені... Як жнива покажуть... Ну, а жнива...

— Ха-ха-ха! — не слухаючи його далі, голосно зарєготалась вона, і аж хитаючись всім своїм дужим, струнким станом, одійшла від його.

— Та підожди, послухай! — скрикнув налив ображено, напив злякано Андрій, але вона тільки ще голосніше вибухнула нервовим сміхом і, махнувши рукою, підійшла до столу.

— Чуєте, дідусю! — крикнула вона, сміючись. — Кажуть люде, що брехня правдою хоче бути! Ха-ха-ха! Напийте мене, дідусю, чарку... змерзла... треба хоч погрітись... Всі холодні такі... От тільки Гриць теплий!... Правда, Грицю? — сідаючи боком до Гриця й обнімаючи його за груди, зазирнула вона йому в лице. Гриць спершу здивувався, потім поклав ложку, втерся й засміявся. Видно було, що йому стало й ніяково, й приємно. Тим часом Юхим мовчки взяв чарку, налив її також мовчки подав її Килині, яка сиділа спиною до столу й не бачила того. Замість неї чарку взяв Гриць і, одхилившись трохи, підніс Килині.

— А! скрикнула вона, беручи чарку і встаючи. — Будьмо здорові!

І по-парубоцьки перехиливши чарку в рот, ковтнула, скривилась і, не закусуючи, простягла руку з чаркою знов до діда.

— Ще? — підняв він на неї очі з тим же серйозним і похмуро-сумним виразом лица.

— Ще! — засміялась вона. — Будем гулять!... Ха-ха-ха! Чого ви всі витріщились... Хіба й я не можу горілки пити?... Ого!... Лийте, дідусю, лийте! Нема сала, так хоч горілка є... Ха-ха-ха!...

Навіть Трохим трохи зтурбовано зупинив на ній свої похмурі, суворі очі й де-кільки хвилин не одводив їх від її дуже блілого лица, на яким грало щось неспокійне, боляче.

Дід налив, поставив на місце пляшку і знову взявся за ложку.

— А ти, Софійко, пила? — держачи чарку й дивлячись на Софійку, спитала Килина.

— Пила! — роблено-весело мотнула та головою, не дивлячись на неї.

Килина знов перехилила чарку, ковтнула і аж здригнулась всім тілом.

— Н-ні! — поводячи з огидливістю плечима й ставлячи на стіл чарку, промовила вона. — Погана дуже!... Брр... Як ви пете її?...

— Килино! — вмить почувся позад неї зворушений, дріжачий голос Андрія. Килина повернулась.

— Чого тобі? — холодно озирнула вона його з ніг до голови.

— Йди, я тобі щось скажу... Ти ж не дослухала...

— Після жнив скажеш! — сухо, терпко кинула вона й одвернулась. Андрій густо почервонів, але як стояв, так і застиг, дивлячись їй в спину. Потім хутко повернувся, одійшов до полу й мовчки сів на його.

— Ха-ха-ха! — зареготався Трохим, зазираючи повз Килину до Андрія. — Що? Опікся, небораче? Постуди тропки, смачніше буде!... Ха-ха-ха!...

— А тобі чого?... Вовк! — гнівно глянула на його Килина. — Жери оп там!

Андрій голосно, гидко вилаяв його на всю хату. Трохим зразу перестав сміятись.

— Що-о?! — в один мент посиївши їй дико блиснувши очима, прошенотів він. — Ти будеш лаятись?!

І тихо, поволі підвівшись, вишнувши вперед голову, як той звір, що збирається зинутись на ворога, він устав і почав вилазити з-за столу. Як і в той раз, коли він гриз шию Рухлі, на висках йому повипинались жили, з носу виходило ваяккє, часте соніння, губи побіліли, а в очах бігало щось фосфоричне й страшне. Усі затурбувались.

Кіндрат зробився серйозним і пильно дивився на його, Гриць і собі чогось устав, Петрик одсунувся від столу й одійшов до полу, мовляв, «моя хата з краю»; навіть Савка поклав ложку й разом з дівчатами злякано дивився то на Андрія, то на Трохима. Тільки дід Юхим наче нічого не бачив і не чув: уперто-похмуро носив собі ложку од миски до рота і тільки голосно сопів носом. Темна постать Андрія з ледве видним обличчам не ворушилась на полу.

— Ти ще будеш тут лаяться? — тихо, з свистом якимсь прошипів знов Трохим, вилазячи з-за столу й поволі підходячи до полу.

— А ти що таке? Пан великий? — зачулось від Андрія, але голос його хоча й гучав задирливо, виявляв не то страх, не то ніяковість.

— Покинь його! — похмуро промовила Килина до Трохима. — Не чіпай.

Трохим наче не чув, навіть не подивився на неї; не спускаючи з Андрія очей, звисивши якомсь рівно руки по стану, він ішов просто до полу, все більше й більше нахилиючися вперед, мов збіраючись раптом стрибнути і впитись тому зубами в груди. Вмить Килина хутко зайшла по-перед його, стала перед самим його лицем і, беручи його за руки трохи вище ліктя, м'яко промовила:

— Не треба, Трохиме... Сядь... Хай собі...

— Пусти! — скидаючи її руки, хрипів він і хотів поминуту її, але вона знов переступила йому дорогу і ще м'якче сказала:

— Ну, я прошю тебе, Трохиме... Зроби для мене. Покинь... Іди вечеряй... Ну, зроби ж хоч раз, коли тебе просять...

Трохим вмить мовчки круто повернувся, підійшов до столу, заліз на своє місце і, не дивлячись ні на кого, похмуро почав їсти. Юхим тільки зиркнув на його і знов

звернув всю свою увагу на кандьор. Всі лехче зітхнули, а Килина підійшла до Андрія, щось сказала йому й пішла з хати. Андрій схопив свиту, шапку й пояс і собі пішов за нею.

Вернулась Килина сама. Вона ніби заспокоїлась і не сміялась тим нервовим, чудним сміхом, а навпаки ступала дуже спокійно, мягко; тільки брови були насуплені якось твердо, суворо-рішуче, наче вона щось постановила й тільки чекає тепер, що буде далі. Не ввагаючи на жарти товаришів з приводу балачки з Андрієм, вона спокійно відмовилась від горілки, яку підніс їй Гриць, і тільки підсіла до кандьору. Поївши трохи, вона поклатала ложку, встала, перехрестилась до Трохима, що сидів під образами, і одійшла до полу.

— Сметану їстимете? — звернулась вона до Панаса. — Той заворушився, повернув трохи голову, що ледве темніла за білим верхом кожуха, і прошепотів:

— Спасибі... Коли є, дай трохи... Добра ти, Килино...

Вона, не хапаючись, взяла ложку й полумисок з мисника, вийшла з хати й незабаром вернулась з сметаною, яку разом з шматком хліба поставила біля Панаса. Він підвівся трохи, поставив полумисок біля себе і, обережно вмочаючи хліб у сметану, почав їсти. В хаті трохи утихло; потім балачка потроху знову почалась, закружляла чарка; заблищали очі, посипались жарти спершу на Килину й Андрія, потім на Петрика й Сальку, далі на кого попало; задзвенів сміх, зачулися пісні, — голота загуляла. Забулися сварки, забулися пригоди, щезло горе, заланував один буйний, душний чад, налив у серце дико-веселого чуття, що мішає думки, вкрив темною запоною майбутнє й ховає в п'янім забутті минуле. Загуляла голота. Спершу трохи здержувались через Панаса, але, як спорожнено одну квартиру чаду й почато було другу, товариство вже ні-

ого не бачило й не чуло, крім якогось туману в очах та пуму в вухах. Навіть Трохим розвеселився: з дуже первонілим лицем, на яким ще виразніше тепер виступало яботиння, з припухлими трохи губами, які наче хтось помазав салом, і блискучими очима, він жорстко сміявся дрібним сміхом і часто стукав кулаком по столі, але стукав так, що аж миски підскакували. Маринка, яку й сьогодні підпоїли, теж розвеселилася й навіть стала говорити щось про «миндаль», але, коли Трохим пильно, гостро глянув на неї, збентежилась і почала щось бурмотати про шанів. Потім раптом замовкла, очі, що були розгорілися, посовіли, потухли, все худе личко її ще більше зблідло, укрилось холодним потом, вона почала блювати... Її схопили, однесли зо сміхом до лежанки й поклали на землі. Коли вона нарешті безсило схилилась на другий бік і хотіла заснути, її знов взяли, поклали на піл і вкрили чийсь кожухом. Вона зараз же й заснула. Килина ж хоч постелилась на лежанці й навіть лягла, видно було, не спала. Коли знадвору доходив якийсь томін або хто проходив повз вікна, вона трохи підводила голову, прислухалась і знов лягала. А голота гуляла. Дід Юхим перейшов уже «гряницю» і наче змінився весь. То, звичайно, він говорив і рухався поволі, поважно, спокійно, а тепер ніби хто налив йому в жили молоді, гарячої крові. Завзято взявшись одною у боки, а другою піддержуючи люльку, він яваво водив головою, стріляв очима й заливчасто-широко сміявся. І хоча товариство було здебільшого не в такім стані, щоб помічати що-небудь, все-таки звернуло увагу, що дід переродився.

— Х-ха! — гордо хитнув головою Юхим, коли Софійка обняла й поцілувала «дідуся за те, що вони такі стали молоді». — Я, дівко, ще не такий був... Ого!... Я тобі говорю!... Стій, стій, стій!... — повів він рукою, наче спиняючи ко-

гось, хоч ніхто йому не перечив. — Стій, ти слухай мене.. Я, брат... Коли я молодий був...

І починалось оповідання якої-небудь плутаної, довгої «сторії». Товариство зпочатку слухало шильно, потім хто-небудь про щось заговорював, і починався регіт, співи, жарти. Нарешті почали розходитись спати; спершу пішов Савка, потім Трохим, далі Петрик та Салька, яка була зовсім п'яна від «притублювання» і говорила Петрикові з доктором про якусь любовну сцену. Остались тільки Юхим, що теж прив'янув і щось мимрив про себе, та Гриць, Кіндрат і Софійка, котра сиділа між ними двома, обнявши кожного і схиляючи то до одного на плече своє зашаріле, гаряче лице з сонними, м'явими очима й вохкими губами. — то до другого. Вони всі троє похитувались з боку в бік і хриплими, розбитими голосами співали:

На йо-ом памятни-шк чи-н-жо-о-олий,
Девя-а-посто-о се-ем пудо-о-о-ов,
Девя-а-но-сто-о сем пудо-о-в...

Коли Андрій, вернувшись з села, ввійшов у хату, всі вже спали: дід Юхим, схилившись на стіл, Софійка, обнявшись з Грицем, далі біля столу; Кіндрат на лаві, звисивши ноги й поклавши голову на руку. Гас у лямпочці вигорів і вона ледве-ледве блимала й чадила нагорілим копотом. В хаті смерділо горілкою, людським диханням, потом, гасом. Було душно й важко дихати.

Андрій тихо підійшов до лежанки й зупинився біля Килини. Вона дихала рівно й спокійно. Постоявши трохи, він несміло торкнув за плече і злетка похитав її. Килина вмить заворушилась, підвела трохи голову і, помітивши якусь постать біля себе, суворо спитала:

— Ну, чого?

— Це я... Андрій, — прошепотів він.

Килина придивилась ближче і, підвівшись, сперлась на лікоть. Потім озирнулася навкруги, прислухалась і тихо спитала:

— Чого так пізно? Ну, що?

Андрій не зразу одмовив. Наче збираючись з думками, він нахилив трохи голову, потер лоба і тихо почав:

— Бач, Килино, я все думав тепер... Туди йшов та думав і назад... Ти зовсім мене не любиш, а хочеш, щоб я тебе брав... Як... як же це буде так?

— Ну? — сурово кинула Килина.

— Ну, та й... що ж це... З татом я говорив, вони зхилляються, щоб і тепер... Тільки хотять ще трохи обдивитись... А що тільки було вдома!... Мати мало не бились з татом. Брат хотів мене вигнать... Я аж за ніж ухопився...

— Невже? — тихо спитала Килина й, ніжно поклавши йому на плече руку, м'якко притягнула до себе; але Андрій поволі визволився і тремтячим голосом заговорив далі:

— А потім я став собі думати: навіщо оце все? Вона все одно не любить мене, при всіх сміється, глузує з мене... Ти ж мене не любиш? Не любиш, правда?

Килина помовчала трохи, потім озирнулася, прислухалась і, подумавши, заговорила:

— Ти знов про це... Ну, скажу тобі й тепер: не люблю... Подожди! Ну, не люблю... А чому не люблю? Тому, що не вірю тобі... нікому не вірю. Хиба я знаю, чи ти справді любиш мене, чи тільки так... хочеш погулять з... голодрабкою... Подожди, дай договорити!... Що правда, то правда!... От і не люблю через це... Не можу прямо... Хотіла б, може, і сама, так не можу... Як подумаю собі тільки, що обманити думаєш, так така злість бере, що... Яке вже тут кохання?... Просто не можу, як другі дівчата там; хоч і не дивиться на неї, а вона все-таки аж упадає за ним... А я не можу так... Не любиш? І не треба! У мене

таке серце, — як бачу, що хтось до мене з щирим серцем, так я до його удвоє; ну, вже коли її бачу, що злом дихає, так і я не кохатиму... А ти... Я не знаю... Ти любиш мене не для мене, а для себе... А такої любови багато знайти можна... Ну, і сама вже не можу... От тобі і вся правда... Хочеш — бери, хочеш — ні. Я не обманюю тебе... Візьмеш — буду любити так, як нікого не любила, бо бачитиму, що любиш мене не тільки для себе, а і для мене...

Панас заворушився, захрипів і глухо закашлявся. Килина замовкла, і обоє довго чекали, поки він змовкне.

— Так от, як хочеш, — протоворила знов Килина, коли Панас заспокоївся. — Коли віриш мені — бери, а ні... то так і кажу. Віриш?

Вона знов притягнула його до себе і, поклавши його руку собі за спину, почала потиху гладити його м'якше шовкове волосся.

— Ну, віриш, чи ні?

— Вірю, — прошепотів він і, притулившись її головою до грудей, замер.

— А чи не пора б уже спати! — раптом почувся з полу похмурий, злістний голос Трохима. — Ні в-день, ні в-ночі нема покою од їх...

Килина спокійно, поволі одвела його голову од грудей, притягла її до свого лиця і безгучно впиласть йому в уста. Потім також поволі одвела знов і злегка одіхнувши його, прошепотіла:

— Ну, годі... Іди спать.

Андрій, як п'яний, одійшов од неї, виліз на під і, не роздягаючись, ліг біля Савки. Лямпочка почала часто моргати, наче тільки її чекала, щоб Андрій ліг уже, потім тихше, рідше й рідше і, нарешті, кліпнула в-останнє й по-

гаста; тільки у тьмі замість неї червонів на столі нагорітій гніт.

Всі ще спали, коли Трохим, розбудивши Юхима, почав йому щось тихо шепотіти. Той сів на лаву, почухався, протер заспані очі і хрипло спитав:

— Хлиба вже?

Трохим тільки головою хитнув і мовчки показав йому невеличку, зелену скриньку, що стояла під лавою біля жердки. В хаті було вже зовсім видно. Юхим устав з-за столу, глянув на сонне товариство й усміхнувся. Але не встиг він взяти кухоль в руки, щоб умитись, як у хату ввійшов несподівано... Халабуда. Зробивши де-кільки кровів, він зупинився, здивовано підняв брови і, дивлячись на Гриця й Софійку, які порозкочувались вже і один заліз аж під стіл, а друга під лаву, — одеревенів.

— А... ето ж по какому? — нарешті опиямтався він і повернувся до Юхима, який усміхаючись дивився на його. — Как же ето вони сплять до такой пори? Я вже думав, що тут провалились усі кудись.

Замість одповіді Юхим вмить хитнув йому таємниче головою й поманив за собою з хати.

— Що таке? — ще більше здивувався той. Але Юхим знов хитнув йому й пішов, озираючись, у сіни. Халабуда стиснув плечима, але пішов все-таки. Хвилини через три Юхим вернувся, але без Халабуди вже. Моргнувши Трохимові, він підійшов до Килини й почав будити її. Вона довго не прокидалась, потім коли Юхим не на жарт штовхнув її в бік, зразу підвелась, озирнулась і здивувалась, що вона могла так заспатись. Потім дід підійшов до Гриця і почав штовхати його ногою. Гриць зпершу щось бурмотів, цмокав губами, потім помалу підвівся й сів над столом. Здивовано озирнувшись, він раптом одкинувся

пазад і весело, гучно на всю хату зареготався. Від його сміху навіть прокинувся Кіндрат. Нарешті повставали всі з сонними, мутними очима, з понухлими носами, з пересохлими губами, сердиті, злі, розкудовчені, брудні. На слова Юхима, що був Халабуда і лайвся дуже, де-хто вилаявся, де-хто почухався, але ніхто не ханався до роботи. Савка ухопив шматок хліба і, сонучи, почав ламинати його; але, пожувавши трохи, поклав на стіл, зітхнув і промовив:

— Я б це кислого чого зів би... Нема, Кирино?

— Казало, що буде! — весело засміялась та, витираючи мокре лице брудним рушником і визираючи з-за його своїми великими, гарними очима, які дивились сьогодні якось надто жваво, бадьоро й весело.

— Да-а... це б огірка солоного не погано б... Проквасити душу, — шкребучи пігтем брову й поглядаючи чогось на піл, протяг роздумливо Юхим. Потім хитнув рішуче головою, підійшов до свого «пальто» і, витягнувши з його пляшку з недопивками горілки, подивився на всіх, перекинув її в рот і заляк. Було чути тільки «буль, буль, буль!» Коли булькання зтихло, він одтулив пляшку від рота, подивився через світ на дно, перекинув знов у рот, потрусив пляшкою і, подивившись знову на неї, сховав її в «пальто», утерся й завдоволено крикнув:

— От тепер ніби зовсім друга припорція, — весело хитнув він головою. — Тепер можна й підоядати трошки.

Він хотів ще щось говорити, але глянув у вікно і здивовано промовив:

— О! Диви... А чого це так рано пани до нас?

— Де? Куди? Які пани? — посинались зтурбовані питання, але не встигли дізнатись, як у хату ввійшли: поперед Халабуда з поважним і погрозливым виглядом, далі офіцер в шинелі на онашку і вчитель. Останні обидва,

видно, і не вмивались, бо обличчя були помяті, сонні, тільки вуса в офіцера були розчісані, як слід. Звернувшись до здивованих робітників, Олександр з лінивою зневагою вияснив їм, що йому стало відомо, ніби вкрадена «миндаль» знаходиться тепер у них на кухні, а через те ніхто каї не виходить з хати, поки не буде скінчено трус. Хитнувши потім мовчки головою Халабуді на робітників, він неспішно озирнувся, поводив байдуже очима по хаті й зупинив погляд на Килині, яка, зустрівшись з його поглядом, спершу одвернулася була, але зараз же подивилася знов, наче не маючи сил боротись, дуже зблідла й застигла у погляді. Офіцер ледве всміхнувся, одвернувся, байдуже подивився на стелі, позіхнув, прикривши рота трьома пальцями, і повернувся до Халабуди, який вже старанно порався біля Трохима, щільно облацуючи його з голови до ніг. Той усміхався якоюсь похмуро-завдоволеною усмішкою й покірливо повертався на всі боки. Біля них стояв учитель і, жадібно дивлячись за їхнім рухом, нетерпляче топтався круг їх.

— Нет? — спитав офіцер, коли Халабуда взявся до Савки.

— Нікак нет! — озирнувся той і, кинувшись до Савки, почав ще старанніше шукати. Не знайшлось і у Савки, як не знайшлось і в останніх.

— Вещі пересмотрі! — холодно кинув офіцер, коли всі були обшукані. Кинулись до шмаття, до одежки, перетрусили все й перейшли до скринь, яких було тільки дві: більша, жовта — Килина, і менча, зелена — Андрієва. Витягли зпершу зелену й почали викладати на лаву сорочки, хусточки, ріжну дрібницю. Потрусивши одну сорочку, потім другу, Халабуда раптом нахилився і, піднявши з землі якусь ганчірку, розгорнув її, глянув і, весь просіявши, кинувся до Олександра.

— Ваше благородіє!... Знайшлась... Вот! — скрикнув він радісно і подав тому ганчірку. Палок кинувся і, вихопивши з рук офіцера орден, обдивився, наче не ймучи віри своїм очам, і показав його Олександрові.

— Дійствительно!... Посмотріть... Очень рад... Очень рад... Это просто... Очень благодарен вам! — звернувся він до прикажчика, який трошки випрямився й серйозно сказав:

— Не стоїт благодарності за такіє малості!

— Ну, как же не стоїт? — радісно-збентежено пробурмотів той, звертаючись до Олександра й любовно дивлячись на хрест, який той з усмішкою повертав у пальцах.

— Удивительно? Правда?

— Д-да... — протягнув нарешті офіцер і, зробивши раптом серйозне і грізне лице, повернувся до всіх і строго спитав:

— Чей это сундук?

Всі зразу подивились на Андрія, який, як тільки з його сорочки випала «миндаль», здивовано-перелякано підняв брови і страшенно почервонів увесь. Поки ж роздивлялись на хрест, він прудко бігав по всіх очима, наче питаючись, як се воно могло статись так, що вкрадена «миндаль» опинилась у його в скринці; але всі мовчки й також здивовано дивились одне на одного, й ніхто навіть не рушився на своїому місці. Андрій глянув на Юхима, той здивовано стиснув до його плечима, глянув на Трохима, той тільки похмуро-радісно всміхнувся до його; глянув на Килину й ще дужче почервонів увесь, — вона, бліда вся, як стіна, з широкими очима, пильно дивилась на його. Але зачувши питання офіцера, він прокашлявся і, запинаючись, сказав:

— Це мій... сундук. Тільки я не брав цієї миндали...
І її не знаю, як вона... Це хтось підкинув мені...

— Да? — іронічно-холодно промовив Олександр. —
Странно! Кого-то, значить, спеціально крал для того, чтобы
підкинути тебе? Удивительно!... Но... доволно... Кого тебе
дал етот... ету медаль?

— Мені ніхто не давав... Я не знаю... Йі-Богу, не
знаю... От вам хрест святий, що її не знав, що вона у мене
в скриньці... — з одчаєм скрикнув Андрій і аж перехре-
стився до образів. Верхня, піднята губа йому дріжала, на
лобі виступив піт, очі були широко розплющені й диви-
лись злякано й напружено.

— Ну, одним словом, не хочеш сказати! — повертаю-
чись до Халабуди, сказав офіцер. — Хорошо... Ето
разберьот суд... Взять его і отпавить к старосте... П-под-
леци!

— Ви хотіте его... предать суду? — живо спитав учи-
тель, якомь зтурбовано дивлячись на Олександра.

— Конечно! — здивовано скрикнув той. — Не по го-
ловке же его поглядить за ето?!

— Да... — замявся той і понизив голос. — Но відіте
лі... Я просіл би вас... е... пустіть его і... не подимать етого
дела... Начньотся следствіе, визовуть меня, вас, подимет-
ся целый скандал... Мне ето ужасно неприятно. — По-
жалуйста... Я согласен, преступление, так сказать, с по-
лічним. Но понимаєте, етот комічний характер. Все ето...
Бог с ним! Пустіть его!...

— Х-м...

— Пожалуйста, я вас прошу...

Офіцер замислився.

— Ну, хорошо... — стиснув він плечима і подав орден.
якого той обережно підхопив і разом з ганчіркою пхнув
у кишеню. — Пусть так, хотя... знаєте... но все равно...

Ну, слухай, ти! — звернувся він раптом до Андрія. — Слухай-сюда... Етот барін просіт за тебя... Слишиш?... Я отпускою тебя і не предам суду... Поімаєш?

— Коли ж я не брав! — скрикнув Андрій. Офіцер скипів.

— Малчать!! — гримнув він, зчервонівши разом. — Негодяй! Его от тюрми освобождают, а он єще продолякає пагло врать тебе в ліцо... Меррзавец!... Вигнать его сейчас с собаками із економії і не даць ему ні копейкі! Забірай свої наскуднія вещи і в одін міг марш отсюда... Сскоти і-на!

Андрій хотів щось говорити, але, глянувши на офіцера, хашливо нахилився і тремтячими руками почав зкидати у скриньку розкидані речі. Замкнувши скриньку він скося подивився на «панічча», який не зводив з його очей і підійшов до полу. Склавши в купу кожух, піджак ще де-які речі, він хапаючись натяг свиту, так-сяк підперезався, схопив під одну пахву скриньку, а під другу клунок і, не дивлячись ні на кого, мовчки, червоною переляканою, пішов із хати. Всі провели його очима і за раз же перевели погляд на панів.

— Мерррзавци! — промовив крізь зуби офіцер, повертаючись, щоб виходити, але Халабуда кркнув, переступив з ноги на ногу і, пустивши руки «по швам», зупинив його.

— Ваше благородіє!

Їхне благородіє озирнулось.

— Ну?

— Тут, ваше благородіє, знаходиться один болезненный челаєк... котрий, без сомненія, заслabeled... і той... не способний работать... Так ви звелелі, щоб його одправить в волость... Он той самий, котрий лежить на полу...

— Ну?

— Так я хотів одослати ще вчорась... А они (він показав головою до робітників, які переглянулася і похмурилися ще дужче)... не зхотілі...

— Как это не «зхотілі»? гордо спитав офіцер. — Просіть їх нужно, что лі?

— Так точно, без сумнівня... І я думав так... Так тот... которий тільки що пошол, що украв миндаль... той хотів везти... А тепер нема кому, потому они усе не слухают... Особенно той, ваше благородіє, которий рябой... Той усех, без сумнівня, бунтуєт... повсігда... Вредний такой... Настоящий, ваше благородіє, малахольник...

— Какой « малахольник »?

— Такой, значить, как разбойник всео рамно... Не слушает... сопротивляется...

«Благородіє» перевело очі на Трохима, який, насунивши брови, дивився в вікно й навіть не глянув в їх бік.

— Та ще, ваше благородіє, говорить, що побіют тому морду, хто повезють у волость...

«Благородіє» знов подивилось на Трохима, що все-таки не рушився, тільки губи йому насмішкувато скривились.

— Вигнать его в двадцать четыре часа из экономии! — очевидножкн здержуючи себе, глухо кинув офіцер до Халабуди. — Чтоб і духу его к вечеру не било!

— Слушаю... — витягнувся трохи Халабуда.

— Тільки вперед розсчет мені дайте! — спокійно і не усміхаючись вже, бовкнув Трохим, повертаючись до них і бігаючи очима по хаті.

— Нікакого расчета! — не дивлячись на його, кинув «паніч». — Нагайкі еще получите!

Трохим зупинив на йому свій гострий, тяжкий погляд і наче потемнів увесь.

— А нагайкі за що? — придушено спитав він.

— За бунт! Па-а-німа-аєш?! — раптом озвіріло «благородіє» й повернулось до його всім тілом. — За бунт!... Севолочь такаая! Дельгі брать умеєш, а работать не любіш?... Сскоти проклятіє!... Перенорю всех!...

Трохим почав важко сопти; жили йому понапиналися на висках, ряботиння налилось сніжною кровю, брови зійшлись з віями й через се очі здавались ще гострішими. Панок злякано дивився на них і, очевидночки, не знав, що йому робити. Халабуда стояв з покірливим виглядом; «скоти» ще більше похмурились, прицулились.

— Нагайки мені нема за що... — заговорив парешті Трохим хрипким голосом. — А що я не послухався, так за це мені розщот дайте... А ще дасте... так... — (він забігав очима по хаті й криво, дико посміхнувся) — так я вже... Я вам не Андрій... Грабувать себе не дам...

Він зупинив свій фосфоричний погляд на офіцері, що з якимсь дивуванням придивлявся до його, і знов забігав поглядом по хаті, кривлячи губи в усмішку. Офіцер ще подивився пильно на його, потім звернувся до вчителя і, здвигнувши плечима промовив:

— Ето, дійствітельно, разбойнік какой-то... Просто зверь!... Ви посмотріте, как у него глаза горят... как у кошки вечером... Етот і ножем не задумається пірнуть...

— Да, да! Я тоже вам хотел сказать. — стараючись не показувати виду, що говорить про Трохима, хутко й упів голоса заговорив панок. — Ужасная фізіономія... Я вам советовал би дать ему разщот... і... Бог с ним!...

— Дд-а!... — усміхнувся офіцер. — «Малахольник» настояцій... Хорошо! Получиш сегодня разщот! — холодно, зневажливо, мов не баяючи заводитись з ним, кинув він до Трохима й, повернувшись, пішов з хаті. За ним поспішно побіг панок, а за ними Халабуда. Але, не дійшовши до порогу, паніч ніби згадав щось і, повернув-

пийсь назад, найшов очима діда і, хитнувши йому головою, сказав:

— Іді-ка сюда, Юхим!

Юхим, не поспішаючи, рушив за ним. Вийшовши з хати й пустивши вперед панка й Халабуду, офіцер зупинився і, взявши Юхима за лацкан піджака, почав йому говорити про Килину. Говорив він з тою ж ніяковістю й смішком, що й учора, тільки сьогодні бажання ще більше звеніло йому в голосі. Юхим слухав мовчки, нахиливши шею, непокриту голову й іноді хитав головою.

— Одним словом, скажі ей так, — виїмаючи з гаманця гроші й непомітно тикаючи їх у руку дідові. — Її хочет, пусть едет прямо в город... Я еду сегодня... Обясні все, как я тебе говоріл... Главное, не забудь улiцу: Ивановская улiца, № 14... Спросіть офіцера, поручника Гаврільчука... Не забудеш?

— Ні...

— Ну, вот... Її согласітся, пусть пріезжает, когда хочет, всегда пріиму... с радостью, х-хе!... Ну, а не согласітся... Согласен на все... А о том... ізвіняюсь... І так далее... Там уж разтолкуй ей... Понімаеш?

— Добре...

Коли дід прийшов у хату, там стояв страшенний гомін. Кричали, сварились, махали руками, блищали очима, лаялись, сміялись. Килина, дуже бліда, з посинілими губами, щось говорила Саньці, але та й слухати не хотіла й обстоювала своє. Не зважаючи ні на кого, Юхим підійшов до Килини, мовчки потяг її за руку й одійшов до дверей, хитнувши їй головою. Килина зараз же покинула Саньку і підійшла до його.

— Що там? — спитала вона якось зхвильовано й ніяково.

Юхим похмуро насупивши брови почав їй щось шепотіти. Де далі він говорив, то більше лице Килини сушилось, то тісніше складались губи. Скінчивши, він глянув на неї і спитав:

— Ну?... Як скажеш?

Килина повела плечима, криво всміхнулась і промовила:

— Не знаю...

— Подумаєш ще?

Вона тільки кривіще всміхнулась. Дід постояв трохи задумливо, потім глибоко зітхнув, промовив тільки «Ех-х»!!... і підійшов до полу. Насунувши на голову шапку, налявши їй підперезавши мотузком «пальто», він, поспішаючись, серед галасу, вийшов з хати і попрямував просто за будинок до села.

Коли він вернувся з двома пляшками горілки за пазухою й блискучими, веселими очима, в кухні, крім Килини, що стояла задумливо біля вікна й водила по склу пальцем, нікого не було. Навіть на тім місці, де лежав Панас було голо. Подивившись скоса на Килину, дід підійшов до столу, вийняв пляшки, поставив їх на стіл, сів сам на лаву й повів очима по хаті.

— А Панас же де? — промовив він тихо.

— Повезли в волость, — не повертаючись кинула Килина.

— Хто?

— Петрик.

— Та-ак... хитнув головою Юхим, потім подивився на неї і знову спитав:

— А ти... як?

Килина нічого не одмовила, потім глибоко-глибоко зітхнула, одійшла од вікна і, ніяково усміхнувшись, сказала:

— А я те ж... мабуть... поїду...

— Та-ак... — знов протяг дід і замислився. Потім раптом тріснув головою, вийняв з пляшки затичку, перекинув її в рот і без оддишки почав пити горілку. Килина аж задивилась на його.

— Що? — оддыхуючи, витер він губи і глянув похмуро на неї. — Добре пю?

Килина мовчки повернулася і пішла з хати. А дід поклав голову на стіл лобом на самий край, довго сидів так, потім знов підняв її й, глянувши налитими кровю очима на пляшку, поволі взяв її, встромив у рот, і знов почав смоктати, ніби бажаючи залити горілкою щось погане там десь у грудях. Потім устав, вяло забрав пляшки, підійшов до полу і, зкинувши «пальто», постелився й ліг. І зараз же важко захріп...

І знов, як і вчора, прокинувся од чийогось шарпання.

— Діду!... Встаньте! — турмосив його Трохим, що стояв біля його, з клунком під пахвою, в шапці й у свиті. Дід злякано сів і подивився на його.

— Що?... Га?... Куди?... За що?... — хутко заговорив він, чухаючи себе в бороду і, дивлячись по хаті, в якій вже смеркалося.

— Та нічого... То я... — усміхнувся Трохим! — Прощатся прийшов. Іду вже... Бувайте здорові.

Юхим потер лоба, ще раз озирнувся навкруги і подивився на його.

— Ху!... А мені снилося щось... Випив я... Шумить, брат!...

— Я вже йду... Дали розцот!... — муркзнув Трохим знов.

— Уже? — обдивився на його клунок дід. — В дорогу значить?... Х-м... куди ж тепер?

Трохим злістно усміхнувся.

— «Куди»... — повів він плечима. — Звісно, куди... До другої собаки... Мало їх?

— Та-ак... — хитнув головою дід. — То правда... Скоро й я піду... Загуляв, брат... грямицю перейшов... Спасибі панам... офіц... А що, Килина де? — раптом хутко считав він.

Трохим щільно глянув на його, потім усміхнувся й промовив:

— Нема вже й Килини... Взяла розцот... Пішла до тітки в село... Кажуть, хоче в город їхать...

— Та-ак... — схилив дід голову й застиг. Потім підвів її, подивився на Трохима, похитав головою і сказав:

— От так наш брат помирає... Знаєш, куди вона пішла?

— До охвицера? — бовкнув Трохим.

— До охвицера!... Ех!... Може, випеш на дорогу? — раптом считав він і, хутко повернувшись, зійняв з-під голови пляшку.

— Давайте! — махнув рукою Трохим. Дід поспішно одіткнув пляшку, для чогось побовтав її, так що там аєк піна піднялась, і подав Трохимові. Той взяв, мовчки хитнув йому головою, перехилив у рот і застиг. Потім вернув дідові, утерся і, почекавши, поки Юхим «булькав», промовив:

— Ну, прощайте, діду! Треба до вечора хоч до Гробачів дійти...

Дід подав йому руку, потрусив Трохимову і, подивившись чомусь в лице тому, зітхнув і випустив її. Трохим ніяково й похмуро всміхнувся, кивнув ще раз головою і поволі пішов до дверей. На лаві коло мисника сиділа Маринка біля макітри з картоплею й щільно дивилась на його. Проходячи повз неї, він глянув на її бліде, що біль-

це схудле личко, на яким тепер виднілось щось уперте, похмуре, й разом з тим сумне й жалке, і зупинився.

— Прощай, Маринко! — промовив він, кліпнувши на неї своїм неспокійним поглядом і понуро всміхаючись. — Будь здорова...

— Ідете од нас? — тихо спитала вона. З голосі їй чулось щось сумне, боязке, жалке.

— Іду...

Марина тільки подивилася на його, не знаючи, що сказати, і почала мняти дріжачими пальцями шкарлупину з картоплі.

Трохим узяв зручніше клунок під руку, глянув ще раз похмуро по хаті й, суворо, якось теріко кинувши «прощайте», вийшов із хати.

ДИМ.

(Різдвяна казка.)

Ласкавий читачу мій, розкажу тобі казку. Я знаю, ти звик на різдвяні свята послухати казки; я знаю, ти й без свята завжди охочий до неї; ти завжди, як пелюшками дитину, любиш обгортать свою душу казками й колисати її, наспівуючи про чудодіїв-котів, що навівають солодкі сні. Я знаю, ти завжди охочий обгорнути своє серце в найбрудніше дрантя, щоб захистити його від суворого вітру життя.

Обгорнись же моєю казкою, — вона тепла, як те дрантя, яким обгортаються старці; вона тепла, як залізо кайданів; вона мильодична, як пісня страждання й неволі.

Слухай же, ласкавий читачу, моєї казки.

Діялось се... діялось се — не тоді як людей було трохи, а тоді вже, як було їх багато, дуже багато; і не тоді се діялось, читачу, як по річках та ставках текло молоко та меду, а як в річки та ставки текли морями кров, сльози та піт.

З сього, слухай же, й почалося усе. В тих місцях, читачу, де падав сей піт, сі сльози, ся кров, там стала земля парувати. Стала земля парувати, стала та пара здійматись у-гору, стала рости і зробилася з неї великая хмара, хмара Життя. І де більше лилось того поту, тих сліз, тої крові, то все більше росла тая хмара, великая хмара Життя. А як дійшла вона до своєї пори, то родилося з неї двоє дітей, двоє синів Життя: Вперед і Назад.

Родились вони і як тільки родились, так стали люто орогувати між собою, стали люто битись вони між собою, сі сини Життя: бо, з чого плакав Вперед, з того Назад мівся, а з чого співав Вперед, з того Назад лютував. Бо Вперед любив сонце, боротьбу і людей, а Назад... Що любив Назад? Що ж, як не те, що боїться сонця, боротьби і людей...

Бо Вперед любив сонце, боротьбу і людей; а через се він встромляв сим людям у груди замість серця некучі карини, він давав їм неспокійні, колючі думки, хльоскав їх голодом і страхіттям Життя, він вливав їм у жили жагучого раювання побід, боротьби, гнівом і гордістю очі запалював їм, — і сі люди ішли, і тяглися за ним, і раділи, і страждали.

А Назад виймав людям серце, клав на місце його холодну, ненажерливу жабу, яка глнтала радощі Життя, митала вогонь його та світло і завжди була холодна та дорна. Назад обтортав людей золотом, він обковував їх тим отруйним золотом, яке боялося сокири думки. Він обкурював людей, чадом лінощів і спокою і люди боялись руху і праці, боялись великого хвилювання. Через се вони любили Назада і не любили окутанних злиднями, неспокійних, гнівних людей Впереди.

Через се люди бились, через се лилась кров, і слъози, і піт, якими годувалися жаби людей Назада. І де більше лилось цього всього, там більше росли та бились Вперед і Назад, ці сини Життя.

Оттож, читачу, в одній країні, де не молоко текло в річках, а кров у річки, там боролись між собою сі два сини Життя.

Ох, люто боролись вони! І був зверху то Вперед, то Назад, то знову Вперед, то знову Назад. І коли перетягував Вперед, то сонце весело сміялось, і ставала весна, і ка-

міння цвітом цвіло, і риби співали, полохливі риби. А коли перетягував Назад, то ставала тьма і сонце ховалося. А в тьмі лютувала негода, вяли квіти Життя і люди гризли людей. Люди хапали младенців і головами їх били в мокр з крові каміння; люди пороли черева матерів і волочили кишки їх, топчучи ногами; люди за хвилину вбивали сотні людей. І піднімалась до байдузкого неба кривава пара і чад душного страждання стелився по землі. І чад той дурманив розум і люди самі гризли собі серця, точили свою кров і в страшній тьмі ворогів обіймали, а друзів душили.

О, я знаю читачу, ти не віриш мені. Не вір і не бійсь мій читачу, — се ж казка, се тільки казка, се ж тільки в казках бувають страхіття. Не бійсь і не думай, бо як вдумався, як зхочен збагнути все страхіття сеї казки, то запалиться спокійне серце твоє і згорить брудне та теши дрантя його і стане воно болючою червоною жариною. І побудуть коті-чудодії навівать тобі більш спокійних снів після смачної святочної вечері.

Отож, слухай, читачу, — в один такий час, коли в тій країні стояла чадна тьма, коли пугачі пугали на темних могилах і гордо ходив по змордованих трунах Назад, се Назад зустрівся з Впередом.

— Ну? — посміхнувся Назад — скорявися? Чи не хочеш битись?

— А хиба на землі нема вже ні радощів, ні мук, що я не схотів більше битись? — промовив Вперед. — Хиба вже всюди у грудях червоні пекучі жарини згоріли на сирій байдузкій попіл? Хиба скрізь уже розум людський се просторе і хмарнеє небо, де бють вопневі блискавиці зійшов на стояче, тягуче болото, де ледве ворухнуться черви-думки?

— А що, як скрізь? — скрикнув Назад.

Вперед посміхнувся.

— Ну, а що, як скрізь? Скорявися тоді? — жадно повторив Назад. — І будеш служити мені?

— Скоряюсь і буду служити — промовив Вперед.

— Добре! Коли так, то ходім. Ходім, я покажу тобі тих, у яких були великі, найбільші жарини. Я покажу тобі тих, які блискали попереду всіх вогневими блискавицями. Найкращих твоїх покажу. Гляди ж!

— Ходім... — посміхнувся Вперед.

І вони полетіли.

Небо ночі з морозу було темне, глибоке, а зорі розчервонілись і весело-дрібно підстрибували; щоб зогрітись. Внизу спала земля..., а може й не спала, а тільки думала щось велике й таємне. Села, убогі на радість, багаті на сльози, обідрані села, зкорчившись лежали в ярах та балках, мов старчата в рівчаках, силкуючись нагріти собою своє тоще, нещасне тіло. Фуґа гралася снігом і сипалася ним зі степів на беззахисні села, не знаючи, що їм і так занадто холодно.

Вперед і Назад зупинились над городом. Він не спав і горів різними вогнями, пускаючи од себе в темне небо широке, срібне сяєво. На краю його, аж у полі, там, де не було його веселих огнів, стояв темний, великий будинок. Наче виштовханий од себе тими будинками города, самотою стояв він і злісно вишкіряв на їх довгі ряди своїх вікон. Обведений високим муром, він одгородив себе від тих веселих, скупчених будиночків і понуро мовчав. Круг стін його ходили якісь люди з залізом для вбивання й часами нудливо, пронизливо свистіли. День-у-день вони ходили, і свистіли, і пильно дивились на всі боки, й не підпускали нічого живого до мурів самотного будинку.

— Дивись тепер! — сказав Назад.

І Вперед став дивитись.

Стіни стали, як скло, весь же будинок і все, що було там у йому, стало видно, як на долоні.

Знавш, читачу мій, ти цей будинок? Се — не будинок се — скриня, здоровенна, мертва скриня, зроблена з каменя, старого, промоклого слізми каменя. А вся ся скриня поділена на клітки, схожі одна на одну, як один арештантський халат на другий; по клітках же тих усе люди, і люди, і люди. Повна скриня людей, стара, проквічена муками скриня!

Став дивитись Вперед, і став впізнавать він тих людей за тих, які йшли за ним, які мали у грудях червоні, пекучі жарини.

І побачив Вперед, що не було їм у грудях жарин тих; не було замість серця ні жарин, ні пошлу, а був тільки... дим, густий, бурий, гнітучий дим. І бачив Вперед, як сей дим піднімався їм у голови, і видно було йому, як від сього чаділи їх думки, як мляво вони рухались; видно було, як бились вони, сі думки, об стіни кліток, як товклись одна об одну, як від сього вони обтирались, робились маленькими, плесковатими, нікчемними. Дим сей проходив людям в кров і рухи їм були безживні, байдужі, лінівні, а на блідих, сірих обличчах не сміялася ніякність, не світились вони раюванням. Ах, Вперед бачив, що дим сей пройшов їм у очі, у їх тверді, блискучі, горді очі, і від його вони стали п'яними, тупими, темними.

І мовчки дивився Вперед, як тупо рухались сі люди в клітках своїх, як мляво бились їх думи об стіни сих кліток, безсило падаючи назад у задимлений мозок. Мовчки дививсь він, як стіни кліток насували на людей, стискували, мов пресом, їх груди, і груди стискувались болем, а з них видушувались сльози; і сльози ті падали на серце, шкварчали на жару його, і від того ішов оттой дим. А з диму того часами запалювались і гасли вогники, вог-

ники одчаю, маленької злости, маленького суму, поганенькі, смердючі вогники, од яких тільки чаділо. І не бачив Вперед тих ниток вогневих, що вязали, вздimalи колись вогонь їх жарин, а були ці люди самотні, кожний сам по собі, кожний чужий до усіх.

І тупо, мляво рухались, вишіли, як черви, ці люде. Сі жарини.

І мовчки дивився на їх Вперед.

Тоді посміхнувся Назад і спитав:

— Ну, що? Де ж їхній жар?

— Я не бачу ні жару, ні попілу — тихо промовив Вперед. — У їх в грудях дим, їм треба вітру.

— Хиба ти хочеш? щоб вітер розметав попіл?

— Я не бачу ні жару, ні попілу — сказав Вперед.

— Ти не бачиш? Ну, ходім до їх ближче, я покажу тобі сей попіл. Ходім.

Стіни скрині стали знов камяними, брудними, продравленими рядами загратованих вікон, з яких вибивалось безсиле, мляве світло. Знову видно було, як ся скриня, ся голова величезного страховища, злісно вишкиряла свої жовті зуби; ждучи, щоб тлітнути веселі вогники города.

Назад і Вперед незримо пройшли порожнім подвір'ям і ввійшли через замкнені грубі двері у скриню. Темними сходами, по яких бігала луна, пройшли вони до других замкнених дверей і безшумно пройшли і крізь їх. Опинились вони в довгій, низькій норі, в якій не було нічого, крім рядів замкнених дверей з обох боків, двох ламп на стелі, що понуро переморгувались між собою з двох кінців її, та одного чоловіка з пучком ключей за поясом. Чоловік сей сидів у кутку і тупо дививсь перед себе, і круг його застигла тиша, таємнича, важка, а на тлі її десь виривались приглушені стінами звуки людських го-

лосів, і вітер, заблудившись у комині, безнадійно її жалібно плакав за волею.

Назад і Вперед бездумно підійшли до замкнених дверей, незримо пройшли крізь їх і стали в одній із кліток. Сіра і гола, як череп порожній, вона дивилась в темну ніч своїми двома вікнами-очима й мовчала. З обох боків її були широкі і довгі помости, на яких лежали й сиділи люди, а по середині стояв довгий, голій, і старий, як спорохніла домовина, стіл. На домовині сій стояла лялечка, нещасна, підсліпувата, як знівечена життям бабуся, і боязко, несміло блимала своїм світличком, мов залякана тьмою, що насувала на неї з кутків черепа. А коло неї сиділо троє людей: двоє з їх совали якісь чорні й білі баньки по столі, на яким були намальовані квадратики, а третій з широкими щелепами й смуглявим, як стара кістка, лицем, дивився на їх руки й квадратики. І у всіх трьох обличчя були тупі, мляві, байдузкі. А по клітці від стіни ходив хлопчик, румяненийкий, кучерявий хлопчик з дитячим легким пухом на щоках і... не дитячими тязкими кайданами на дитячих ногах. Він ходив, розкорячуючи ноги, а кайдани теліпались йому коло снх ніг, блили об їх і різко, без ладу брязкотіли.

На помості ж лежали темні постаті людей, а на головах їм лежав важкий, незграбний сон і туго давив сі голови до помосту.

Череп мовчав, а в йому, як скрепіт зубів його, брязкотіли кайдани кучерявого хлопчика.

Хлопчик часами ставав, поправляв пояс, до якого чинлялись кайдани, і придавлював в очах блиск гордоців і задоволення. Потім знову ходив, знову слухав, як брязчали кайдани. А в кутку на помості лежав чоловік з блідим лицем і, не придавлюючи блиску очей своїх, також слухав той брязкіт кайданів. І бачив Вперед, що той

брязкіт через дим не доходив до вух серця їх. Не могли вони почути, про що брязкотіли кайдани; не могли вони почути, як брязкотіли вони про те, яка тепла кров в цього хлопчика і як любо їм, сим холодним кайданам, пити кров цю дитячу. Вони не могли бачити, як випють ці кайдани румянець і блиск очей хлопчика, як опадуть з його ніг вже тоді сі дві залізні, холодні гадюки, коли не буде вже більше у хлопчика теплої, любої крові.

І бачив Вперед, що не було вогневої нитки між ними, а був тільки дим, а в диму горіло по вогнику: один вогник задоволення, а другий поганенький жовтий вогник роздратовання.

Хлопчик знов зупинився, поклав ногу на лаву й, немаче поправляючи, став гратись блискучими, міцними гадюками. Залізо брязкало, різко, дзвінко, огидливо.

Жовтий вогник спалахнув у грудях блідого чоловіка й раптом виштовхнув цілий пук слів:

— Годі вам брязкати там своїми ідіотськими кайданами! Що се таке справді? Дайте ж спокій нам!

Хлопчик перестав гратись і, повернувшись до блідого чоловіка, здивованно спитав:

— Що таке?

— Таке, що ви надокучили з своїми кайданами! Спати через вас не можна. Дістали, то й лежіть тихо, а любоватись нема чого.

Ті, що сиділи за столом, ті, що мертво лежали, заворушилися і стали дивитись до блідого чоловіка. Хлопчик ніяково посміхнувся й зняв ногу з лави.

— Хай пограється — байдуже-насмінкувато вилетів з темного кутка чийсь голос. — Він, як родився, все ждав їх та аж тепер дістав.

Хлопчик сів на лаву й, почервонівши, мовчав.

І бачив Вперед, як стиснулись груди йому, як видавили вони гарячу сльозу і сльоза та впала на серце і прорізала великий слід у йому. І клубом піднявся дим у грудях йому.

А чоловік з блідим лицем устав з помосту й заходив по клітці, злісно одкидаючи з лоба блискуче волосся.

— А ви теж не ходіть! — раптом вилетів од помосту новий голос. — Чого ж самі стукаєте ногами?

— Інтелігентам можна — засміявся пасмішкуватий голос.

Чоловік з блідим лицем ходив, одкидаючи з лоба волосся, не дивлячись туди, звідки вилітали голоси; він щільно дивився собі в груди, де горів жовтий зліпий вогник.

— Інтелігентам все можна — задумано сказав чоловік з смуглявим, як стара кістка, лицем — їм усе можна, так усе можна, що вже й кайданами не брязкай... А робочий... Плювають на робочого... Він звик свинею жити...

— Правильно... — тупо сказав його сусіда й посунув рукою чорну баньку.

— Ви говорите дурниці! — глухо сказав. не зупиняючись чоловік з блідим лицем.

— Та звісно, ми — дурні, не вчились. І справді дурні, що не вчились, а робили весь вік, щоб ви могли вчитись...

Тоді чоловік з блідим лицем зупинився, ще більш поблід і почав говорити.

І бачив Вперед, що він говорив те, що йшло йому від жовтого вогника й диму. І бачив Вперед, як сі слова, нагріті жовтим вогником і прокоптілі димом, влітали в мозок і груди тим людям, а в грудях тим людям починали горіти теж жовті, злі вогники і вогники сі виштовхували з язика колючі, уціплені слова, несправедливі, смердючі.

Слова сі гасали по клітці, поганили повітря і важко стало дихати від їх.

* * *

— Ну, що? Де їхній жар? — спитав Назад Впереди.

— Дим їм у грудях... — сумно промовив Вперед і пішов з тої клітки.

— Ти або впертий, або сліпий! — сказав Назад і повів його в другу клітку.

* * *

Тут теж боязко блимала залякана лямпочка і теж повзла на неї тьма з кутків клітки. Люди ж ходили, сиділи, лежали і всі вони не мовчали й не балакали, а, тупо дивлячись поперед себе, роззявляли роти й виштовхували з грудей довгі, голосні низки звуків. Вони співали.

І бачив Вперед, що темно було їм у грудях і не було в йому навіть вогників, а тільки дим.

Вони співали про Впереди й Назади, двох синів Життя; але не горіло їм світло у грудях. Вони байдуже, мляво і тупо співали про пекуче горе, про радість побіди, про батька двох синів Життя. Вони палкі слова тніву, горді слова боротьби обгортали сірими, крикливими низками звуків і мляво, одноманітно виштовхували їх в клітку. І слова сі, сі іскри вогневі, що втягують в єдине полум'я жарини сердець, сі горючі слова не гріли їм серця задимленого, не кололи мозка сплячого; вони бились об стіни клітки й верталися в уха сим людям холодним порохом. А люди знов виштовхували їх, знов волочили їх задимленими устами, і не горіли від їх, і не чули їх. Вони співали.

І страшно було від цього в сій клітці, як від мертв'яків, що з блідо-холодними лицями танцюють своїми заду-

бітими, безжизними ногами палкий, жагучий танець Життя.

* * *

— Ну, що? Де їхній жар? — спитався Назад.

— Дим їм великий у грудях... — сумно промовив Вперед і тихо виїшов з тої клітки.

— Ти — впертий! — з досадою скрикнув Назад і повів його в третю клітку.

* * *

Тут було шумно, люди не лежали мертвими трунами і тьма наче одсунулась в кутки, боячись крику. Сі люди рухались і рухались думки їх. Думки їх напружено пнулись, робились гострими і цулко хапались за кожне слово, що літало в сій клітці. Тут балакали й змагались про двох синів Життя, Впереди й Назада.

— Для побіди народу треба насамперед його зєднання! — з притиском і зашалом говорив один з тих людей, шарпаючи себе за борідку. — Треба кожному прояву життя його використовувати для сього. Треба кожний атом сил його бережно зібрати й складати до купи. І от з сього погляду я не можу признати певною тактику наших противників. Ні, помиляються ті, що думають, ніби сила народу в тому, щоб заплющувати йому очі на Життя. Ми бажаєм повного життя, ми бажаєм повного щастя, треба ж і повними силами здобувати його!...

Він говорив з притиском і зашалом, подивляючись часом на чоловіка з кучерявим чубом, що ходив по клітці й злісно ловив його слова, покручуючи вуса. Чоловік з кучерявим чубом хапав сі слова, поспішно, як яблука, перевертав їх туди й сюди і, знайшовши гниле місце, злорадно одкладав їх у бік. А чоловік з борідкою подивлявся на його й злісно посміхавсь.

Вони змагались про Впереда й Назада, про зєднання людей Впереда, але бачив Вперед, що самі вони були самоті і ворожі кожний кожному. І бачив Вперед тільки дим м у грудях, а в диму блищали маленькі вогники злости, і те бачив Вперед там тої жарини, яка вибіка роздратовання і горить великим пнівом і великою злістю. І бачив Вперед, що не за його бились і гризлись сі люди думками, а з диму гнітучого, за злість свою маленьку.

Чоловік з борідкою скінчив і почав говорити чоловік з кучерявим чубом. Він виїмав пилі, одкладені в бік млова і став шпурляти ними в лице хазяїну їх. Він обливав їх піною свого задимленого маленького роздратовання і ляпав ними в лице противникові. Він злорадісно посміхавсь і шпурляв своїм роздратованням в лице противникові, і противник від того кусав його поглядами, а в клітці стояв сміх і крики.

І бачив Вперед, що не за його бились сі люди думками.

І довго говорив чоловік з кучерявим чубом, а чоловік з борідкою лежав на помості й не рухався.

— Одчиніть вікно! — раптом крикнув чийсь голос.

— Не треба!... Холодно...

— Одчиняйте...

— Не треба!...

Хотіли й нехотіли, крики змішались, сміх з роздратованням, а чоловік з кучерявим чубом нетерпляче ждав.

Тоді чоловік з борідкою, що лежав і не рухався, підвівся й сердито сказав:

— Я не дозволю одчиняти вікна. Я — хворий.

Тоді той, що ждав, той що хотів, щоб його слухали далі, рішуче підбіг до вікна й одчинив його настіж.

І побачив Вперед, як в грудях противника його спалахнув злий вогник і з вогника того стрибнуло слово:

— Поганець!

І слово се встрибило в груди чоловіка з кучерявим чубом, ввірвалося в дим, запалило жовті вогники й зтрусило кров йому. І бачили всі, що були там, як замахнулась рука чоловіка з кучерявим чубом і з ляскотом впала на лице чоловіка з борідкою.

І тихо стало. Десь далеко із темної ночі бігли в клітку крізь вікно звуки життя і холодно дихав мороз білою парою.

І видно було Впередові, як в грудях тим людям в диму загорілися вогники сорому й шугнули гарячою кров'ю в лице. Мовчки сів ударений чоловік і серед мовчання ліг головою униз на поміст.

* * *

— Ну, що? Де їхній жар? — спитався Назад.

— Дим їм у грудях, великий дим — сумно промовив Вперед.

— А попілу не бачиш?

— Я не бачу ні попілу, ні жару.

Тоді злісно і мовчки схопився Назад і потяг Вперед ще в одну клітку.

* * *

Тут теж було шумно, тут також сміялись, але не сміхом радощів, не тим сміхом сміялися тут, що пада роса на висохлу душу, а сміхом диму, сухим і крикливим. Серед клітки ж і сміху стояв чоловік в чорній сорочці. Стоячи й похмуро дивлячись униз, чоловік говорив:

— Ви, товаришу-старосто, обиякаєте нашу камеру. Йй богу, обиякаєте.

— Ну, от! — нетерпляче скрикнув чоловік у чорній сорочці. — Ще один! Ви дасте мені спокій сьогодні чи ні? Чого вам треба?

— Нам треба, щоб ви той, щоб ви по совісті робили. Ви он другим даєте всякі пундики, а нам оселедці та оселедці... Який же тут порядок? Коммуна — так значить треба, щоб всім нарівню, а ви, як інтелігенту, дак що лучче, а нам мужикам що гірше. Або от папіросники... Ви дали нам три папіросники на всю камеру, а ті забрали їх у власність і не дають нікому... Що ж то за коммуна така? Соціялістам так не годиться робить...

— Товаришу! і при соціалізмі будуть власники на папіросники! — зачувся ззаду крик і сміх.

— Та мовчіть ви там, ради Бога — з досадою озирнувся чоловік у чорній сорочці. — Що вам, товаришу, треба од мене? Що? Я несправедливо роздаю їжу? Обижаю? Ну, то вибірайте собі другого, хай робить краще... Годі... Що вам треба? Папіросників? Нема! Тютюну? Нема!... Нічого нема, бо з волі нічого нам не дають.

Чоловік у синій сорочці вислухав і знов, потупившись, почав:

— От у сусідів смажать собі мясо... Бо вони не оддають його в комууну... А ми що... мужики, нам мяса не носять.

— Ну, то ріжте мене і смажте! Ріжте! Натє, ріжте!... У клітці засміялись.

Чоловік у синій сорочці підвів голову і, видно було Впередові, як світились йому очі тим жовтим вогнищем, що спалахнув у грудях. І вогник той заговорив:

— Та ви не кричіть! Не злякаєте. Краще б поменьше собі крали нашого мяса... Інтелігенти!... Ач! На волі дак лізуть до нас і братами звать, а тут... Буржуї!

І, повернувшись, виїшов чоловік з тої клітки, а серед неї зачувся сміх і гнівні викрики.

* * *

— Ну? Ще чого тобі треба? — спитався Назад.

— Мені треба вітру для їх. Дим їм у грудях, не видно за димом ні жару, ні попілу — промовив Вперед.

— Ти хочеш, щоб вітер розметав їх попіл?

— Хай розметає, хай краще нічого, шійк попіл!

— Ти впертій самохвалько! — скрикнув Назад — Ти не хочеш бачити попілу, ти не хочеш бачити сили моєї. Дивись, ти — самохвалько: я сонце їх мрії примусив зходити на заході й заходити на сході; їх власним вогнем я запалив їх сльози і з того вийшов попіл і дим: я зробив їм так, що вони самі наступили ногами на свою душу і разривають її, не відаючи того. І ти ще не бачиш сили моєї?! і ти ще битися хочеш зо мною?! Не ти, а я — коханий син Життя, і ти служитимеш мені, а не я тобі!... Скоряйся же!

— Скоряється той, хто не любить Життю — промовив Вперед.

— А ти любий Життю? — засміявся Назад. — Самохвалько сліпий, ти поглянь: ти насипав їм жару у груди, ти хотів всі жарини людей сих у єдине полум'я скласти. ти огиду до бруду-Життя надихав їм у душу, ти вливав їм у жили гордої крові... І поглянь же, поглянь, що зробив з ними я, з тими твоїми людьми: твій вогонь не пече уже їх, і їм холодно й нудно від його: твій вогонь не згромажує їх, а одштовхує тільки. Вони розірвали єдину душу на шматки, і шматки ці тризуться і б'ються з собою. Не гніви ж Життя і скоряйся!

Так промовив Назад, а Вперед одповів:

— Скоряється той, хто не любить Життю. Я не бачу ні жару, ні попілу, тільки дим їм у грудях. Хай Життя дасть нам вітру, хай побачу я, що за димом лежить.

— Що ж? Хай дасть нам вітру Життя... — посміхнувся Назад.

І поклали вони полетіть до Життя і прохаль в його вітру. Тут Життя не могло часто бувать, у сій мертвій задимленій скрині. Воно було там, де рождались, раділи, боролись, вмірали. Туди й полетіли вони.

І Життя їм сказало:

— Вертайтесь назад і чекайте: буде вам вітер.

І вони повернулися ждати вітру Життя.

* * *

Чи довго, чи коротко літали вони, але коли прилетіли назад, то скриня так само стояла, вишкиривши зуби на вогні города і понуро свистіли під стінами круг неї закутані люди з залізом для вбивання людей. Так само задимлені люди кипіли у скрині, так само стояв їм грудях той дим і не видно було за ним ні жару, ні попелу. І Думки їхні бились об стіни, і стирались, і тупіли, а м'яві очі не горіли життям.

Стали ждати Назад і Вперед.

Тупо минали повз їх неживі, однакові дні неживої та жадної скрині. І бачив Вперед, як приводили її нових людей з жаринами в грудях, бачив, як вона жадно глжала їх, терла, гризла їх своїми загратованими зубами; і падали їм сльози на жар той, і гасли жарини, і дим настав їм у грудях.

Все бачив Вперед і ждав вітру Життя; а Назад глузував. І глузуючи, він обсилав тих людей дощем страждання, дихав на їх вітром гніння й сміявся. Що дня з тої скрині виводили в город кількох з тих людей і водили до людей Назада. Вертаючись, вони тягли за собою великі, довгі муки. Але тупі з того диму, вони не одривали тих мук тут же разом зі своїм серцем, вони не вмірали тут же з полум'ям піву у грудях, з жагучою злістю боротьби, а довгими ночами старались гострі, колючі думки про сі

муки обтерти, обгладити і спокійніше вкласти в темному кутку задимленого розуму. Вони приносили від людей Назада ганебну смерть і тупо ждали її гідких обіймів.

І темної ночі люди Назада вели їх за стіни, і смері обіймала людей Впереда холодною шворкою круг шні давила. Вітер гув їм над вухом свої безглузді, брехливі пісні, а скриня злорадісно вишкиряла на їх свої заграгратвані зуби. Люди ж, ті задимлені люди, з млявими очима зтурбовано озирались на хвилину круг себе, слухали страшний скрегіт смерти і знову тупо кишіли, через хвилину забувши вирваних од їх і задушених.

А коли до їх приходили, щоб побачитись, люди з порога, свіжі і чулі й задихаючись від смраду їх скрині, дивились на їх з муками співстраждання, дивилися з болем і жахом, ці люди, задимлені люди, з нудьгою й досадою сміялись з їх.

І сумно дивився Вперед, а Назад реготавсь.

* * *

Ти не віриш, читачу, я знаю. Не вір же й не бійся бо се тільки казка. Слухай же далі.

* * *

Люди кишіли. Для чого? Так собі просто кишіли й годі, без мети й без роботи. Вся ж мета, вся ж робота була у тому, що всі вони... ждали. Кишіли і ждали, кішіли і ждали. Вдень вони рухались мляво і тупо, ніч же... Сі темні ночі, безкраї задимлені ночі! Ночами горіли їм білі пекучі вогники тут і суму; ночами їм падали найбільш сльози у серце. Вони ж їх любили, ці ніякі й пекучі вогники суму і туги. Та дим забивав їх, ці ніякі вогники тупо кишіли ті люди і ніччю. Хмуро темніла у темі жаснота скрипя, тягуче свистіли круг неї самотні, зак

ті люди. Ночі, безкраї, задимлені ночі плили над не-
сплячими. А небо, читачу, те небо, де живе справедливість
і правда, кара несправді, те небо, читачу, байдуже темніло
і мовчало.

.....

Часами з їх одбірали маленький гурток, приводили
до другої скрині нових і разом усіх виряжали в далеку
дорогу. Вони оживлялись, складались, будили поспулі
надії, прощались і йшли. Ішли з сеї скрині у другу, з
другої в третю й губили в далекій дорозі поспулі надії.
Ті, що zostавались, співали в дорогу їм горді і гнівні
існі тупими, безживними голосами; ті, що zostавались,
удили на часину й свої задубілі надії, а потім... кишіли
димом.

І не видно було за тим димом ні жару, ні попілу.

І сумно дивився Вперед, а Назад глузував.

.....

Але раз... Так се було, мій читачу.

Скриня вже спала. Хитра і жадна, вона спала з ви-
киреними на поготові зубами. В норах її, глухо ступа-
ючи, ходили люди з ключами, а в клітках трупом лежали
задимлені люди. А по людях ходив млявий, тупий, як
самі всі вони, задимлений сон.

Раптом на дворі, де тільки свистіли закутані люди,
кладнувши двері, забрязкали, і гомін голосів, перемішаний
з топотом ніг і залізним, гучним брязкітом кайданів залу-
нав по подвіррю. Задимлені люди прокинулись і де-які
мляво стали дивитись у вікна в подвірря; де які менше
задимлені кричали й питались, і крик і шум став на под-
віррю.

— Здорові були!... Куди?... Нема!... Що?... Хто!...
Давно!...

«Бряззь!... Бряззь!... Бряззь!...» — кричали кайдани й собі, дзвінко, різко, бадьоро.

І по малу став гомін стихати. Впередові ж видно було, як груток тих людей із подвір'я пройшов у скринь і довгою темною низкою посунувсь по сходах. Весело дзвякнув дзвіночок у норі, мов радий розігнати застиглу круг його пнітючу тишу. Чоловік з ключами одімкнув двері і в нору всунулась низка людей, розбиваючи тишу дзвоном кайданів. З ними був чоловік Назада. Він повісив їх в ту клітку, де був чоловік в чорній сорочці і покинув їх там. Ті, що були у тій клітці, туго й байдуже зустріли і брязкіт кайданів і явину розмову нових. Чоловік в чорній сорочці почав розпитувать їх.

— Давно в дорозі? Багато усіх? Їсти хочете?

Вони хотіли їсти й їм дали. Вони їли, озирались трупом себе, одповідали й говорили про минулі, про будучі страждання з діловитими лицами спеціалістів страждання вони з інтересом питались про тутешні страждання й зневажливо посміхались, виставляли страждання других скринь. А люди сеї клітки ображались і боронили страждання своєї скрині.

І сумно дивився Вперед, а Назад... а Назад реготавсь

* * *

Нових записали в книжки, проставляючи, хто і як і куди йшов: чи туди, де тільки болото й хвороби; чи — де ліс, і болото, й хвороби; чи туди, де нема ні лісів, ні болот, а тільки хвороби, страждання і смерть. Вони одповідали діловито й байдуже.

— Якій раз у тюрмі?

— Шостий.

— Каторга?

— Каторга.

— Скільки?

— Вічна.

Потім другий, третій, четвертий. Питали їх, вони одповідали, але не бачив Вперед ні в тих, ні у тих у грудях нічого, крім диму.

Потім їх розвели по клітках, вони примостились на помостах, підгорнули кайдани і знов тупий і млявий сон заходив по понурій скрині. На подвіррі ж тягуче, тужливо свистіли самотні люди.

Тільки ж став зазирати у вікна сірий, похнюплений ранок, вони вже почали ворухитись. У норі загрюкали двері, зачулися крики, гомін, гармидер. На столах вже стояла їм їжа й вони спішно зачихали її в себе, збіраючись знов у дорогу. Знов їх розпитували, вони знов коротко одповідали про довгі, дальші муки й довго розпитували про ближчі й короткі.

— Скільки вас усіх сьогодні йде?

— Двадцять два. Дві жінки, одна в кайданах. А не знаєте, чи тут набивають зразу наручники, чи потім?

— Жінка в кайданах? Та що ви?

— Ну-да, в кайданах. Одягають тут наручники? А коли виходять, то...

— Куди ж сю жінку? Тезь у каторгу? На скільки? Як звуть?

І — бачив Вперед, як в мляві мозки задимлених людей ввірвалась ся думка і стала неспокоїно і гостро товктися об другі думки; і бачив Вперед, як думки ці й собі стали рухатись жваво, неспокоїно, а очі їм стали глибшими, зтурбованими, напруженими.

Прийшли люди Назада й стали виводити тих, що йшли у далеку дорогу. За ними ж пішли ті, що тут зоставались, а йдучи, вони як звичайно, співали дуже голосно безживними голосами горді і гнівні пісні.

Але не бачив Вперед їм у грудях жарин їх лежучих.

На подвіррі усі зупинились і стали прощатись. Небо хмарне і темне було, і літали веселі, пухкі сніжинки; вітрець грався з ними. З вікон кліток співали й кричали і махали інші, ті, що тут zostавались.

Люди Назада петерпляче й з досадою ждали кінця тим прощанням. А ті, що йшли, з клунками на плечах, з надіями в очах, кричали, махали шалками й зникали в воротях за людьми Назада.

Ті ж, що zostавались, стояли купою й співали їм у дорогу свої гнівні пісні.

І не бачив Вперед їм у грудях жарин, а Назад посміхавсь.

Але в сей час розчинилися другі двері похмурої скрині. З тих дверей вийшли люди Назада, за ними ж йшли ще одні люди Впереди, що йшли у далеку дорогу. Вони йшли і кричали й собі щось до вікон, махали руками, і руки були їм маленькі, а крик був тонкий, голосний. То йшли жінки-люди Впереди. І поперед усіх йшла одна з них, висока і рівна. І очі дивились їй твердо а ноги ступали хистко, бо плутались вони в довгій і сірій одежі. Від тієї же тої жінки глухо і страшно дзвякав брязкіт заліза.

— Жінка в кайданах!!... — пронеслося по тих, що стоячи купою, співали в дорогу. І затихло в подвіррі.

Співи притихли. Темне небо поблідло, веселі сніжинки злякались, шугнули, і вітрець зашпів. А жінка йшла, і глухо, страшно клацало в неї під довгою одежою. І люди Назада, як вовки, злісно й напружено озирались на неї і тих, що співали та напруженими очами вивчались в по-стать жінки в кайданах.

— Прощайте, товариші! — озирнулась до вікон вона й посміхнувшись, махнула рукою. І глухо дзвякнуло в неї з-під сірої одежі.

І побачив Вперед, що той брязкіт глухий, повзучи під одежі, вставав, розроставсь і з страшенною силою, вітром скаженим летів на напружені постаті тих, що голяли.

Небо зблідло і ждало. Жадно ждав і дивився Вперед, напружено, злісно спішили люди Назада.

Жінки йшли і кричали — прощались, а попереду всіх, истко ступаючи, глухо дзвякаючи, йшла помалу жінка в кайданах.

Небо зблідло і ждало.

А Вперед... жадно бачив Вперед, як той брязкіт глухий розростався і дув, дув великим вітром у груди на дим. Хитався той дим, а з-під диму, ах! побачив Вперед, як з-під диму червоно горіли жарини!

Брязкіт дув і зтурбовано дим хилитався, і тікав, вилітав бурій дим із грудей, із душі, із мозка сих людей. А у грудях росли і росли ті червоні жарини. І з вогнем сих жарин розрослись і шарпнулились з грудей й полетіли у двір величезні, пекучі, болючі крики. І вогнем сих жарин залатали їм очі, і вогнем сих жарин налилася їм кров і вогнем жарин сих залунала їх пісня і крики.

— Прощайте, товаришко!

Злісно озиралися, з страхом дивилися люди Назада, бо вчули вони той вітер Життя, бо побачили дивні жарини. І спішили, й тягли у ворота жінку в кайданах. А вона одпихала, як гадів, їх руки і йшла і дзвеніла глухим стуком заліза.

А крик, крик жарин не зтихав. Ах! радісно бачив Вперед, як розлітався той дим, а у грудях горіли червогі, пекучі жарини, радісно бачив Вперед, як зникали в огні їх погані жовті вогники, як горів на них бруд, і смород, і попіл понурої скрині.

І клацали люди Назада зубами і злістю і страхом світились їм очі.

— Горе їм! Прощайте, товаришко!

Громом греміло в подвіррі і блискавками блищали очі, і єдиний, червоний вогонь зеднав їх усіх. І горів великою пімстою гнівом і гордістю. І гордо і гнівно лупав їх гордая пісня.

І гордо озирнувся Вперед до Назада, а Назад лютовав. І люто схопив він страхом за серце людей своїх і затрусив їх. І схоплені рукою страху затрусилися люди Назада, збіліли й, клацаючи зубами, кинулися на людей Впереда. Вони вихопили залізо для вбивання і скаженими нарішувалися до людей Впереда, що були без заліза. А другі з них підхопили й штовхнули в ворота жінку в кайданах. Брязнуло в неї з-під ніг, захиталась вона і зникла серед людей Назада в воротах.

На подвіррі ж блискали очі людей Впереда і залізо людей Назада, і громом лупали крики ненависти, гніву і помсти. А вогонь розпалювався, палав.

Знову люто зтрусив озлоблений Назад своїх слуг і влялась рука страху і чорної злости у серце. Страх і злість випили кров їм і лиця їм страшно збіліли. І сказалися люди Назада; з піною, з ревом, з залізом влялись, увірвалися вони в купу людей Впереда, що були без заліза. І блищало залізо, літало в повітрі, бризкало тіло горячої кровю. Але кров та не могла вже залити жарини їх, не могла та скажена піна людей Назада залити на попіл великий червоний вогонь людей Впереда.

Тоді гордо стрепенув Вперед крилами і, не глянувши на Назада, полетів туди, де з іскор робились великі, некучі жарини.

ТЕМНА СИЛА.

(З натури.)

За домом неволі, похмурим, двохповерховим будинком з рядами заіратованих вікон, задумливо зупинилось сонце і сумно дивиться в його невеличке подвір'я своїм осім промінням. А він, цей дім неволі, ця двохповерхова домовина, сіра і брудна, байдуже приймає тужливу ласку сонця і мовчить.

Тихо-тихо. На розчинених вікнах обох поверхів, обивши безсилими руками ґрати, сидять «важливі політиєські» і мовчки дивляться у синє, вечірнє небо. А воно таке велике, широке, таке могуче, як життя! Незмірною ласкавістю і тихою журбою віє від сих вільних, кучерявих амаринок, що пливають собі кудись по-за дім неволі. І дивним здається під сею величезною ласкавістю і миром природи ця величезна жорстокість і злочинство цієї домовини. Дивним здається, що ці бліді, патлаті люди з потмленими лицами сидять так нерухомо й понуро за цими иржавими ґратами і хмуро дивляться на радість життя. Здається неможливим, щоб в цьому подвір'ї, де так затишно і пишно ростуть коханці блідих людей, липа й бересток, де мирно стоять собі по кутках дві ягільні сирі постаті, з чимсь блискучим на плечах, щоб в цьому подвір'ї, так чисто заметеному і гарно покритому довгою тінню стіни, було щось инше, крім любови, крім ласки природи, крім тихих мрій і мрійних баявань.

Тихо. Ось чути глухе тупотіння копит за тюремною стіною грюкіт екіпажа, і знову стихає. І в унісон цій тишині з якогось вікна ледве чути трохи хриплий спів:

«Ах, ти доле, моя доле,
безтаталина ти моя,
чи не ти це, моя доле,
до Сібіру довела?»

Постаті в вікнах злегка ворухнуться, повертають на спів голови і тихо слухають ту знайому, ту сумну і рідну мелодію. А голос тужливо виводить, мов плаче:

«І по царському наказу
опинився я в тюрмі,
і минають без надії
молоді дні мої...»

І, наче придавленій тугою, голос змовкає, а постаті нерухомі й задумливо-смутивні, не міняють поз і мов чекають. І знову голос, злегка хрипкий, ледве чутний сумно жаліється:

«Там, за стіною, на волі бажаній,
в полі народньої, лютої брані
будуть брати й вороги поміраць,
я ж, мій возниче, буду лиш ждати».

І здається, що бересток і липа дріжжать від жалю і пахливіши одне до одного свої кучеряві голови, журно слухають пісню блідих, закутих людей. І сонце, неначе засоромившись свої добродушності, все червоне й сумне, сховалось за високу тополю.

Раптом одна з постатей, що стояла біля перістої будки й задумливо поглажувала рукою «щось блискуче», рушає з місця й починає ходити під вікнами, нерішуче погля-

даючи на співця. Нарешті, вона зупиняється, підводить до гори голову й несміло говорить:

— Землякь!... Слышь?... Довольно пѣсни играть...

Але «земляк» не чує. Сині, великі, змучені очі його наче впилися у небо, у вільні хмаринки, а губи, гірко скривлені, ледве ворухнуться і мало не шопочуть:

«Будуть минать там роки за роками,
буду забутий я навіть братами,
будуть вже инчих в тюрму провожать,
я ж, мій вознице, все буду ждять.»

Постать вартового ще трохи стоїть недвижимо, наче її сама заслухавшись стогіну душі, потім враз задира голову й рішуче говорить:

— Слышь, землякь! Не шуми!

— Та одчелись ти від його, ради бога! — вмить роздратовано чується з вікна сусіди співця. — Хай співає!

— Не приказано пѣсни играть...

— Мало чого «не приказано!» «Не приказано» людей убивать, а ти ось стоїш з винтовкою і готовий що-хвилини бити і колоть. Хай поспіває трохи... А ти послухай краще і не надокучай...

Але співець і сам перестає. Він глибоко зітхав, переводить очі вниз і, весело посміхаючись, кричить сусідові:

— Андрію!... Андрію!...

— Га?

— Сіно¹⁾ є?

— Кий чорт! Тільки дві грудочки льоду...²⁾

— Ну?

— Йй-богу!

— Погано... Страшенно рибки хочеться...³⁾

¹⁾ Сіно — на тюремній мові — тютюн.

²⁾ Лід — сірники.

³⁾ Хочеться рибки — хочеться курити.

Вартового ця розмова страшенно турбує, турбує тим паче, що в ній чується щось незрозуміле для його, а, значить, «не приказане». Худе, засмажене лице його з випнутими наперед щелепами хутко повертається за кожним словом сусідів і на йому видно напружене бажання зрозуміти.

— А у Петі є?

— Не знаю... Спитайте... Петя!

— Що-о?

— Сіно є?

— Що-о?? Не чую!

— Сі-но є?

Вартовий ще стурбованіше дивиться на вікна і, нарешті, злякано кричить:

— Слышь, земляк! Не кричи!

— Я пи-та-ю: є у вас сі-но?

— А, сіно!... Ні, нема. У мене ж учора провалилось⁴⁾ усе...

— Земляк! Слышь? довольно разговаривать!

— Та ну? — сміється Петя. — Вже й «довольно?»

Ми ж тільки почали!

— Не полагается разговаривать...

— То ж через що?

— Не приказано.

— Хм... Причина важна... Ну, а як ми все так будемо «разговаривать», тоді що буде?

— Тоді побачиш... — бурмоче вартовий.

— Що ж я побачу?

— А то, що як доложу караульному начальнику, що не слухаєтесь, то й набавить ще суток сім. От і побачиш!

— Та не може бути?! Ха-ха-ха!... Андрію, чули?

⁴⁾ Провалилось — забрано при трусі.

Але з Андрійового вікна вже чути веселий сміх. Хутко простацька погроза вартового «по телеграфу» передається у всі вікна і постаті помалу оживають. Чується пороху розмова, сміх, перегукування. Тиша, налякана гоном, ховається за високу стіну і в маленькому подвіррі тає шумно. Вартовим тепер клопіт. Вони ходять од вікна до вікна, кричать, погрожують «вызвать разводящаго» і весь час боязко поглядають на вікно нижнього поверху, де часом видніється постать караульного офіцера.

А в верхніх вікнах то там, то там тільки й чути:

— Миколо!

— Га?

— Чом на прохід не йдете?

— Не пускають.

— Бійте в двері.

— Не помагає.

— А табуреткою?

— Стукав... Обіщає в темний карцер заперти.

Або :

— Дя-дя!!

— А-а?

— Пришліть рибки!

— До-обре.

— Право-ліво Так?

— Так!

— Довольно з'ївуть!...⁵⁾ Слышь, ты? Землякь!

Але «земляки» мов не чують, тільки Петя добродушно з докором хитає головою і поважно говорить до вартового:

— Ех, землячок, землячок! Бога ти забув, їй-богу, брат, Бога забув. Ну, як же не «разговаривать?» Пташка

⁵⁾ З'ївуть — гомоніти.

Божа і та розговарює, а то ж люди. Ти, братіку, подумай про це, а тоді кричи. А то: «не розговаривай!» Хиба ж так можна? Коли б ми кричали, або ґрати ламали, ну, тоді кричи, а то ж балакаємо. Балакати можна... Не голосно, потихеньку... Сам колісь сидіти будеш, побачиш, як гарно...

— Ні, він не буде сидіти, він Бога за бороду піймав — вставляє Андрій.

Вартовому, видно, робиться трохи соромно. Він гладить рукою винтовку й, дивлячись кудись у бік, похмуро говорить:

— Чом не буду? Се не довго в нас... Тільки, як не приказно...

— Е, земляк! Плюнь, брате, на це!... Багато є всяких приказаній, та не всіх їх слухатися. Ось, наприклад ясно, як день, що не можна, «не приказано» одним людям угнітати других, не можна, щоб одні все своє життя кували, будували, шили, варили й голодували, а другі тільки шили, їли, користувались їхньою працею й нічого не робили; «не приказано», щоб у людей одбирали волю й садовили їх на цілі годи за ґрати за те, що вони стоять за правду. Цього всього не можна б робити, а тим часом сам знаєш, це все у нас робиться... От цього б, землячок і не «полагалось» би робити... А те, що ми балакаємо, то — дуриця. Я ось одинадцятий місяць балакаю ізза цієї ґрати, а зла нікому, крім мене, ще не вийшло з того. А от ти їй не питаєш, за що я сидю, а кричиш. Ти спитай розбери, за що людей мучать та їй говори. Знаєш, за що я сидю?

Вартовий каже, що не знає. Петя докладно й повагом починає в'ясняти йому свою справу. Вартовий уважно слухає. Потім Петя по троху переходить на загальні теми й вже зовсім приваблює до себе вартового. Його сердечний

мягкий голос звучить таким щирим сумом, такою вірою, таким запальним гнівом, що «землячок» проти волі поглядає на його пильним поглядом своїх розумних очей і насуплюється. На ганюк, що під самим Андрієвим вікном, виходять декільки конвойних і, задравши голови до вікон, теж пильно слухають «важного політичеського». До бесіди пристає Андрій, потім Петро і невеличке подвір'я наповнюється згуками дужих, нечуваних річей. І кожне слово цих блідих, патлатих людей, як блискавка серед ночі, розриває темряву салдацького світогляду, кожна думка їхня, глибока й боляче-правдива, щось руйнує у них в серці і творить щось нове, хороше, страшне і хвилююче. Покриків «не разговаривай», «довольно з'ївуть» вже не чути і видно, що це розмовляють вже не арештанти і вартові, а люди, звичайні люди, яких єднає щось таке, чого нема ні в цьому тюремному подвір'ї, ні в сірих, похмурих казармах, люди, які, здається, ось-ось розпаляться, накинуться на ці ґрати, рознесуть їх одразу і гордо всі підуть туди, де їх люблять і ждуть.

— Ех! і на таких людей присилують винтовки піднімати! — з гнівом стукнувши об землю прикладом, скрикує вартовий і обводить поглядом конвойних. На їхніх лицах, уважних і серйозних, написано співчуття і, задерті догори, ці лица схожі на лица благаючих. А слова, нові і дужі, як удари молота, гарні і вразливі, як проміння сонця, вилітають із вікон і боляче і солодко б'ють їх по серцю.

— Це правда! — що хвилини то зітхаючи, то з обуренням промовляють конвойні.

— А коли правда, то треба й робити по правді, по справедливості! — твердо і навіть жорстко говорить Петро, вистромивши один тільки ніс із-за ґрати. Треба вирвати з себе страх, бо це сором. Треба розуміти, що вами за-

правляють, командують такі ж люди, як і ви, тільки гірші.

— Дисципліна! — зітхає хтось.

Всі мовчать.

— Дисципліна! — сердито викрикує Петро. — Страх, темнота, свинство! От що!... Треба людиною бути, а не худобою, яка батога боїться!

— Йй-богу, правда! — якимось радісно скрикує молоденький сапдатик з чистим, здоровим, як у хлопчика, лицем і задертою дитячою губою, і зхвильовано озиррається на товаришів.

Петро хоче знов щось казати, але конвойні розступаються і з-поміж них виходить сапдат з винтовкою, за ним якийсь чоловік без картуза, у синій сорочці і в «вольних» штанах, а за ними знов конвойний з винтовкою. Вони по одному сходять з ганку на подвір'я і чоловік у синій сорочці, зробивши де-кільки ступнів, підніма голову догори, хитає нею й весело кричить:

— Драстуйте, Петро! Андрію, Петя, драстуйте!

— А! Степане!... Як ся маєте? Зовсім вже?... Як здоровя?

— Нічого!... Що читаєте?... Дядя, драстуйте!... Дістали? Ні? Дуже жаль... Що?... Не чую... Драстуйте, драстуйте!... Як ваші зуби, Валентине?

Постаді в вікнах ще більш оживлюються. Кожний щось говорить до Степана, кричить, питає, сміється. Степан одривчасто відповідає, не зупиняючись, не піднімаючи більше голови і скоса поглядаючи на вікно офіцера. Він иноді зустріває довгим волоссям, яке лізе йому в очі, і весело поблискує своїми білими зубами. З обох боків ідуть конвойні і, не встигаючи за його прудкою ходою, спотикаються і незграбно несуть в руках винтовки.

Степан просидів трое суток у «темному» за нелегаль-
ну надпись на стіні і тепер здається всім новим і наче
з волі».

Чується:

— Ну, що? Як в темному?

— Нічого!

— Клопів багато?

— Легіони! Я їх чайом частував. А у вас що новень-
кого?

— Мечтатель на сім суток у темний пішов.

— Та невже? За віщо?

— Опарив двадцять два,⁶⁾ як той підслухував під
вікном.

— Та сім суток за це?

— А то ж.

— Земляк! Не разговаривай! — зупиняє його кон-
войний.

Степан обертається до його, пильно дивиться йому
в лице і питає:

— А ти з якої губернії?

— Саратовської.

— Ну, от! А я Київської. Які ж ми земляки?

Конвойний усміхається, йому, очевидно, подобаєть-
ся цей язваний «важкий».

— Це все одно! Всі — земляки! — говорить він.

— Правда! — весело підхоплює Степан. — А що
правда, то не гріх. А коли ми з тобою земляки, то ти й не
докучай мені, любий чоловіче, бо я, соколе, в темненькому
був, світу божого не бачив, голосу людського не чув. От
що, голубе, землячок із Саратовської губернії.

Саратовець усміхається, усміхаються й другі салдати-
ки, при чому конвойний з дитячою губою кожного разу,

⁶⁾ Двадцять два — жандар.

як Степан проходить коло ґанку, старається сказати йому щось приємне і як небудь висловити своє співчуття.

А Степан, ходячи, закладає часом руки за шию, підніма голову до неба і глибоко-глибоко зітхнувши, звертається до вікон і каже:

— А все таки гарно жити!

І всі товариші, як публіка в театрі, сидячи в своїх вікнах, наче в ложах, слідкують за ним ласкавими очима й усміхаються тою ж радісною посмішкою.

Саратовець теж усміхається і, говорячи так, щоб помітно було з офіцерового вікна, бурмоче:

— Звісно, що рай... як після карцера... гарно... Сонечко... і воздух... Що й казати... Я знаю...

Степан добрими очима дивиться на його і починає розпитувати про Саратовську губернію. «Землячок» розмякшується ще більше і розмова знов опановує всіма. І знов ангел правди зліта в подвірря неправди і не стає ні арештантів, ні конвойних.

І вмить... все враз счезає. Салдатики, що стояли на ґанку, вмить чогось витягуються, роблять напружені обличча і всі, як по команді, повертають голови в один бік. Стає тихо. З ґанку, помалу ступаючи, як звірюка, що впевнена в своїй здобичі, сходить «каен»⁷⁾, караульний офіцер, і, зробивши де-кільки ступнів, зупиняється. Розмова стихає, але «каен» мовчки дивиться, мов любуючись, в спину Степанові й конвойним, що весело балакають між собою, і важко сопє:

— Кан-н-вей-нише! — раптом пронизливо вривається у його з горлянки. Конвойні й Степан хутко озирються і цей бачить, як лице Саратовця враз блідніє, покривається чимсь напруженим, тупим і гідким.

⁷⁾ К. Н. (караульний начальник).

— Веди його сюди! — робить офіцер рукою знак.

— Ходім! — бурмоче Саратовець і йде вперед.

— Що? Хиба вже кінець прогулці? — звертається Степан до офіцера.

— Кінець!

— Через що?

— Через те, що ти балакаєш!

Степан від «ти» червоніє і, спалахнувши, скрикує:

— Прощу не «тикати!» Я не салдат!

— Наллювать мені! Сказано не балакати, значить — не балакати... А вам я ще покажу, сукини ссини! — з ненависттю шипить він до конвойних. Конвойні замірають; вартові не ворохнуться; ті, що співчували на ганку, ні живі, ні мертві. Нема ні гніву, ні суму, ні думки, ні співчуття, нема нічого того, що тільки що світилось в їхніх зляканих тепер очах. Якась сила змела це, як легкий дих.

— Ще рано йти в камеру, — похмуро говорить Степан. — Нам «полагається» по інструкції пів години на прохід, а я й п'яти хвилин не гуляв.

— Бери його! — не відповідаючи Степанові, показує на його офіцер конвойним і важко сопє.

Конвойні халають Степана під руки і починають тягти за собою.

— Сміліше бери! Чого церемонитесь! — кричить офіцер.

— Геть під три чорти! — виривається з гнівом Степан. — Я не підую! Нам пів години полагається, і ніхто не має права...

— Я — тут право! Чуєш ти?! — враз скажено перебиває його «каєн». — Прикажу і розстріляють тебе, як собаку! Чуєш, ти?!.

Степан блідніє і ввесь якось перехилиється наперед. На мент все мов замірає в напруженому чеканні. Враз Степан скрикує і кидається вперед на офіцера.

— Хватай!... Не пускай його!... Бий його! — одстрибуючи назад, кричить офіцер, і Степан чує, як щось хапає його ззаду за плечі і з дикою силою тягне назад.

— Не смій бити! Не смій бити! — раптом виривається разом з кількох вікон. Степан інстиктивно піднімає головою руку й хутко озирвається. Саратовець, люто вибігавши очі, з незрозумілою ненавистю стоїть з піднятою виштовкою й важко дихає.

— Не смій бити!... — несеться з вікон. — Пустити виштовку!

— Таскай його!... — кричить офіцер. — Ви чого стоїте?! — раптом озирвається він до конвойних на ганку. Ті зустрінувшись і, плигаючи з східців, біжать до Степана й починають товпитись біля його.

— Хапай за руки, за ноги! Неси хриstopродавця темний!

І от вони, ті, що дивились на цього «важного» таким добрим, ласкавими очима, і, що так зітхали, прислухавшись до його мови, тепер вони дикі, злі, люто хапають його за руки, за ноги, сопуть, шарпають і, покірливо поглядаючи на свого начальника починають нести до ганку. Через хвилину під страшенний крик безсилої злості гніву, що несеться з вікон, всі зникають у дверях, товплячись і незграбно ступаючи.

Вартовий з вишнутими щелепами боязко дивиться і сліпу офіцерові і з ненавистю поглядає на вікна.

Раптом офіцер знову з'являється на ганку і, звертаючись до вартових, кричить:

— Вартові! Слухайте мого наказу: почувеш хоч одне слово з вікон, стріляй. Три рази перестережки і стріляй. Чуєте?

— Так точно, ваше благородіє! — витягуються вартові.

В вікнах тихо. Офіцер зникає. Настає глибока, гніюча тиша. Вартові ходять рівною, твердою ногою, одноманітно постукуючи підборами і пильно поглядаючи у го-ру, на цих патлатих людей, які наче прикіпіли в німому відчаю-безсиллі до ґрат і навіть не ворушаться, ніби вони витратили всі сили на цей одчай.

— Ні! Так не можливо! — враз скрикує Петро. — Так неможливо!... Я не можу більше так... Я це... просто... І пропоную голодовку!

— Довольно розговаривать! — кричить сурово вартовий.

— А що? стрілять будеш? — вяло питає Андрій. — Стріляй, земляк, слухайся начальства, нам все одно, — перше не буде.

— Не пройде голодовка — так же вяло говорить він до Петра. — Не дадуть голодать; звелять і будуть силою годувати.

— Не розговаривай — рішуче знімає з плеча винтовку вартовий і націляється.

— Стріляй, земляк; стріляй, не біійсь! — байдуже і так же вяло говорить Петро і, обхопивши руками ґрату, безсило притулившись до неї лицем, замірає.

Тихо. Місяць, що перше виднівся на голубому небі, як маленький білий шрам, зробився жовтішим і небо потемнішало. Сонце сховалось і в подвіррі стає ще затишніше.

— Так що ж, земляк? — раптом тихо чується з Петіного вікна. — Будеш стрілять?

- А що? пожалію, думаєш? — буркає вартовий.
— За що ж ти будеш стрілять?
— А що ж мені за вас під суд іти? Тоже!
— Та хіба ж ми тобі яке зло зробили?
— Не розговаривай!
— Ех, земляк, земляк!...
— Слынь, ты? Говорять тебѣ, не з'ївай!
— Та плюньте, Петя, — безсило говорить Андрій. —

Охота вам...

За стіною тюрми чується ніжний-ніжний звук мандоліни. Хтось, мабуть, іде в поле. А на подвіррі так хмуро, так гнітюче тихо. Місяця не видно, він наче засоромився людської мерзоти і прикрився густою хмарою.

Тихо. Лищина й бересток, ніби й собі злякавшись страшної темної сили, не шелестять густим листям і, близько притулившись одне до одного, тільки врядити щось боязко прошепотять і знову замруть.

ХТО ВОРОГ?

(Нарис.)

Ранок. Сонце, підкрадаючись, обережно одним оком визирає з-за далекого ліска й мов огляда, чи все на місці.

Але все, як і вчора. Так само внизу, оперезаний Дніпром, ліниво лежить собі на широкім лузі городок; так само, пригорнувшись до його, сміється своїми дрібними, біленькими хатками село; так само широко, просто, вільно...

Так само й тут, на вигоні, над городом, де лежать ці сірі, білі, чорні купи робітників. Тільки тепер не чути вчорашніх співів та гомону: вони всі сплять — і полтавці, й київці. І так само, як і вчора, «кацали» лежать окремо від «хахлів».

Холодно. Трава сива, тіні довгі. Незграбні купи, розкидані по вигону, прикриті то білими ряднами, то рудими свитками, не ворухнуться. З-під ряден визирають тільки ноги, взуті й босі, порепані, червоні, з чорними, як підовши, пятами. І, звичайно, хлопчачі ноги поруч з дівчачими. Іноді якісь ноги заворухнуться, підведеться якась розкудовчена, сонна голова з облущеним од сонця носом та щоками, почухається і знов пірнає під рядно, або свитку, підгорнувши під себе ноги.

Тихо. На Дніпрі десь далеко-далеко гуде пароход. Сонце, упевнившись, що все на місці, поважно й спокійно випливає з-за ліска. Десь хтось голосно позіхає і плюється. В одній купі заворушилися і забалакали. Коло бара-

ків лицем до сонця стоїть дядько і, позіхаючи та чухаючи сину, молиться Богу. Довга тінь його хитається за ним і нахиляється. Над бараком де їдять, стелється дим; двері до пекарні розчинені, а на порозі стоїть обшарпана собака і приязно махає хвостом.

Сонце підбивається все вище. Купи меншають, за те на вигоні стає людніше. Дехто вже спідає, дехто сидить на клунках і чухмариться. Недалечко одної купки полтавців хтось розіклав огонь і коло його сидять поважні дядьки й, гріючи руки, балакають. Це кияне, бо одягнені у все чорне та широкі і балакають помалу, з паузами, з пошлювуванням у вогонь, задумливо й поважно.

— Так, кажете, ви Таращанського уїзду? — помовчавши, говорить один, крутячи цигарку.

— Таращанського, — зітхає дядько в солом'янім, рудім брилі, сумно дивлячись у вогонь.

— Та-а-к... — лизнувши цигарку, муркає курець. Потім бере заскорублими пальцями жарину, закурює цигарку й, пихнувши нею, каже:

— А ми — Звинагородського...

— А як на врожай? — помалу повертаючи до сумного дядька голову, бовкає курців сусіда, похмурий, чорнявий чоловіяга.

— На врожай? Та врожай, хвалить Бога, нічогенький... Та яке з того утішеніє, коли нема на чому родити!... На долоні ж не вродить?

— А то вже так...

Мовчання. На вигоні стає де-далі людніше й шумливіше. Там, посідавши кружка коло якогось клунка, спідають; там умиваються, обхлюпуючи одне одного й регочучись; там моляться Богу, з натиском прикладаючи пучки до лоба й грудей; там бігають, переплигуючи через

сидячих і лежачих, лаючись та огризаючись. Вигін живе, а сонце радісно сміється до його.

— Так, так... — спльовуючи у вогонь, зітхає курець.
— Утішеніє, коли в кишені є... Чи врожай, чи неврожай, а як у кишені брязчить, то й Бог на небі добрий... Так, так... А чи й у вас була забастовка?

— Забастовка?... Та була...

— Ну?...

Сумний дядько мовчить і дивиться в огонь; потім безнадійно посміхається й каже:

— Та що?... Побили йому економію, спалили скирти, а йому те й за вухом не свербить: заштраховано!

Дядьки дивляться на його, потім сумно, безнадійно хитають головами й мовчать.

— Заштраховано? — перепитує курець. — Так, так... Мовляв, чорт вас бери, робіть собі забастовки, скільки хочете, а я собі свої гроші таки візьму. Так, так... Як то кажуть: добре чорту в дудку грати, сидячи в болоті: одну злама, другу виріже... То так і панам... О-хо-хо-о!

Коло жвавих полтавців, як звичайно, крик, регіт, сварка.

— Та дай йому, Мотре, щоб аж за дев'ятьма ворітьми гавкнув. Якого чорта чипляється?

— Та невже? От не дав Бог жабі хвоста, а то б усю траву витолочила. Скажіть, яка вона гостра!

— А така, що не тягни свитку, бо як потягну, то аж дідуньо присниться... Рудий шершень!... Устав, то й ходи собі з чортом, а до людей не чиплайся!

— А лови, лови! Перепиняй... Тю!

— Ачхи, білява! По чому зуби?

Коло бараків стоїть юрба і щось чи розглядає, чи слухає когось. Вона все більшає й потрохи присовується на цей кінець.

Дядьки задумливо мовчать. Ступнів за шість од їх лежать «кацапи» в білих свитках, у личаках, в кольорових сорочках мало не до колін. Вони добули десь окрону й, посідавши на клупках, пють чай з бляшаних кухликів. Руді, веснянкуваті, понечені лица у їх серйозні, спитнілі й мовчазні.

— Так, так... — зітхає курець. Хазайствечко якесь маєте?

Сумний дядько зиркає на його й посміхається.

— Та маю... в очкурі...

— Та й усього? Е! Такого хозяйства у всякого є. Відують, значить і у вас?

— Відують — не бідують, а, мовляв, як би не «ох», то давно б і здох.

— Так, так...

Юрба все наближається, сміючись і голосно балакаючи. Де-хто з «кацапів» устає й без картуза підходить до неї.

Один з дядьків, зітхає, підводиться й каже:

— Горе — море: пий його не випеш...

— А не випеш — охоче згожується курець. — Не випеш! Багато його, того горя... Бба-гато! А жити треба: хоч потрошку, а треба.

— Нічого! — посміхається сумний дядько. — Аби живі, а голі будемо...

— А будемо...

І всі сумно змовкають, дивлячись у вогонь.

Юрба насовується. Серед неї видно якогось чоловіка в сумнятім «кацапській» картузі з цалиною борідкою й жовтим тоненьким носиком. Він, видно, несе щось важке в одній руці, бо схилився на один бік і посовується дуже помалу, щось викрикуючи й обертаючись до юрби.

В юрбі сміх і палкі балачки. Коло чоловіка в «кацапськім» картузі йде молодий парубчак з білявим чубом, підстриженим «по кацапському» і з веселим, круглим, кирпатим лицем. Під пахвою йому три булки, які він обережно що хвилини оглядає.

Юрба зупиняється коло дядьків. Чоловік ставить додолу велику кошолку з булками, підніма догори якусь засмальцьовану торбинку, трусить нею й, повертаючи голову на всі боки, кричить:

— Эх! Вот игра так игра! За копейку цѣлую булку! Цѣлую французскую булку за копейку! Кто желает? Эх, кто желает? Ну-ка! Ну-ка! Землячки! Къ чайку-то булочки! А? Подходи, подходи.

— Серьога! — кричить до «кацапів», підводячись на шпиньки, кирпатий «кацапчук» з булками. — Во! Гляди!

Він підніма догори булки й показує їх Серьозі, гарному, високому парубкові з сірим, твердим очима. Той швидко підводиться й підбіга до юрби.

— Врѣ-ѣ? Выграл? — сміється він.

— За копейку! — хвалиться той, стріпуючи волоссям.
Грай!

— Боюсь...

Їх слухає якийсь дядько в жовтому брилі, в жилеті з сацдацькими гудзиками, з іроничними, тоненькими губами.

— Не бійсь, грай, — посміхається він до Серьогин одними куточками губ: — Дурням щастя.

— Как? — не розуміє Серьога, але дядько вже не дивиться на його.

— Эх, поскорѣй, поскорѣй! Есть один, еще два! Кто желает? Есть один, еще два! Ну-ка, зелений картуз, подмазывайсь. За копейку цѣлую булку!

«Зелений картуз» спершу соромиться, потім нерішуче озирається до товариша в рудій чумарці й хита на торбу:

— Спробувать?

Руда чумарка серйозно дивиться пукатими, блискучими очима на булошника й нічого не відповідає.

— Натє!... Я буду грать! — простягаючи копійку, раптом просовується з юрби дівчина в білій хустці з карими, чистими очима. Вона трохи засоромлена й схвильована.

— Маладец дївка! Есть два! Давай третьяго! Эх, давай третьяго!... Ну-ка, земляк! Выграл три, выиграй еще!... Вымай копейку!

— Нѣ-ѣ... довольно... — крутить головою кирпатий «кацапчук».

— Е, кацап не дурак! — басом протягує мордатий, вугруватий парубок в широкім, новім брилі. — Він тільки вигравать любить.

— А что ж? — сміється кирпатий. — А дураки пушай програють!

— «Дурра-кі-і» — озираючи його з піг до голови, зневажливо протягує мордатий. — Ще базіка, лапаця нещасна!...

Серьога твердо дивиться на його й стискує губи.

— А тебѣ досадно, что ти проиграл?... — сміється знов «кацапчук».

— «Доса-а-дно»... Як би я виграв, то не трусився б так, як ти, за копійкою... Зраділо, що булку побачило...

— Эй, дяденька! — вмить звертається «кацапчук» до булошника. — Я граю!... На копейку!

Він підбира вище під пахву булки, рішуче витяга гаманець і обережно вийма копійку.

Комплект склався і в юрбі стає тихше. Всі цікаво стежать через плечі одно одному, як булошник весело тру-

сить торбу, щось приговорює й підносить її дівчині. Дівчина серйозним, схвильованим лицем засуває в торбу руку і довго копирсає там.

— Тягни вже! — обзивається хтось із юрби. — А то все щастя забереш!

— Е! щастя — як трасця: кого схоче, того й нападе. Його не потягнеш... Хай вибіра.

Дівчина криво посміхається й помалу витяга руку. Булошник, приговорюючи, простяга торбу другому, а всі цікаво зазирають до рук дівчини, де лежить маленька вигочена діжечка з цифрою 21.

— Ну, пропала копійка! — рішуче постановляє хтось. — Малий нумер.

Дівчина з ніяковою помішкою дивиться на всіх і зазира до рук другому. У того — 8.

— Ну, значить, лапацон бере булку! — басить мордатий парубок.

«Лапацон», хвилюючись, засуває руку в торбу й виймає.

— 59! — радісно скрикує він. — Давай булку!

В юрбі сміх.

— Я ж казав! — злісно звертається до всіх мордатий. — Де кацап влізе, там вже чорта пухлого наш брат виграє.

— А тебѣ завидно? — серйозно дивиться на його Серьога.

Мордатий парубок зиркає на його, мовчки оглядає з ніг до голови й холодно кидає:

— Заступник знайшовся?

— Чево ж ты вязнешь к парню?

— А тобі яке діло?

— Да вот не вязни, да і все.

— О?

— Вот тебѣ и «о»!

— Та чуєш, Мартине! — раптом голосно кричить хтось із юрби. — Вони понесуть після жнив додому та на Паску з квасом будуть їсти. А ти чипляєшся!

— Та хай вони хоч подавляться ними! — згожується Мартин. — Тільки ж досадно, що паршива лапаця, де не збереться, — скрізь тобі у кашу наплює. Просто не потовпишся за ними!... Ач, яке раде, що виграло!

Кацапчук, справді з радим лицем, вибірається з юрби і щось кричить до своїх товаришів «кацанів». За ним рушає й серйозний Сєрьога.

— Ну-ка, землячки! Подходи, подходи! За копейку цѣлая булка! Цѣлая булка, харрошая, французская булка за одну копейку! Вот игра так игра! Эх, американская игра! Ну-ка, красавица, еще копеечку!

— Ей, лапаця! — кричить Мартин. — Вертайсь ось ще будете грать... Може, всю торбу виграєш?

— Молчи, хахлацкая морда! — злісно озирвається Сєрьога. — Лучше молчи!

— Та нявжо? Ой, злякався!... Рятуйте, люде добрі, кацап лаштем хоче вбити!

В юрбі сміх. Чуються іронічні, насмішкуваті викрики до «кацанів», тукання й ретіт. «Кацани» озирються й собі глузують з «хохлів», їхні товариші заступаються за своїх і починається звичайна баталія. Булошника вже не слухають, і він пробирається кудись далі з своїми булками і торбою. Сєрьога ляга спиною на якийсь клунок лицем до «хохлів» і злісно дивиться на їх, простягнувши ноги. Поруч його, спершись на лікті, лежить рудий, кучерявий «кацап» з широкою жовтою бородою й розтібнутим коміром сорочки. Решта «кацанів», сидячи кружка коло чайника, іноді повертають од кухликів голови й сміються з «хохлів» ністнілими червоними обличчями.

Київці й полтавці змішалися до купи й росташувались коло вогню. Мартин, одсунувши бриля на потилицю, тоїть і дивиться то на «кацапів», то на дядьків, які, поміхаючись у вуси, иноді й собі вставляють щось до сварки. Дівчата піддержують своїх криками й сміхом. Баталія все зростає.

— Заткни рот — кричить Серьога. — Все поле завоюял! И нанимає не приїдуть через тебе!

— Ай-я-яй! От розумно! — хита головою Мартин. — Навіть наш рябок такого б не придумав.

— А вот у нас, в Рассеї, так пси так точно брешут, как ты...

— «В Рассеї — передражняє його Мартин, потім хитає з жалем головою й каже:

— Ех, дурне-е, дурне... Аж серце болить дивитись, що тратить Бог глину на таке чорзнащо...

— Нічого, Серьога! — підводячи голову, потішає дядько-курець. — Кажи так: хоч дурний, та здоровий!

— А ты и старый, да дурак, — сміється руда борода.

— Ого! — сміються коло вогню. — Борода обізвалась!

— От-там то, брацці, розуму!

— Затуляй тепер носа!

— Ша, ша!... Борода щось говорить.

Але «борода», гідко вилаявшись, змовкає; «кацапи» сміються. Таку ж саму лайку кричить Мартинів сусіда, молодий, білявий парубчак.

— А ты сначала молоко оботри на губах. Не высохло! — пацаючи ногою в лапті, говорить Серьога.

— «Ма-ла-ко»... — передражняє парубчак. — А в тебе давно засохло?

— Він молока не ссав, — вставляє хтось. — Його мати з цицьки квасом годувала.

Серед «хохлів» сміх.

— Ще лається! кричить Мартин. — Це з тих, що ціну тільки збивають. Он на Синельниковій на тому тижні ставали робочі по 70 рублів до Семена, а пришла кацапня і поставала по 55! Йому що? Аби нажерлось. Ач, смокче як! Ішло б собі в свою Расс'ю та й ставало б там хоч за спасибі. Сюди прет'ється! Повиганять к чортовій матері, щоб не смерділи тут!...

— Гляди, брат, щоб тебя не погнали, — посміхається борода.

До таборів наближається дядько Корній. Чорний, з гострим верхом і з спущеним до низу крисами бриль, чорні тонкі вуса, теж спущені вниз, і смугляве лице роблять його схожим на японця. Він ступає лениво, поважно, накинувши на-опашки чумарку і впевнено позирає на табори гострими, розумними очима. Дядька Корнія всі поважають і трохи навіть бояться, надто молодші.

— Що, танцювать зібрались, чи битись? — кидає він, ніби одриваючи слова, пихкає цигаркою й поглядає на ворожі табори. — Драстуйте.

— Драстуйте. Танцювать не танцювать, а тропарів прочитать кацапні треба було-б... — відповідає Мартин.

— А чого так?

— Та матюками тут усіх наділяють.

— А!... Вони на це багаті... Так ти ж чого серднисься? хиба тебе обділили?

Всі сміються. Не встигла сварка знову початись, як із-за бараку виїзжає зелений хургон, запряжений парю коней, і, дзвінко постукуючи колесами, м'яко підкочує до робітників.

— Наймать їдуть! — голосно кричить хтось. І про сварку враз забуто.

Всі з серйозними, цікавими лицами озирються і стежать за хургоном, на котрім сидять двоє: один, видно, робітник, з віжками в руках, а другий — хазяїн, з бато-гом. Де-хто вже схоплюється й хоче бігти назустріч, але щось Корній робить рукою знак, озирав всіх гострим поглядом і, одриваючи, говорить:

— Стій на місці! Чого бігти? Сам підіде, як треба. Набиватись ще...

— А-то ж! Стій на місці! — зараз же підхоплюють навіть ті, що зібрались були бігти, й одходять назад.

«Кацапи» теж пильнують хургона, який, нарешті, підсочує зовсім близько й зупиняється. Чоловік з бато-гом в руках підносить руку до козирька й, озирючи всіх го-ворить:

— Драстуйте.

Де-хто теж тягне рукою козирька, де-хто обзивається настороженим, чекаючим голо-сом:

— Драстуйте й вам...

Чоловік помалу злізає з хургона й підходить до ро-бітників, похльоскуючи бато-гом і бігаючи карими, хитри-ми очима по юрбі. Повна, дебела постать його в піджаці і штаних у чоботи ступає ваякко й твердо. Запалене й за-росле чорною бородою лице здається байдужим і тупим.

— Драстуйте! — знов тягне він козирька, підступив-ши зовсім близько.

— Драстуйте... — спокійно й поважно відповідає Корній, пронизуючи його своїми маленькими очима.

Чоловік якийсь час мовчки, ніби про себе, бубонить:

— Робочих би*мені...

— А ми ж що: пани, чи як? — посміхається Корній.

— Наймаєтесь?

— Та вже ж не танцювать сюди посходились. Вам багато?

— Та так... чоловіка з п'ятнадцять...

— Повноробочих чи третяків?

Чоловік не зразу відповідає і все оглядає юрбу, як теж стежить за ним десятками пар цікавих, напружених очей.

— Та й повноробочих і третяків... — повагом муркає він. — І дівчат... трохн...

— Є й дівчата, й третяки, і повноробочі... Це в якій номію, чи до хазяїна?

— До хазяїна... До мене.

— Куди? Куди?... — пробігає по юрбі, і потім: — До хазяїна!... До мужика!...

— Хм... — незадоволено стискує губи Корній і замовкає.

Чоловік пильно зиркає на його й ніби байдуже питає

— А чого ти так, дядьку, хмикаєш?

— Та так... не до талії робота!

— Що? Економічеський кандьор лучче? — тупо посміхається хазяїн.

— Та краще кандьор їсти, ніж у мужика робить... А по чому даєте?

— Даю добре. В економії так не дадуть. Повноробочому до Семена 50, третяку 40, а дівчатам 28.

— О-го-го-о! — протягує Корній, — ну, ми з вами сватами не будемо...

По юрбі йде гомін. «Кацали» підходять ближче, допитуються ціни й теж починають між собою балакати. Хазяїн мовчки стоїть і подивляється на робітників.

— Ні, ні... — підступає ближче дядько-курець. — Ці ви, хазяїне, скупенько даєте... Так, так... Скупенько. За таку ціну й танцювать не наймете. Нам вже по 60 давали та й то не йдемо... Як же його йти?

Дядько розводить руками, хита головою й чекаючи огляда на хазяїна! Той задумливо і ніби байдуже колує пужалном землю. Потім, не підводячи голови, тупо спокійно починає:

— Харч буде добрий: на спіданок риба або молоко. На обід борщ, каша з салом... На полудень чи риба, чи ало, чи молоко... На вечерю галушки чи затірка. Харч добрий... Їж, скільки хочеш, за тим не ганяємся...

— А робота яка? — несміло питає хтось з юрби.

— Робота? — зирка туди хазяїн. — Робота — як крізь робота. Орать, косить, вязать, за жаткою, коло машини... Яка ж робота?

— Так, так! — іронично обзивається з боку Корній. — Зранку в полі, ввечері в полі, у ночі в полі, в празник у полі, та все в полі. Ні спочинку, ні сну... знаємо!

— Чого «ні спочинку, ні сну»? Є й спочинок, і сон...

— Та ви тут стелете мягко, та як спатиметься там? І борщ, і сало, й молоко... Просто харчевня та й годі!... Та воно так тільки тут, а там, як загатить тобі череву пливтяком та цибулею, так хоч через тиждень сповідайся... Знаю добре, пробував у мужиків ставать. Та й день той заляв. Воно, думаєш, свій чоловік, а він тебе так висмокче, що й ніг не поволочеш, як строку того добудеш.

— По-свойськи, значить? — посміхається дядько-курець.

— А-то ж!

Хазяїн мовчки погляда на Корнія.

— А в економії краще? — вяло посміхається він.

— В економії усе роцитано: коли їсти, коли спати, коли робити...

Починається суперечка. Балакають де-далі спокійніше, млявіше; хазяїн усе частіше задумується й хльоскає батоном по траві, Корній одходить на бік і робить цигарку.

«Кацали» про віщось радяться, чи сваряться й подивляються на «хохлів», які теж купками балакають. Мартин розмовляє з хазяїном і скоса поглядає на «кацалів».

Нарешті хазяїн стискує плечима й одходить, не зійшовшись. Похльоскуючи батогом, він задумливо йде на другий кінець вигону, де робітників рідче. Тоді в юрбі піднімаються палкі балачки. Де-хто згожується найматись, де-хто не хоче, де-хто хоче прибавки. Зачинається навіть сварка.

— Наймаюсь! Чорт його бери! — кричить сердито Мартин. — Доки лежатиму оттут? Вже й так третю неділю валяюсь, послідню сорочку проїдаю. Ставаймо, Сидоре, бо все одно кацалня стане, — диви, он вони вже щось міркують. Йй-Богу, перебють. Я вже знаю їх.

— Не мели, хлопче, чорзначого! — сердито перебиває його дядько Корній. — Кацали теж не дурні, на дурничку спини гнути не схотять. А коли хочеш ставать — ставай, а других не підбивай. На кацалню кажеш, а сам ціну збиваєш...

— Хто збиває? — визвіряється Мартин.

— Та ти!

— Я?!

— А то ж який чорт!

— Ну, побачимо!... О! о!... Дивіться — один кацал уже йде кудись. Договорюваться йде, накажи мене Бог!

Але «кацал» не договорюваться йде. Він прямує просто до них, нахиливши трохи голову і щось думаючи. Підійшовши, він підніма над головою картуза і трохи запишаючись, говорить:

— Вот что, братцы... Это самое, значить, что ругались там мы промежду себя, это, братцы, Бог с ним... Главное, вот нам столкнуться надоть, как на счет найматого?... А? Мы так полагаем, что, ежели надбавка будет,

так нада ставать. Что-ж лежать-то здѣся? И бокам терпко, і їсть нечого... Всѣ сухарики погрызли... Как вы себѣ раздумали?

Корній задумливо шкрябає носа.

— Хм... — мугикає він. — «Надбавка»... А яка надбавка?

— Да так ежели по пять цалковых полнорабочим да по троячкѣ неполнорабочим, дак и можно бы... А?... Мы сами, то-ись, цѣны сбивать не желаем. Как вы, так и мы... Против хозяина надоть дружно держаться... А что там это немножко промежду себя...

— Та то вже що там... — бурмоче Корній таким тоном, що мовляв, нема чого там і згадувати. — Тільки надбавка мала...

Решта «кацапів» потрохи підходить ближче, тільки Серьoga стоїть на місці й хмуρο дивиться кудись у бік. Мартин щось тихо з натиском говорить до купки парубків та дівчат, вороже поглядаючи на «кацапів», Корнія та інших робітників.

Хазяїн вертається, так само поволі ступаючи й похльоскуючи батоном. Він підходить до хургона й заносить ногу на підніжку. Потім озирається до робітників і питає:

— Ну, що? Будемо моторич пити?

Серед робітників робиться тихо.

— Ні, не будемо! — рішуче відповідає Корній.

— Надбавочку бы маленькую, — здіймаючи картуза, говорить сивенкий, маленький «кацап» у бурякового кольору сорочці. — Уж очень обидно так... Вѣдь, это не в яконовію...

Хазяїн стискує плечима.

— Чудаки вы, брацця, їй-Богу! — знімаючи ногу з підніжки й підходячи до їх, усміхається він. — Що вам

так та економія? Хиба жлучче у якогось німця служити?

— Та один чорт, що німець, що наш брат, хахол... — спокійно сильовує на бік Корній. — І то хазяїн, і то хазяїн. А ви самі здалека?

— З Ломаної Підкови.

— З Ломаної Підкови? — здивовано підніма брови Корній. — Та чого ж ви аж сюди приїхали паїмати? А в Крутенькому? Воно ж у вас під боком?

Хазяїн маха рукою.

— Кацапня там одна... А я вже їх знаю... З руським важко робити... Краще своєму переплатить, ніж з ними мати діло... Ні воно тебе, ні ти його не поймен. Ти йому: «подай леміш», а він тобі вила несе... За волами воно не звикло, коло плуга не вмів, того не поімає... Е! Краще з своїм братом, малороссіятином. Свій свого все-таки хоч поіме...

— Йі Богу правда! — голосно підтакує Мартин.

— Ехе-хе-е! — зітхає Корній. — Співаєте ви добре, та, вибачайте, чимсь иншим ваша пісня тхне... Ось двадцять літ я заробляю оцими руками, — він з силою бе себе рукою по руді, — а нігде ще не бачив, щоб хазяїн нашому братові за свого був — чи хахол, чи кацап він.

— Чудак ти, дядьку! — стискує плечима хазяїн. — Брехать мені нема чого... Ну, так як, браця? стаєте? Ну, Бог з вами, даю прибавку: три рублі повноробочому, два третякам і карбованець дівчатам... Ну?

Серед робітників піднімається шопотіння. Корній стоїть поважно і спокійно. Серьога підходить ближче й починає сердито щось говорити, хитаючи головою до Мартина, який з свого боку теж щось доказує своїм товаришам. Хазяїн пильно слідкує за всіма.

Потрохи наперед починають просовуватись прихильники Мартина й Серьоги. Вони уперто й злісно поглядають одні на одних і про себе посміхаються.

— А вам много надоть полноробочих?— серйозно питає Серьога у хазяїна, поглядаючи на Мартина, що стоїть з другого боку.

Хазяїн скося дивиться на його й собі питає:

— А ти ж косить умієш?

Серьога ображено й гордо хита головою й посміхається.

— Ого! — сміється Мартин. — Посадіть коло миски, то й не потрапите за ним!...

— Смотри, мурло, чтоб ты умѣл! — злісно кидає Серьога. — А за других не договаривайсь.

— Мовчи, кацапня! Хазяїне, ми стаємо! — Ось наша вся кумпанія...

І Мартин рішуче озирається на своїх прихильників.

— И мы стаем! — уперто говорить Серьога.

Хазяїн пильно дивиться на обидві партії, нахилиє голову й щось думає. Всі чекають.

— Хм... — нарешті мурмоче він, підводячи голову. Бачите, хлопці... Молоді ви всі... Вам надбавку ніззя дати... От як би старі стали... Молоді ви... Так, по старій ціні хиба?...

— Ха-ха-ха! — регоче разом з другими Корній. — А що? ззіли? Він вам ще не такої заспіває... Підждіть!...

Мартинова партія починає сердито, з запалом сперечатися з хазяїном, але він, ніби не помічаючи їхнього обурення, повертається до Серьогової партії, яка махнула на все рукою й згожується навіть на стару ціну. Але йому, видно хочеться наняти більше звиклих до тутешньої роботи людей, здоровших. Він знов повертається до Мартинівців і каже:

— Слухайте, брацця! От руські стають за стару ціну. По совісті кажу: не хочеться мені з чужими людьми робити. Люблю своїх... Так уже серце в чоловіка встроєно, що до свого тягне.

— Ач, як співає! — голосно вставляє Корній. — Як по потах!

— Голос — як сумонька, та чортова думонька. — зітхає дядько-курець.

Хазяїн не чує.

— Так от, брацця, ставайте та й могорич будемо пити. І мені лучче, й вам лучче... А руські стануть до руського, то й їм лучче буде.

— От добра людина! — зітха Корній. — Жаль тільки, що трохи лисицею підбитий.

Старші робітники сміються. Де-хто з Мартинової партії переходять до їх і голосно починають лаятись. Хазяїн ніби не помічає того.

Серьогова партія мовчки злітно-понуро стоїть і чекає, не дивлячись навіть на своїх товаришів руських. Як стоять уже коло українців. Мартиновці пошепки заклопотано радяться.

— Ну, так як же, хлопці? — ласкаво починає знов хазяїн, бігаючи очима по робітниках. — Рішайтесь... Чого лежать оттут? І время пропада, і гроші. А так, зараз до стації, випємо могорич, на поїзд і — гайда!... Обляжати не буду...

— А вже ж! — сміється хтось з юрби. — А хто за раз одняв назад по три рублі?

Хазяїн все-таки не чує. «Хлопці» вагаються.

— Ех! Чорт його бери! — з одчаєм маха рукою Мартин. — Ставаймо, хлопці! На злість усім, а то кацання все одно стане! Чого валяться тут? Де наше не пропадає!...

— А вже ж! — насмішувато підхоплюють з Корнієвої партії. — Валяй, хлопці — аби гроші!

— Ні се, ні те — святи, попе, яйця!

Насмішки дратують Мартинівців, і вони на злість всім стають на роботу. Хазяїн почина жартувати, посміхатися й одбирати паспорти. Навкруги — сміх, крик, балачки. Серьогова партія змішується з другими «руськими» та українцями й завзятіше за всіх глузує з Мартинівців.

Але ті, складаючи клунки, увязуючись, бігаючи по вигону, не перестають огризатись і собі глузувати з Серьоговців. Од цього на вигоні счиняється надзвичайний гвалт.

Нарешті всі зібрались коло хургона, на котрім сидить уже хазяїн і, перелічившись, рушають.

— Гей!! А що додому переказати? — гукають їм слідом останні. — Коли панахиди правити?

— По свому батькові прав! — озиваються задні з Мартинівців.

— Тю-тю-у!

— Не тюкай, бо пельку перервеш!

Похитуючи клунками, занадто бадьорячись, вони по троху відходять од товаришів і наближаються до бараків. Тут вони ще раз озираються й вороже махають кулаками назад. Збоку їде хазяїн і щось ласкаво, по приятельському до їх промовляє...

НА ПРИСТАНІ.

(Ескіз.)

Вечір. Пристань. Дніпро задумливо плюскає легенькими хвилями об беріг і маленькі човники злегка гоїдаються на них, наче граються.

— Параход має одійти аж у ночі і через те в самій пристані порожньо, тільки подекуди, лежачи на якійсь бочці, або, спершись на перила, мелянхолично дивиться у воду сторож. Зате на березі повно люду. І великими валками, й маленькими купками, і парами, й поодиночі, вони сидять, лежать ходять і вкривають собою весь беріг. Сонце, червоне, як засоромлена дівчина, ховається за високий, чорний димарь заводу і лукаво виглядає зноза його одним оком. Але на березі вже тінь. Брудні, з полупленим стінами і якимись наче нашивідку повиковиряними вікнами єврейські «заїзди» і «номера» з похиленими покрівлями, з обідраними дверима, щільно стоять одні коло одного понад берегом і, здається, що хтось кинув їх тут і забув, а вони zostались далеко від города і сумно дивляться на Дніпро своїми зеленими від старости шибками в вікнах. А коло них, наче діти їхні, всякі рундуки, будочки, стойки з булками, ковбасами, отірками, насінням, з діжечками, з рибою, про яку можна догадатись вже ступнів за двадцять, з єврейками, євреями, українками, старими і молодими. Вони заклопотано тунчаться коло свого товару, тикають його в руки покупцям, ховають гроші в засмальцовані кишені і весь час не пе-

рестають бігати очима за новими покупцями і переляканими голосами кричати:

— Куди-ж ви, дядьку!?! Слухайте, земляк, що ви хочете? Ідіть сюди! Вот тараньке, огірки. Що вам нада? Ідіть же сюди!

Де-які земляки й зупиняються й купують, поважно торгуючись і уважно слухаючи присягання євреїв, де-які задумливо дивяться тільки на розкладене добро, лускаючи насінне, де-які ж просто ходять для того, щоб якось провести нудний час і, нічого не купуючи, тільки ще більше розпаляють торговок.

Гвалт стоїть коло рундуків. А «земляки» все йдуть та йдуть. Сьогодні «конкуренція» і вони спішають потрапити на «дешевий» параход. Дівчата, хлопці, діди, діти, всі вони з великими клунками на плечах, зтомлені, змучені приходять, заклопотано розпитують про параход і, заспокоївшись, розташовуються десь на голих камінях і ждуть.

— Хто вони? Хто ці засмажені, потомлені люди, в цих брудних сорочках, босі, в полатаній одежині, з цими несмілими очима, які так жадно дивляться на гнилі ковбаси, на смердючу рибу? Хто ці люди, яких так обережно обминають ті чистенькі панки в легеньких капелюхах, наче бояться доторкнутись до їх запарошених сорочок і важких клунків? Хто вони?

Це заробітчани. Це ті, котрих викихає із себе село, котрі більше непотрібні йому.

— Обкрадені, обідрані тими, хто має силу обідрати, вони йдуть продавати себе, свої сили, своє здоров'я, своє тіло, сором, любов; вони йдуть найматися до ситих, розпутних, ледачих людей, які мають землю, гроші, але які не тних, ледачих людей, які мають землю, гроші, але які не обробляють цієї землі, бо мають другу роботу: їсти, пити і розпутничать.

— Ці засмажені, зломлені люди є ті, котрим всі говорять «ти», котрих всякий поліцай строго зупиняє і з важністю говорить:

— Стой! Кудя ідьом?... Шо несьом? На заробітки! Какі заробітки? Говори голосицьї!... У! мурло!... Пошли вон!

І вони йдуть, ці люди, вони повинні йти, бо жадний, як їхні очі, голод зість їх; вони повинні продать себе, бо дома жде їх невиплачена дань «обществу», ждуть опіцики, ждуть земські, урядники, холодна, тюрма. І вони йдуть. Ні матерні сльози, ні сила привычки до рідного краю, ні кохання, ні дружба, ні тихий гай, ні місячна ніч, ніщо не може встояти проти страшного голосу нужди.

— І вони спішають. Куди? Хліба вони знають. Ось вони дійшли до пристані; вони будуть тут ждять день, два, може й три, будуть спать на холодній землі, їх будуть слухатись. Потім прийде «дешевий» і вони посунуть на його з криком, з жахом в очах, щоб не зостатись, їх будуть лайть і штовхать матроси, буде лайть капитан, пайки, поліцаї, а вони мовчки, наче справді чомусь винні, будуть виновато товнитись, тупчитись по налубі і уступають перед всяким, хто схоче їх вилаять. Вони покотом спатимуть десь біля пароходної машини і дим їм буде їсти очі і спирати груди. Але що їм до всього цього? Голос нужди шипить і жене їх далі. І вони минатимуть великі й пишні міста, минатимуть дворці, палати; але що їм до них: вони не живуть там. Перед їхніми очима, здивованими, захопленими очима будуть проходити багатства, достатки, втіхи, але вони йтимуть далі, бо ці багатства чужі для них.

І вони то купками, то по одинці сходяться до пристані, складають свої клунки зо всіма своїми маєтками, якоюсь дірявою одежиною, зітхають і починають ждять.

тут і полтавці, й польщаки, й кийвці, й литвини, і діти й тарі. Там співають, там сміються, там сидять на якихсь дошках і дивляться на воду, там балакають, ходять, танцюють, борються, бігають, лежать, сидять! А там оддалік по-над берегом робітники викочують з води тяжкі дуби і чути звідти крики, гомін і ухання. З міста долітають удки заводів, свистки паровозів; підводи з дошками, дубами те й знають що скриплять, туркотять — це йде віддавання проданої людської робочої сили.

— Попадаються й панки, але вони якось дивно виглядають своїми біленькими обличчями, своєю чистенькою одіжю серед сих мозолястих, великих рук, босих, поранених ніг, засмажених лиць, серед сієї обідраної, зашмальцованої, грубої одежі. Але панкам тут нічого робити і вони хутко зчезають.

Сонце ліниво сідає і рух меншає. На великих дубах, уложених біля самих сходів на пристань, розташувалась купка полтавців і щось їсть, голосно чвакаючи і поводячи очима на всі боки. Коло них сидять двоє поденщиків-босяків і ведуть між собою голосну балачку. Їх обступила ціла валка заробітчан і пильно слухає, вставляючи иноді й своє і підхоплюючи регітом всяке дотепне слово. Один з поденщиків, високий, худий і якийсь весь вузлуватий. Жовта шляпа з одвислими крисами робить його схожим на китайця, а бліде довгасте лице з похмурим носом і одним косим оком нагадує не то пнячку паламаря, не то якогось писарчука із самого глухого «присутствія». Він говорить серйозно, строго і вживає такі слова, котрі навряд чи й сам розуміє. Другий же навпаки, підморгує до слухачів, береться весь час в боки, заломлює аж на потилицю свого салдацького картуза і весело регочеться, аж вилискуючи проти сонця своєю чорною пикою, серед якої можна розірбати добре тільки червоний ніс,

бо все заросло аж по самі очі чорною жорсткою щіткою.

— З себе смійося, брат мій — суворо дивлячись на його, говорить косий — із себе одного... Заблудався других заблудавш... Сказано: безумної...

— Е! що там сказано! — перебиває його веселий. Ти мені скажи, що таке пекло.. Га?...

— Сказано: безумної тільки може сказати брату своєму: несть бог... Панімаєш? — серйозно дивиться на його косий і потім строго обводить очима слухачів.

— Попімаю! А ти мені скажи, що таке пекло. Га?

— Пекло... по божественному єсть ад. Ад то єсть гієна огненная. Но тільки не така, которую ти себе думаєш, душевная..., печальная...

— Ну, а от монахи наші попадуть у пекло? — підморгнувши до слухачів нахиляється до косого веселий.

— Ти, брат, не моргай... — серйозно одповідає йому косий. — Єслі хочеш розговарювати, — розговарюй, а не хочеш, не моргай... Манах манаху не рівня. Єсть манах которий безразлічно праведний — тому вместилице в раю Поняв? которий же багатий гріхами, как і всякий мирової челаєк, тому уготовано место в пеклі. Поняв?

— Хоч і поняв, а по моєму-б узяти їх усіх, витонити з їх сало та й засмалити і праведних і неправедних на йому! А то поки ще те пекло, а вони тут пекло роблять. А, може, скажеш, не?

— Разсуждай дальше... я скажу потом...

— Та тут разсуждать нема чого... Ти мене спрашуєш какаая, єсть моя вера. А я тебе спрашую, що то за пекло що то за моц... Ти мені говориш «ад». Де той ад? А хіба то не ад — он там, на тім Дальнім Востоці? А хіба то не пекло, як нема зісти... і... винить...

— А надто випить! — зітхнувши, додає з напівсерйозним жартом коротенький, товстенький чоловічок у картузі і в теплій шапці з повисмижаною бавовною. Де-хто міється.

— Ти, брат, багато говориш про святих, а чи ти їх вичив? — Сплюнувши і насунувши картуза на лоба, говорить далі веселий. — Я, брат, вірив у їх та довіривсь до того, що от...

Він розводить руками, задира одну ногу в якійсь кожаній пантофлі і обводить очима своє лахматте.

— Сам винуват..., — похмуро говорить косий.

— Сам?... — закидаючи картуза на потилицю, скрикує веселий, — ех брат!...

Але в цей час не далеко од дубів чується якийсь янний спів і веселий одразу спиняється, підводиться і, махнувши рукою, кричить:

— Вася!... Василь Сафянович! Пожалте-с сюди!

Всі озираються, тільки косий серйозний і суровий не порушиться навіть.

По дорозі плентається якась невеличка фігура, боса, без спідньої сорочки, одягнена тільки в якесь жовто-зелене пальто і без шапки. Зачувши своє ім'я, вона зупиняється, пильно дивиться на валку і щось бурмоче. Потім підносить палець до носа і починає лукаво грозитись, весь час гикаючи і хитаючись з боку в бік. І няне маленьке лице його, з чорним посом і віями, з тоненькими синіми губами лукаво дивиться на всіх і посміхається.

— Та йди-ж, Вася! — кричить веселий. Вася підходить, зупиняється коло валки і, взявшись руками за поли свого пальто, важко починає розкланюватись перед всіма, схилиючи голову то на ліве плече то на праве. Розкланюючись перед здивованою і мовчазною публікою, він по-

дає веселому руку і, потрусивши її, зупиняється коло косого.

— Спасався? — закладши руки за спину під пальто і похитуючись, звертається він до його.

Косий мовчки дивиться на його.

— Ти, Вася, розкажи йому, як треба спасатись, — говорить веселій.

— Спасатьця — гикнувши, питає Вася, —

— Это можна показать... Это можна... Хм... Это, брат...

Він почина мацать рукою коло кишені штанів, хитається, лукаво моргає до публіки і нарешті виймає пляшку «монопольки». Подивившись на неї на світ, він обводить всіх веселими очима і хитнувши на «монопольку» головою, говорить:

— Есть!

Всі сміються, а коротенький чоловік крикає, спльовує і витирає вуса.

— Можна й спасатьця вже? — пита хтось із валки.

— Хе-хе-хе! — сміється Вася і перехиливши пляшку над ротом, почина смокать горілку. Косий дивиться на його і здається, що ніс його робиться ще більше похмурим. Всі сліdkують за ними з усмішкою.

— Смотриш? — однімаючи пляшку од роту і не витираючи навіть, говорить Вася до косого. — Може й ти хочеш спастись?... Спасайсь! Это, брат, верное спасение...

— Смотрию і разсуждаю: — тихо почина косий, не зводячи з Васі строгого свого ока. — Челаек старій, уже преклонній, а такими ділами занімається... Син на войні, кров свою проливає за нас, за веру, отечество і любовь.

— Врешь... За веру, царя і отечество! — поправляє Вася.

— Син кров проливає, а отец... ех!

— А отец водку проливає! — додає Вася і, знов перехиливши пляшку, починає смоктати. Але зараз же однявши її од рота, він нахиляється до косого і якимсь шопотом говорить:

— Кров проливає? За веру?... (пауза) За царя?... (пауза). За отечество? (пауза).

Всі ждуть. Вася піднімає пляшку, шпурляє нею об землю і злістно, по московськи кінчає лайкою.

Всі регочуться.

— Ти, Вася, не той... не дуже...

— Що?! озиряється Вася. — Как? Не дуже?... Это почему так, позвольте вас спросить? Не полагается з такими словами на чиновників?

— А на міня полагается?... Га?... «Преплонний чедаек?» Суклини ссини! От, що!... Мерзавці!... Де мой — син?... Я тебе спрашую, де мой — син?!

Усмішки на його лиці вже не видно. Щось болюче суворе і злістне видається йому в очах і мокрих ще від горілки губах. Голос переривається якимсь нервовим дріжанням і навіть гикавка десь щезає. Всі робляться серйознішими. Вася стоїть якийсь мент мовчки, важко дихалочи й сопучи носом, потім звертається до слухачів і показуючи рукою на город, шепотить:

— Я — злодей, я оскорбив Колю... Это верно... Я його оскорбив... Я — злодей, і это верно... Но...

Він зупинається і, вдаривши себе в груди кулаком, скрикує:

— Не... не я погубив Колю... Погубили його вера і отечество!... Да! І кров проливає... а я... От!

Він розставляє ноги, розгортає поли свого пальто і випинає до них свої голі, жовто-брудні груди з якимись ямками, синяками і куццями сивого волосся по середині.

— Герой? А? — дивиться він грізним поглядом на на всіх. — По самій першій моді?... «Преклонний челаек! А ти міні скажи, чому я должен не пити? — раптом звертається він до косоного, який похмуро дивиться кудись у бік. — З якої надобності ето пада? Га?

• — Душа больше за водку... Душу пада любить — з неохотою бурмоче косий.

Вася якийсь мент пильно дивиться на його, паче чекаючи далі, потім поволі поверта голову до слухачів і, хитнувши нею на косоного, говорить:

— Хороший хлюст? а? «Душу любить»... Дак ти-ж ублаготвори ету душу... Понімаєш? Ублаготвореніє дай!...

— А чим ти можеш?... — він озирається навкруги і, не знайшовши слова, сумно схиляє голову. Всі мовчать.

— А був, братці, і я челаек... — з якоюсь кривою, жалкою посмішкою повертає він до всіх своє худе, знівечене лице. — Зарабатував до 2 цілкових у сутки. Всі Василія Швайку знали... Да-а... Коля говорить: «я, папаша, терпеть не можу тиранів... Я люблю свободу»... А я йому в рило. За що?... З любви! Наказки мене Бог з любви! Боявсь, що в Сібір попаде...

«Я, говорить, папаша, на вас не сердюсь, тільки ви мене дуже обиділі»... Так і говорить, їй богу! Коля, значить, син мой єдинственный... «Ви, говорить, папаша, поклоняєтесь тиранам, а я свободі... Я свободу люблю»... А?... Хлюст?

Він озирає всіх своїми очима, в яких стоять сльози і криво усміхається дрозкачими, синіми губами.

— На Дальній Восток значить пішов? — питає хтось серйозно. Вася мовчки хитає головою.

— Запасний, значить. Да... Много народу згубили сукини сини... Ето верно... Ну, та й не простив вас?

Вася мовчить, потім тихо говорить:

— Я не просив... З гордості... Думаю, нехай он просить інє... А його й забрали... Дак я й загуляв...

— Вроді, как сиціліст значить, ваш син?... Коля, те-от?...

Вася хутко дивиться на запитувача, якогось ху-дого не то міщанина, не то робітника з пристані, і мовчки одвертається.

— Сиціліст не сиціліст, а парень маладця був, — зіт-снувши говорить веселий. — Тільки ти, Вася, не журись! Нехай, як нема, то й так нехай!.. А Коля тоже, брат, ду-шу в серці має... Он должон понімать... От і край!...

З базарю чути якийсь крик, шум, голосні балачки. Всі озираються.

— «Я, говорить, папаша, не боюсь никово»... — Знов почина Вася, але його вже не слухають і дивляться до рундуків, куди починають збігатись хлопці, дівчата, дядьки, весь нудьгуючий, чекаючий люд.

— Що там таке?... Диви-драка — сміється хтось.

— А ну, гайда!...

Всі рушають до рундуків, від яких на зустріч їм суне валка заробітчан, а по середині їх чоловік двадцять якихсь людей в синіх, чорних, сірих сорочках, в якихсь засмальцованих піджаках, в шляпах, картузах, з чорними від сажі руками й обличчями. Вони голосно говорять і між собою і з заробітчанами і показують головами й руками на беріг, де викочують дуби. Де які зупиняються і пильно дивляться назад.

— Товариші — кричить якийсь чорний, як циган, рябий і присадкуватий чоловік. — Не подпускать полі-цію!... Прямо бей і больше нічево!

— Камнями! — підхоплює чийсь другий голос.

— Та не разбігаться!

Заробітчани здивовані; що за люди? Звідки? Чого вони тут? що їм треба?

— Забастовка, брат! Понімаєш, забастовку делаем. — поясняє один з них високому парубкові в широченнім брилі і з товстими губами. І біляве лице його, замазаше сажою, пильно і добродушно дивиться на заробітчан. Парубок хитає головою, але не дуже помітно, що все зрозумів.

— Весь город бастує... Заводи, фабрики, мастерські. Понімаєш?...

Дівчата заглядають через плечі парубка і серйозними, великими очима слідкують за білявим.

— Робочі, значить... Хотять, щоб плату більшу давали, щоб харчували добре, щоб обращались з робочими хорошою... Ви-ж тоже робочі?

— А ну-да!...

На заробітки йдете?

— А-то-ж...

— Ну от! А тепер ми йдемо он туди до берега, щоб і на пристані забастували... Як всі покинуть робити, то ді хазяїнни уступлять нам...

— А то так! — додає якийсь дядько, що теж слухає його. — Оце в нас на буряках тоже була забастовка...

— Треба бороться з нашими ворогами — перебиває його білявий. — Ми на їх робимо, а самі нічого не маємо. За хазяїнів всі, а за нас ніхто. Всі вони живуть нашим трудом... От і стоять один за одного.

Валка суне все далі й далі. Тут крик, там починають снівати, там сніняють; аж порох стоїть над рундуками коло яких позаставались тільки здивовані, злякані торговці.

Заробітчани тако-ж здивовані. Ці засмальцовані, чужні люди так сміливо говорять про те, що вони неспі...

умали про себе, так дружно виступають, такий гордий огонь говорить в їх очах.

— Що то, дядьку Юхиме, городська кумпанія! — хлюпаючи головою, говорить парубок дядькові, що слухав ліявого. От як би й наші так!

— Е!... — з досадою маха рукою дядько. — «Наші!» Хіба воно що розуміє? Витріщить очі та й усе... Та й дери з його... «Наші»... Тут, хлопче, наука... Городський чоловік на всяких грамотах тобі, як чередник на худобі... А наш брат мужик що?... Темний, як та ніч. Що сказав пан або піп, то й свято.

— А й у нас же забастовка була! — говорить якась дівка, чорнява дівчина в білій хустці і з веселими очима.

Дядько хоче щось сказати, але попереду чується якийсь дружний крик, свист, гикання.

— Тю-у! Тю-у!...

Всі зазирають один одному через плечі і дивляться вперед. З-за рундуків, клацаючи шаблями, струнким рядом виступає чоловік двадцять поліцаїв і мовчки йде до берега, де викочували дуби. Там уже робота стала. Робітники, збившись до купи, з лантухами замість фартухів, з закованими руками і калошами штанів, глухо балакаючи між собою, стоять і ждуть.

— Ей! Товарищі — враз чується чийсь дужий, дзвінкий голос із передніх рядів валки — Бросайте роботу! Не слухайте поліції!... Забастовка!!!

— Долой!... Бей їх!... — розкочується по валці і заробітчани бачать, як ці люди кидаються до дощок, ламають їх, виривають дубчак-підпорки з-під рундуків, збирають каміння і біжать наперед. Парубки, захоплені, радістні, теж хапають дрючки, дошки і біжать за ними. В повітрі миготять палиці, ломаки, наче військо десь взя-

лося з піками: дівчата хапають коси і совають їх в руки парубкам і дядькам. Поліція зупиняється.

— Робітники з дубів потрохи починають одягатися, скидати свої лантухи і одкочувати калоші. Поліцаї щось тихо говорять між собою. Нарешті вони знов строяться і рушають далі, наче вони нічого й не хотіли робити.

— А!!! — розкочується по валці — п'яти показує?... Ха-ха-ха! Тю-ю-у-у!... Фю-ю... А-а... Злякались!

— Де-які починають навіть кидати навздогін їм каміння, але їх спиняють і всі рушають до робітників з дубів. Ті весело сміються назустріч їм і кричать:

— Шабашуєм! Гуляй наша!...

Чується:

— Ванька! Возьми мою жлітку і башмаки!...

— Жар до Боруха! У його пиво добре!...

Хвилини через десять на березі стихає. Нема ні ко-сого, ні Васі, ні веселого, — вони пішли «шабашувати» з робітниками. Тільки заробітчани, то лежачи, то сидячи, палко і голосно розмовляють про забастовки, про поліцію, про ті рани, які завжди болять і не гояться.

Сонце вже сіло. На тім самім місці, де балакав Вася, сидять уже другі й про друге балакають. На голій землі, якось скрутившись, босий, в полатаних штаних і дуже запошений простій сорочці, лежить самотою якийсь парубок і подивляється на всіх якимись зляканими, напруженими очима. Широке, біляве лице його з безформеним носом і потрісканими губами якесь забите, безімічне з якимсь виразом страху, суму й одчаю.

— Ну а от... Ці украшения... зорі, скажемо, місяць і цод природи? — чується серед полтавців.

— А-а... такі-і... — незадоволено протягує той самий голос.

— Ну, та що?... А лучче, як тобі дадуть про Бову Королевича?... От з такими зробиш забастовку!... Як же!...

— Як же ті книжки добути? — вмішується другий, говстий і ледачий голос.

— Е! як!...

Оповідач, видно, її сам не знає, але щоб не показати того, смокає язиком, хмикає і робить такий вигляд, ніби це дуже небезпечно говорити.

— Далеко, чи що?

— Хм... Воно то... Тут, брат... не той...

Але його виручає гудок десь далеко на Дніпрі. Він схоплюється і починає слухати...

— Параход!... Параход іде! — починають турбуватися всі.

Самотний парубок теж підводиться, несміло дивиться на Дніпр і знов лягає. Турбованне було даремне, бо гудок від «буксірного». Всі вертаються і коло самої парубкової голови розсажуються дівчата. Одна з них русява з великими, мрійними очима і якимсь повним жалю виразом губ уважно дивиться на парубка і одвертається. Потім знов озирається і, зустрівшись з його сумним, зляканим поглядом, знов одводить свої очі і починає щось шепотіти своїй сусідці. Та також дивиться уважно на парубка.

— Чого ви на мене дивитесь? — тихо говорить він — хиба я вам що зробив?

В голосі йому чується щось також злякане і хворе.

— А хиба не можна дивитись? — сміється сусідка.

— Усі дивляться... Наче я... що... Ви, мабуть, думаете, що то я витягнув у того хлопця гроші?

— Еге! Драстуйте вам!... Того, що вкрав, вже піймали давно, а ми ще будемо на тебе дивитись!... — хита головою сусідка.

Русява ж мовчки не зводить очей з його, шильно обдивляється на його босі ноги, на хворе, злякане лице на страшну убогість його убрання.

Парубок якийсь мент дивиться на сусідку своїми мутними очима і знов тихо говорить:

— Мені так страшно... Ви не будете бити мене?...

— Хто бити?

— Ви...

— За що?

— Я боюсь... Ви, може, не знаєте... що той.

Дівчата здивовано дивляться на його. Він підводить голову і сідає зручніше.

— Де-ж твоя одежа? — питає сусідка.

— Нема... Я так... Я покинув хазяїна... Мене хотіли вбити...

— Хто?

— Щось як поженеться, а я тікаю і покинув... І роботи були... За Єлисаветом... У полі... Воно як поженеться, а я тікаю та й утік...

— Може ти їсти хочеш? — пита русява. Парубок зиркає на неї, потуплюється і нічого не одповідає. Русява схоплюється, біжить до своєї одежі і хутко вертається з велики шматком хліба й сала. Парубок несміло, не довіряючи, дивиться на неї і не бере.

— Та бери-ж. Чого ти? — ласкаво говорить вона...

— А ви-ж... вам же... самим треба.

Йому, видно, страшенно хочеться їсти, але він все таки не наслідкується взяти і тільки скося подивляється на протягнутий хліб. Але дівчата силою всовують йому хліб і сало в руки і він почина жадно їсти. Вони навмисне одвертаються і починають щось байдуке балакати проміж себе. Раптом обидві хутко обертаються: схилившись

головою за дуби, безпомічно звісивши руки з хлібом, парубок голосно ридає.

— Чого ти! — здивовано, зтурбовано і з жалем в голосі скрикують разом дівчата.

— Ви такі... добрі... Вам... вам.. мабуть, самим... треба хліба... Натє... Я не хочу...

І парубок поверта до них своє мокре, негарне, худе лице і протягує надгрижений, невеличкий вже шматок хліба. Здивовані дівчата, не знаючи, що говорити, мовчки дивляться на його.

— Берить... я не хочу... Ви мене ще битимете. Дід казав, не їж і не кажи нікому... Всі так дивляться на мене... Я не міг більше служити... Там в економії біють. Я утік і грошей не взяв.

— Та як же ти тікав так? Та це в тебе й нема нічого? Ні одежи, ні грошей, нічого? — з глибоким жалем питає русява.

Парубок дивиться на неї і очі його знов укриваються слізми. Незв'язно, плутаючись, він починає говорити, і можна розібрати тільки що він десь служив, утік звідти і тепер голодний, без одежі вертається в Полтавську губернію до дому. Можна також розібрати, що голод одняв у його розум і що цей страх, який дивиться з його хворих, божевільних очей, буде вже все життя давити його злякану душу, буде страшними привидами носитись в його слабому мозку і не буде вже спокою нещасній жертві всяких «економій».

Потроху коло парубка збирається ціла валка заробітчан. З глибоким жалем вони дивляться на замученого брата і хто знає, які думи, які почування пробігають по них. Хто зна, чи не будуть і вони повертатись додому такими, чи зостанеться в їх душі цей жаль і чи не заросте їхнє серце жорстким бур'яном злоби на всіх і на все?

Знов далеко на Дніпрі густо і глухо гудить гудок, знов всі біжать до берега, слухають, розпитують і мляво вертаються назад.

— Буксірний!

Парубок згорнувнись під дубами на голій землі, тих схлипує і здригується. Стає все темніше й темніше. Далеко на горі жовтіють городські вогні і нагадують, що там живуть самі довольні люди, що там живуть ті, які забрали собі і розум парубка, і сили його, і честь сих дівчат і щастя всіх цих змучених, зтомлених людей, забрали, розкошують в тих спокійних, гарних домах, не на голій землі й не за недогризеним шматком чорного хліба.

Балачки стихають. Дніпро задумливо, журливо плюскотить об беріг хвилями і, темний сам, здається зна долю цих чекаючих людей і хмуρο хмуриться од неї.

„УМІРКОВАНИЙ“ та „ЩИРИЙ“.

(Лист чоловіка до жінки.)

Оце, Ольго, пишу тобі листа з самої тюрми. Найшовсь добрий чоловік, що згодився кинути в ящик, минаючи тюремне начальство. Попав таки на старість. Сидів-сидів у хуторі, двадцять літ не показував на світ носа, раз вирвався та й то, дякувати землячкам, посадили таки. Ти не лякайся дуже, начальство наше не дурне ж таки, побачить же воно справді, що з мене соціялист, як з клочча батіг. А все таки, продай тих кабанців, що торгував кабанник Ремесло, та їдь до мене, може, скоріше виручиш. Та гляди, не продай чорного кнурця, що по ліву в сажу, бо то на розплід. Як приїдеш у Полтаву, то йди просто до губернатора і вясни йому все, як я тобі пишу далі. Тільки попереду зайди до секретаря та ткни йому щось в руку — щоб його за печінки вже ткнуло, — може, з того щось і виїде.

Все виїшло з-за того божевільного Недоторканого. Знаєш його? Той самий, що був у нас торік на Великдень і мало не побився з справником за те, що цей назвав українську мову «великорусским парфчіем». Памятаєш? Такий високий, здоровенний чоловіга з довгими козацькими вусами. Разураз ходить в вишиваній сорочці з стьожкою. Та, мабуть, памятаєш. Так оцей гевал і посадив мене.

Я вже мав виїхжати до-дому та на гріх і подумав собі: «А ну, дай зайду до своїх, до українців. Тепер воля,

то воно й не так небезпечно уже заявитись справжнім українцем. Як не як, а любови до рідного з серця не викинеш».

Та й захожу до української книгарні. Каюсь, розпучив я трохи язика там з ними: досталось таки правительству за причинки до нашого рідного слова. Ну, якось воно так вийшло, що Недоторжаному те ж по тій дорозі треба їхати, що й мені. Ми й умовились увечері зійтись і разом їхати до поїзду.

Тільки це вже перший і останній раз я їзду з щирими українцями. Дав уже зарок собі: як побачу де якого щирого українця, десятою вулицею обминатиму. Буде з мене цього сорому та горя, що тепер маю. Мені б уже з тої хвилини, як він до мене в номері причепився, треба було б одкараскатись від його. Плюнуть і не їхати з ним. Але ж, як би ж то знаття! А то думаєш собі: «свій чоловік, українець... Треба піддержувати національну справу. Годі сидіти по хуторах»... От тепер за це й поносидь у тюрмі. Треба було, як розсердився він у мене в номері і хотів іти, не вдержувати, а я, наче чорт розум одібрав, почав ще умовляти його. А розсердився він, бач, того, що я одяг комірчики з галстухом, а не вишивану сорочку з стьобкою. (Найшов дурного, щоб всяке бачило, що я українець). Насилу виправдався тим, що сказав, ніби забув узяти з собою сорочку. А то вже і «ренетат», і «кацап», і «зневага національної культури». На смерть образився.

Ну, все таки поїхали разом. Їдемо, балакаємо про українські газети і, не криюсь, приємно таки було держати в кишені українську газету і не прислухатись, чи не біжать за тобою арентувати. Воно, що й казати, усе приємно, коли воно дозволено, коли написано скромно, не задиркувати і по українському таки. Воно й про Недо-

торканого не можна сказати, щоб він соціалістом був. Гріх це сказати про його, тільки вже над міру любить Україну. А нам, українцям, воно як раз і не до лиця. Нам більше треба політикою брать: там примовчати, там ухилитися, там потанцювати під дудку дужчих. Од того голова, чи ноги не одпадутъ, гляди й пощастить у чомусь. А що вже про Недоторканого, то й казати нема чого, що не такий він чоловік, щоб у політиці розбіратись. От хоч би тобі таке. Ідемо ми звощиком повз пам'ятник батькові нашому Богдану Хмельницькому. Балакаємо собі. Коли це Недоторканий торк звощика у спину.

— Звощику!... А звощику!

Той обертається.

— Ась? — каже.

Ну, що тут такого? Спитав чоловік по своєму. Ні, Недоторканому це не подобається.

— Не «ась», а «що» — поправляє того.

Звісно, звощик не розуміє:

— Чого изволите?

— Не «ась», кажу «що» треба казати! Розумієш? Хто це на коні?

— Это? — показує звощик пужалном на Богдана.

— Еге-ж.

— А это какой-то хахлацкій генерал.

— Чого ж хахлацький?

— Если б наш, так он прямо сидѣл бы, а этот ишь, как на бок свалился. Пустьяшной генерал...

Аж підстрибнув Недоторканий од цих слів. Як шаранне того нещасного звощика за пояс та як закричить:

— Що?? «Пустьяшной?!» Ах, ти ж кацапська твоя морда! Та ти не знаєш, що всі ваші кацалські генерали й у підметки йому не годяться. Га? Це гетьман України! Чуєш ти?!

Звончик попався сердитий. Не подобалось йому це.

— Ты — каже, — барин, потише, не лайся. Я в'їдь тожє могу словечко сказати. Я хоть и кацал, да одной лєриги съ Государем!

Тут би замовкнути, так ні, Недоторканого це ще більш підзадорило і він випалив таке, що до лица тільки якому-небудь соціялістові. Мені аж у серці йомнуло, а звончик так і жахнувся.

— Так вон ка-ак? — каже. — Это, значит на Государя такія слова. Ну, так погоди же. Н-но!

— Куди ж ти завертаєш! — гука Недоторканий.

— А вот увидишь! Н-но! Вот в участкѣ мы разузнаем, в'їрно-ль то, что ты сказал. Мы таких уже возили...

«От-туди — думаю — к бісу! Зачепив собі мороку. Ще в тюрму попадеш через його». Так наче моє серце вже тоді чуло, що так буде.

— Ну, оставь, извозчик, — миролюбиво кажу я — поѣзжай на вокзал... Довольно.

— Н'ї-їт. Я этого не могу. Н'ї-їт. Уж мы это в участкѣ разсудим. Н-но!

Що ти його будеш робити? Ще справді завезе. Бачу, Недоторканий почина йорзати на сидінню.

— Та це ти справді, земляк, в участок їдеш? — питає нарешті.

— А ты думал в лєсторан тебя за такія слова? Н-но!

Що ти йому казатимеш? Везе таки в участок! Недоторканий почина сопти. Далі зразу чогось заспокоївся, посміхнувся до мене, та й каже до звончика:

— Ну-ну, їдь, їдь... Чого ж?... Побачемо тільки, що тобі скажуть в участку за твої слова про Царя... їдь, їдь...

Звончик нічого, мовчить.

— Побачимо; побачимо, як тебе поглядять по головці за те, що ти свою мужицьку морду з Царем зрівнюєш.

— Развѣ я равнял? — раптом озирється звощик. Я, значить, к примѣру только... А ты вон что!..

— Ні, голубе... Ти сам сказав, ось і мій товариш чув, він свідетельом буде. А за це, знаєш, що роблять?

Звощик нічого не відповідає, одвертається і мовчки іде далі. Потім помалу поверта коня і їде назад.

— Куди ж ти? — з іронією пита Недоторканий (не вдержався таки).

— Время не хочется терять...

— А! «время». Ото-то ж бо й є... Кацапня проклята!

— Та годі вже, пане Данило — прошю вже я. — Хай йому біс. Мовчить уже.

— Ні! — каже. Не треба їм потурати. Ач! Тюря чортова!

— Забралась в чужу солому та й шелестить ще!... «Пустяшний!»

— А ваші Куропаткін, Рожественськії, Стеселі хороші? Один тільки й був порядний Кондратенко — та й то не кацап, а українець. Цього вони не знають! Кацапури!

От-такій чоловік!... А на вокзалі знов. Пішов він білети купувати. Жду я його. Жду, жду, — немає. Що таке? А ну, дай піду пошукаю. Іду до каси, дивлюсь: народу, народу там. А коло каси стоїть жандар, а проти його Недоторканий і щось сердито кричить. Прислухаюсь я.

— Він не має права! — чую, говорить Недоторканий. — По маліфесту усі мови рівноправні... Він повинен розуміти мене. Скажіть на милість, шишка яка: касір нещасний!

Жандар перебиває його.

— Та плювати мені! — гука Недоторканий. — Хах позиває! Він на Україні, а не в Кацалії, мусить і балакати по українському!

От я жалів потім, що тут його не арештували! На моє нещастя якось обійшлося благополучно. Чи жандар дурний був, чи хто його зна. Взяли ми багажного і пішли в вагон. А вже вдарив перший дзвінок. Багажний пхав, пхав на полицю наші чемодани, але там вони не поміщались, він і поставив одного під лаву. Недоторканий це побачив.

— А хіба на полиці не можна? — каже до того.

— Что-с? Полицю? — не зрозумів той.

— Ничего, ничего — поспішно вмінуюсь я і починаю шукати в гаманці злота.

— Ти — українець? — тим часом похмуро звертається Недоторканий до багажного.

— Как изволили сказать? — ввічливо нахиляється цей.

— Хохол ти, чи кацал?

— Я-с? Хахол! Самый настоящій хахол! Черниговской губернии.

— А по своєму й говорити не вмієш?

«Ну, от! — думаю — ще з цим зчепиться! Ну й цея!» А тут, як на зло, ніяк злота не пайду. А гривеника дати мало. двадцять копійок багато.

— Давненько из деревни, барин. Запомнил по мужицькому — делікатно посміхається багажний, поглядаючи на мої руки.

Недоторканий ще більше похмурюється.

— Та не «по мужицькому», а «по українському!» Мужики всякі бувають. Є мужик француз, є німець, є поляк... О! Є і наші такі ж самі...

— Да! — зітхає багажний. — Всякіє, значит, на-
юды...

Бе другий дзвінок. Багажний переминається з ноги
на ногу, подивляється на мої руки. А тут злота, як
навмісно нема. Плюнув я.

— Чи нема, — кажу — хоч у вас злота, Данило Іва-
ничу?

— Злота? Добре... А свою рідну мову сором забува-
ти. Нас і так скрізь забувають... От касір цей... Сволоч!
Ще арештувать хотів... Бач, бюрократ кацапський!... Зло-
та, кажете?

— Злота, злота.

— А наш брат-галушка мовчить... Та чухається... А
кацапня хазяїнує собі... Культуру свою...

— Барин! Ми́ некогда... Идтить нада, второй зво-
нок — несміло перебива його багажний.

Недоторканий грізно дивиться на його.

— А ти по своєму сказати мені не вмієш?

— Я, барин, человек занятой... Позвольте за труд...
Ми́ некогда политикой заниматься...

— Ні, стій! Я тебе не про політику.

— Данило Івановичу, — умішуюсь я, — Бог з ним, по-
шукайте злота.

— Ні — і! Подождіть. Треба вчить. По своєму, пи-
таю, ти не вмієш сказати?

Вже й пасажери починають звертати увагу. Ба-
гажний стискує плечима і з усмішкою дивиться на яко-
гось панка, що цікаво загляда до нас.

«Ах, ти ж Боже мій! — думаю. — Знов скандал буде».

— Данило Івановичу! — благаю вже — та пустіть чо-
ловіка.

— Ні, подождіть... Ось ти скажи мені: як того чоло-
віка назвати, хто матір свою забуває? Га?

Бе третій дзвінок. Багажний зтрінується, робить сердите лице і рішуче говорить:

— Позвольте, барин, за труд, а то я жандарма будувать. Что это такое в самом дѣлѣ.

Зачувши «жандарма», я прудко виймаю двадцять копійок і суну багажному в руку. Він в мент зникає.

Недоторканий хитає чогось головою і кладе гаманець у кишеню. Рушаємо. Я зручніще вмощуюсь, з полегкістю зітхаю і починаю дрімати. Славно так задрімав був, коли це чую чийсь знайомий голос вигукує:

— Україна спасла Росію!

Я розплющую очі і озираюсь. І уяви собі: коло нас цілий мітіг. Десь набрались селяне, студенти, робітники, якісь панки, жиди, словом чисте народне зібрання. А посеред усіх ораторствує Недоторканий. Горе тепер Олю, та й годі: куди не поїдь, скрізь у поїзді тільки й чуєм: «революція, резолюція, конституція, інтелігенція!» Чи то ж чувано було коли вперед, щоб у вагонах робилось от-такє. Вперед бувало, їде собі чоловік спокійно тихо, побалакає з сусідом про врожай або про бурську війну і кров йому спокійна, печінка на болить і ца душі спокійно. А тепер тільки й чуєш: «убито стільки-то», — «поранено стільки-то». Або: «конфіскувать землю без викупу!» — «ні, з викупом!» І товчуть собі, а нема того, щоб подумать, що може кому од таких слів чи з викупом, чи без викупу, серце рветься на двоє. А дядьки наші? І собі туди ж, набрались розуму, мурляки! «Треба — каже по закону робить: як усім, так і панам, не з торбами ж ходити їм. Дать і їм стільки землі, як і всякому, хай обробля». Як це тобі подобається? Ой, жінко! Казавав я «продаваймо землю, поки не пізно». Ні, «пождемо ще трохи». Ну, да, здається, дождемось ми. Послухала б ти, що у нас тут у вагоні говорилося.

— Україна спасла Росію! — кричить мій Недоторсаний.

— Почему же Украина? — питає його якийсь білявий студент.

— Бо Росія ще спала, як наші селяне в 1902 році підняли повстання.

Я так і задубів. Чи не сказився чоловік: найшов чим хвалитись.

— Извините — каже студент. — Вы ошибаетесь.

«Ага! — думаю — найшовсь таки благоразумний чоловік», і що ж би ти думала?

— Извините, — каже — революціонныя дѣйствія бывали в Россіи еще раньше полтавских безпорядков. Если уж говорит о спасеніи, то спасла Россію только интеллигенція и народ.

«Оце так!» — думаю, коли раптом на верхній полиці, що коло вікна, хутко підводиться якась панна і кричить:

— Вот именно, если уж хотите, то ваша интеллигенція очень и очень слабо подняла знамя революціи. Да, да! Она только сумѣла пойти (да и то ковыляя) за тѣм знаменем, которое поднял пролетаріат. Я, конечно, говорю не об интеллигентных рабочих, а о буржуазной интеллигенціи. Она, как и вездѣ и всякая буржуазія, сейчас же измѣнила дѣлу свободы.

Панна аж сіла на своїй полиці і подушку навіть одклала на бік, готуючись змагатись. І як схопились же вони! Той: «інтеллігенція!», а та: «пролетаріят!» На підмогу панні десь узявся якийсь, видно, робітник, далі русявий студент, а до білявого студента пристав якийсь панок. І таке завели, що аж млосно мені стало.

«Ну, — думаю — аж тут мені каюк: заарештують.»

Так воно й сталось. Воно б, може, й не сталось та надала нечиста сила вмішатись знов до балачки Недотор-

каному. От-то трохи осадили його, він був і замовк. Я вже думав, що так і мовчатиме. Так куди там, так бачу і рветься, щоб щось своє вставити. Та поки України не зачінали, ще здержувався, а як що-сь там хтось сказав, так його й прорвало. Україна це все одно, що болячка йому. Ледве торкнись, він уже як скажений робиться. Я навіть і сердитись на його дуже не можу, бо бачу, що це просто нещасний чоловік. У його ж тільки й думки, що от той балака не по українському, а той не признає українського. Вже ж і я сам люблю неньку-Україну, кохаюся в рідній мові нашій, шаную батька Тараса, ну, а щоб отако вже тільки й думати про те, то це вже я не можу. Він згодний навіть на те, щоб масильно землю одбирати, аби завести свою самостійну Україну. Ну, а я цього вже не можу. Україна Україною, а земля землею. От же скажи йому це, хіба послухає? А як же! А це то й погубило його й мене. Вийшло це так. Надало комусь там сказати між инчим, що мабуть Польща здобуде собі таки автономію. Я проти волі глянув на Недоторканого. Дивлюсь, напруживсь він, видно чекає чогось. Ті перевели розмову на инче. Тоді Недоторканий перебива їх і суворо так питає:

— Ну, добре. А що ви скажете про Україну?

Ті спершу й не зрозуміли.

— То-есть, что «про Україну?» — питає хтось.

— Та от, Польщі автономія, а Україні?

— Может быть, со временем и Украина будет автономна.

— Та-ак? — сакарстично посміхається Недоторканий. Дуже вам дякуємо! Красно дякуємо...

— А вы развѣ против этого? — питає білявий студент. Недоторканий змент суворо нахмурюється і з патиском говорить:

— Україна для українців. І ми не потребуємо вашої автономії!

Тут, дивлюсь, просовується наперед якийсь чорнявий студент, в червоній косоворотці, який до того тільки вставляв за панну та за «пролетаріят» короткі фрази.

— Вибачайте... — звертається він до Недоторканого по українському.

Той зразу помягчав, зачувши рідну мову.

— Вибачайте... Ви це про кого кажете, «ми не потребуємо автономії»?

— Про нас, про всіх українців!

— Вибачайте — посміхається студент — я сам українець, але можу сказати, що ви дуже помиляєтесь, коли беретесь за всіх одповідать. Українській буржуазії, та й то де якій тільки частині, може потрібна самостійність України, але українському пролетаріатові вона зовсім не потрібна. Українському робочому люду, як і всякому, потрібна така політична форма, яка сприяла б його розвитку. От, наприклад, автономія. Але відокремлюватись цілком від своїх братів руських чи поляків йому зовсім не треба.

Недоторканий спершу аж оторопів. Потім як скочить.

— Як?! Та це ви хочете, щоб над нами й далі панували чужинці?!

— Над нами панує бюрократія — каже студент — і так саме, як і над тими ж чужинцями. Чужинці нам не вороги, а брати.

Бачу, Недоторканий починає сопти й червоніти, значить, сердиться.

— І це говорить українець? Ви — українець? У кацапській сорочці?!

— Українець.

— Та ви... ви кацапський прихвостень, а не українець! Ви...

— Чого ж ви лаєтесь? — похмурившись, питає студент. — Я з вами, як з людиною говорю, а ви... як чорносотенець який небудь...

Тут Недоторканий як спалахне, як ревне:

— Що?? Я — чорносотенець?! Ах, ти шпиг кацапський!... Та я тобі.

— Это, дійствительно, какой-то черносотенець — звертаючись до когось, промовив з усмішкою якийсь невеличкий єврейчик, що стояв коло Недоторканого. Той, як почув, та, недовго думаючи, як розмахнеться та зо всієї сили ляєь того по пиці.

— Ось тобі, жидюго, «чорносотенець!»

Тут счинилось щось неможливе. Єврейчик у крик, у сльози, студенти з піною у рота налізають на Недоторканого, Недоторканий махає кулаками, кричить. Господи! А тут як раз станція, ми й не чули, як поїзд став. Крик стоїть, аж у вухах лящить. Коли це зирк: пробірається крізь юрбу жандарм, тихо стало, хтось покликав; мабуть, якийсь сердобольний дурень. Недоторканий як побачив його, так і скипів:

— А! — кричить. — Так он ви які? За жандаром?... Революціонери?

— Врете!... Ми не звали его!

— Брешіть ви самі! Ось дивіться, селяне. Бачите, як друзя народу уступаються за вас? Бачите, як вони боряться з тими, хто боронить вашу національну честь і душу. От привели пса на мене.

— Позвольте, господин... В чем тут дѣло — почав було жандарм, так де там, і слова скажений не дав нікому сказати.

— Беріть! Беріть мене! — кричить. — Я не боюсь ні-
ких жандарських лап! Ми зможемо постояти за ідею...
Арештуйте нас, хапайте, тирани. Папає Самжаренко, ходім!
Кацапня предає нас в «руки правосудія».

Можеш собі уявити, що зо мною сталось, як він ви-
палив це до мене. Я зомлів, просто зомлів. Хотів крик-
нути, що я тут ні при чому, що я зовсім не винен ні в
чому і, як то буває у сні, не міг язиком поворушити. Ду-
мав, що кондрашка тут на місці гелне. Якось Господь
милував. Так мене й вивели, як задубілого. Очнувся, аж
у кімнаті якійсь.

От за це й сижу тепер. Більш ні за що, клянусь Бо-
гом. Як ні благав, як ні доказував жандарському офи-
церові, не повірив і звелів одвезти у Полтаву. Учора при-
везли. Думаю, що тут випустять, смотритель тюрми об-
надьожує. Та я й сам так думаю, невже ж таки їм пови-
лазить, що я чоловік тихий собі. Що Україну люблю?
Так хиба ж я кому хоч слово про це говорив де? От тіль-
ки там у книгарні.. Ну, так то ж один раз та й то не ду-
же... А то ж нікому нічого... Як ти думаєш, Олю?... При-
їжджай скоріще, голубко, та рятуй. Продай кабанців та
позич у Митрофана Пилиповича з півсотні і виручай Олю,
бо не виживу. Тільки гляди, не продай кнурця, бо то
дуже доброї породи. Твій чоловік Сидір Самжаренко.

Р. С. А Недоторканий і тут не кається. Перелаявся
зо всіма товаришами по тюрмі. «Геть, — кричить — чор-
това кацапня з наших українських тюрмів! Чого понала-
зили сюди?!» Ну, й не идол, скажи на милость?!

РАБ КРАСИ.

Дядько Софрон і Василь лежали вже другий тиждень на цьому невеличкому подвіррі за станцією, день і ніч сплячи під кучерявими берестками. Іноді тут з'являлись наймачі, прикащики з економій, або мужики. Тоді дядько Софрон і Василь разом з інчими такими ж, як і вони, зтомленими нудьгою й голодом людьми, жадиними і злими, обступали наймачів і силкувались попасти наперед. І хоч дядько Софрон та Василь за ціну не стояли, але все не попадали до щасливців-нанятих, бо дядько Софрон був невеличкий на зріст, жовтий і зморщений, як зівяла ви-лежана груша, а Василь парубок був неспіливий, дуже блідий на виду, соромливий і якийсь чудний. І вони що разу помалу сходили до своїх клунків і сідали біля їх. Дядько Софрон виймав люльку, з злорадною посмішкою набивав її й, поглядаючи з-під лоба на таких, як і сам, говорив:

— Ага!... Ну-да, ну-да... Нанялись... Як раз наймешся тут. А як же! Думає, зараз тобі й поклоняться, по-жалуйте, мовляв, до нас зделайте милость, робіть у нас? Ого! Ще поосидимо тут. По-по-сидимо! Я вже знаю... Хм!

І дядько Софрон кивав головою, посміхався й підморгував з таким виглядом, ніби він зарані вже знав, що так воно буде, а життя тільки підтвержує те, що він взяв. І в цьому підморгуванні, в посмішці було навіть щось завзяте, злорадне, торжествуюче. Здавалось, дядько Со-

фрон колись добре її рішуче розміркувався собі, раз на все плюнув її одійшов на бік од свого життя. Мовляв, іди, яко хочеш, бо нічого вже путнього від тебе не діждешся. І тепер, коли це життя котилось по багнюці, незграбно її безглуздо стриблючи то в один то в другий бік, зустрічаючи на кожному кроці всякі сподівані й несподівані перешкоди, — він неначе аж радів, що таки по його виходить.

— Ага! Заробітки... Таврія — на смішкувато сплював він на бік. — Ха!... Знаємо ми їх... Буде нам Таврія! Ось як протавруємо оттут поспішні сорочки, так узнаємо. А протавруємо! Ого! Ще й як протавруємо. Я вже знаю...

Йому ніхто не відповідав. Інчі робітники були заняті своїми думками й розмовами, а Василь лежав, спершись ліктем на клунок і, повернувши своє бліде, худе лице з чорним волоссям і чорними, напруженими, журливими очима в той бік, де серед земляків своїх лежала Катря, — не слухав його. Мовчало небо, високе, широке і наче зблідле від спеки, яка, здавалось, сунула від його все дужче та дужче на маленьке подвірре, устелене знесиленими людьми; і навіть непосидливі горобці затихли й поховались кудись у затінок. І тільки станція свистіла, гуділа, шуміла, ніби всі ті, що були в ній, збирались когось рятувати, поспішали, турбувались і ніяк не могли рушити з неї.

І знов минали дні, душні і довгі. Знов блукали веї по подвіррю та по станції, і в очах їм стояли мляві, одноманітні, унерті думки. І здавалось, ці думки проймали кожний рух їхній, густо оплутували їхні сірі, потомлені постаті, і через те ці постаті й посовувались так мляво й ліниво. І, бувало, іноді одні зривались з місця злісно лаялись і йшли кудись, а на їхнє місце приходили нові з загладним, напруженим чеканням в очах і надією в душі.

Це дратувало тих, що були тут, і вони з ненавистю зустрічали нових.

— А вже-ж! — саркастично дивились вони на їх. — Тут вас тільки й ждали. Зараз так і паймуть. На каретах повезуть, у некіпажах... Ага! Сідайте, спочиньте, пожалуста...

Ті сідали, а далі помалу сідала на дно душі й надія, а через якийсь час вони, як і всі, з вагою нудливих, тупих думок блукали скрізь, як неприкаяні, і ждали. Часами знизу, з того городу, який шумів і що ночі сяяв білим світлом в чорне небо, приходив хтось з міщан і забірав з собою одного, або двох копати льох або місити глину. Часами в подвіррі з'являлись босяки і п'яними, хижо прижмуреними очима байдуже озирались по клунках і примощувались десь коло простодушних. З'являлись карти, горілка, а за ними крик, бійка, галас. І знов зтихало на якийсь час.

З дядька Софрона й Василя і з їхніх чумарок та широких штанив вже не глузували, — одним надокучило, а других не стало. Тільки иноді Катря, проходячи повз їх, кидала на Василя хвилюючим і ваблячим, як гріх, поглядом і, посміхнувшись з-під білої хустки, всім своїм смуглявим, мрійним личком, говорила.

— А що? Попив уже мені спідницю з своїх штанів?

Василь і тепер, як і перше, не сердився, тільки очі його дивились на неї ще більш благоуче та губи блідли й складались криво-болісно. А Софрон підморгував і з радісною погрозою казав:

— Нічого! Пошиємо ще. Ми ще не те пошиємо. Тут дошиємось і до живого тіла. І не тіло, а й душу зашиємо... Ого!... Доля як зашиє, то й не розгризеш зубами... Вже пришила сюди... А що ж далі буде... Хм!

І з погрозою, злорадно смоктав свою люльку.

А Василь в такі дні ще більше спав, прокидаючись тільки погризти з дядьком Софроном сухої, задубілої тарані та напитись коло водокачки води. А в ночі, коли на подвіррі було чути тільки хропіння від темних куп під берестками, він тихо підводився, тихо виходив за тин і йшов у поле. Дядько Софрон ворухився, підводив голову й, озирнувшись, бурмотів:

— Ага!... Ну-да, ну-да!... Так, так..

І лягав знов, а Василь виходив далеко-далеко у поле, так далеко, що тільки ледве видно було ріжнокольорові вогні станції та сіре сяєво над городом. Ніч ласкаво приймала його в свої широкі обійми й любовно посміхалась йому зорями. Він сідав десь на горбику й виймав з-за пазухи якусь палічку, яку довго й ніжно обтирав рукавом свитки. Потім приставляв її до рота, зітхав, і від палічки в тужливу, ніячну ніч котились з хурчанням ще більше ніжні, більш тужливі згуки. Про що він грав, тужливий син степів і праці? Хиба він знав? Хиба те знав нічний вітрець, син неба і степів? Один з них грав, бо так було потрібно, а другий радісно підхоплював сі згуки, грався ними і котив до сумно-схиленого жита... І жито журно слухало ті згуки, хиталось колосом і м'якко шопотіло з вітром, згуками і Василем.

Раз на подвірря прийшов наймач з батіжком, з хитими очима і з цигаркою приліпленою до нижньої губи. Його обступили, почали кричати, торгуватись, сваритись. Наймач слухав, цигарка диміла йому в ліве око і він жмурив його, від чого лице йому було ще хитріше. Нарешті він виплюнув цигарку, одібрав собі гурт парубків та дівчат і повів їх кудись на станцію.

На подвіррі знов стало тихо. Недалеко від Василя й Софрона, спершись спиною на дерево, стояла Катря. Лице

її було хмуре її дивилось кудись не на станцію. Босі, порепані ноги, перекладені одна на одну, машинально похитувались. Під деревами у затінку недвижні, мов знесилені з одчаю, лежали робітники; на станції бігав чогось паровоз, гордо задравши димаря до гори, і сонце грало на білих лушпайках насіння, розкиданих по подвіррю.

— Ага! — блимнув на Катрю Софрон. — Осталась дівка? — А то вже так... Тут, серденько, так і з батьком рідним розлучать. Ого! розлучать! Не то що з земляками, з душею розлучать.

Катря зиркнула на його, потім перевела погляд на Василя, який дивився на неї покірними очима, й з досадою одвернулась.

— Нас ще пятеро зосталось... земляків, — з неохотою кинула вона.

— Пятеро? — перепитав Софрон. — Хм! Ну, що ж? Розлучать і з цими.

Він посміхнувся, потім наче про себе, знов почав:

— І нехай... Нехай. Що ж?... То вже так... Хоч серце звязи з серцем, розірвуть... О! розі-ірвуть... Йй Богу, розірвуть. Пятеро, кажеш? Ну, буде четверо, а потім сама будеш. Тенер он ноги порепались, а там і душа ренне... Ого! Ренне, то вже так...

— Чого ви кричете, дядьку? — з досадою глянула на його Катря і знов зиркнула на Василя.

— Еге! — радісно засміявся дядько. — «Кричете». Хиба це крикання? Це не крикання. Підожди ще.

— А ви вже діядались? — кинула Катря.

— Я? — охоче підхопив він. — Ого! Діядався, серденько. діядався! Мені вже крикнула. Я вже маю своє.

— Так крикайте он йому... — хитнула вона головою на Василя. — Він ближче... Ач, як витріщився... Чого б спитатись? Лунає тими очима... Комусь він потрібний!

І Катря з досадою й нудьгою одірвала свою гнучку постать від дерева й ліниво одійшла до своїх земляків. Дядько Софрон глянув на Василя, подивився, як тому зачервоніла щока і ніяково-болісно скривились губи й одвернувся.

— Хм! — посміхнувся він. Потім задумливо посидів, знов глянув на мов замерлого Василя, зітхнув і став набивати люльку.

— Чого вона разсердилась? — нарешті тихо промовив Василь.

— А! — з досадою хитнув головою Софрон. — «Чого розсердилась»? Баба! Бабу блоха вкусить, а вона твоє серце гризне. Е, хлопче! Ще не те буде. Далі, голубе, більше буде... Ого! То вже так. Як умочиш до краю серце у цю патоку, так от тоді визнаєш. Спробуй витягнуть його... Начіпляється з тої патоки такого добра, що й не рушиш... Намокне, як ганчірка, і сльозами, і словами... То вже так...

Василь одвернувся і ліг лицем на розстелену свитку. Він лежав так до вечера. А коли дядько Софрон, бурмочучи, вмовився коло його й засопів носом, він підвівся і сів. Вгорі крізь листя береста, як золоті цвяшки, жовтіли зорі: десь важко, зтомлено пихтів паровоз; за тином гоміли люди. Він виняв сопілку, нерішуче до губ і знов одняв її. Потім тихо встав і пішов між рядами сплячих за тин. По дорозі йшли якісь люди й голосно балакали. Один з них гикав і, видно, кудись поривався, бо другі спиняли його й говорили:

— Ваня!... Будь челаеком... Ваня... Остав... Зацем?...

— Нік-када! — рявкав той.

— Вванюша!... Я тібе друг? Ну, скажи міне: друг?

Василь тихо одійшов на другий бік дороги і, постоявши, сів під деревом, пустивши ноги у ривчак. Люди схо-

вались за станційним амбаром і на дорозі стало тихо. Проти Василя чорніли дерева подвір'я, праворуч блищала світлом станція, а ліворуч таємниче темніло мовчазне глибоке поле. Він виняв сопілку й заграв. Зпершу згуки вилітали з неї нерішуче, несміло і наче ховалися зараз же в темі, боячись плавати тут недалеко від цих чужих, ворожих їм кам'яних будинків. Але будинки тихо собі стояли і згуки насмілювались, росли і тонкими низками розбігались на всі боки. Хутко вони заповнили собою все повітря над дорогою й подвір'ям. І, здавалось, то були вже не згуки дерев'яної, засмальцьованої палічки, а гострі, колючі думи, які на чорних, незримих крилах летіли від ривчака і билися в душі. І, вриваючись туди, вони з болем впивалися в серце, дряпали мозок, і серце нило, а в голові здіймалися картини, рідні, далекі, пекучі. Ось сопілка захурчала, дві ноти, змінюючи одна одну, затріпались в повітрі і в очах стоїть картина. Поле. На горі буйно хитається під холодним вітром ранку сиве жито; хитається і слухає веселих, балакучих жайворонків. Вони наче поспішають сказати йому, що вже далеко-далеко за селом сонце віялом розставило в небо свої золоті пальці і зараз буде тепло-тепло. Внизу за гаєм клепає хтось косу; скрипить десь віз за могилою, а по-під гаєм на толоці пасеться череда і звідти, перегоняючи одна одну, біжать з хручаннем дві ноти.

Який то чортяка свистить там? — зачулось раптом басом із подвір'я. Ніхто нічого не одповів, тільки із сопілки по бігли за двома нотами ще другі, то зникаючи, то бігаючи наввипередки, носились у темі. Бас помовчав і трохи згодом промумотів:

— А гарно гра, собача шкура!

— То мій Василь... — озвався тоді Софрон з-під дерева. — Сумує парняга... Сумний він у мене...

Згуки вже й голосів не лякались. Вони несли з собою шматки страждання, шматки невинної журби й були сміливі і горді через те. Вони пробірались через тин, ставали над подвір'ям і шпурляли тим страданям в вимучені душі лежачих людей. І люди ці зітхали, неспокійно вертілися з боку на бік і починали зтиха балакати про те, що ворушилось і вставало в серці і в мозку.

Серед одної купи лежачих людей підвелась якась постать і сіла. Сопілка плакала й жалілась знайомим співом на долю, яка блукає десь, покинувши сиротою в наймах єдину доню. Тужливо ллється мова доні, благаючи ворона однести вісточку неньці. І криче ворон в темнім гаї, неньку сповіщаючи.

Постать встала, переступила через клунок і, нечутко ступаючи босими ногами, пішла на дорогу. Тут згуки були дужчі, виразніші. Наче захопившись за них, як за шворку, постать по малу посунула за ними і, дійшовши до рівчака, раптом одірвала їх.

— Хто тут? — з тихим ляком скрикнув Василь.

— А це хто грає? — замість відповіді прошепотіла постать, нахилившись над Василем. І перед ним забіліла хустка, з-під якої трохи темніше дивилось йому в очі лице Катрі.

— Так це ти граєш? — мятко промовила вона й, одхилившись, мовчки стала дивитись на його нахилену голову.

— А я не знала досі, що ти так гарно граєш. Де ти вивчився?

— Коло череди... — тихо сказав Василь.

— Он як... — протягнула Катря й помалу сіла поруч його, пустивши також ноги в рівчак. — Служив у економії?

— А то-ж...

— Ти перший раз на заробітках?

— Перший.

Вони замовкли. Василь схиливши голову, вертів в руках сопілку, а вона задумливо дивилась йому на руки й слухала, як в грудях її ворухилось щось тепле, ніжне, рідне: слухала, як воно розливалось в руки, ноги, в голову, і хотілось від того говорити, сміятись, плакати.

— Чого ти несміливий та сумний такий? В тебе батьки є?

— Немає.. Давно померли.. Один дядько Софрон..

— Того ти й сумний такий разураз?

— Ні.. Я так.. Мені просто сумно. Од всього сумно.

— Чого ж то? Болить щось у тебе?

— Ні.. Так. Мені од всього сумно. Не знаю. Сонце заходить, — сумно; дощ іде, — сумно.. А надто як сонце заходить.. За це мене й прогнали з якономії. Хиба я знаю? Вони кажуть, що я сплю.. А я й не сплю, а так.. Лежу, а воно щось єсе в грудях, хоч ріж.. Давно вже це мені.. У церкві співають, а я плачу.. Тітка Саня й одніптували та не пособляє..

— Що ж воно таке?

— Не знаю.. Сумно мені.. От-то, як сонечко сідає та гарно так, то чогось плакати хочеться.. І вже й про череду забуду, про все.. Тільки граю.. І били мене.. Один раз прикащик, як оперіщив гарапником через голову, так і роснахахав спину.. А тепер прогнали з якономії..

Катря мовчала й дивилась на його. Паровоз раптом дико крикнув, наче хто вколов його і почав часто й зхвилювано дихати.

— Я більше вночі люблю грати, — ніхто не чує.. Як слухає хтось, то я не можу грати.

— А як я буду слухати, гратимеш? — ледве чути спитала Катря. Василь мовчав.

Десь далеко-далеко засвистів поїзд. На станції щось безупинно дзвеніло і важко дихав паровоз.

— Гратимеш, Василю?

— А ти знаєш, як мене й звуть? — повернув він до неї голову, і чуть було по голосу, що він соромливо й радісно посміхнувся.

— Знаю... — посміхнулась і Катря. — А як мене звуть?

— Катря.

— Так. Ну, що ж, гратимеш при мені?

— Не знаю. При тобі мені хочеться грати жалібної.

— Чого ж то?

— Так... Бо як дивлюсь на тебе, то мені так сумно і гарно. А сьогодні, як ти розсердилась на мене, мені наче клешнями здавило серце...

— Не сердься, я так. Я більше не буду...

Василь глянув на неї й знов нахилив голову.

«Чох-чих-чих!» — неслась з поля запихкане, поспішне дихання поїзду. На станції ставало шумніше. По дорозі один за одним пробігло двоє екіпажів, обдавши їх вітром і порохом.

Катря помалу взяла Василеву руку й, поклавши її собі на плечі, пригорнулась до його.

— Ач, як б'ється твоє серце... — прошепотіла вона. І чи від цих слів, чи від чого другого, у їх холодно й радісно замерло в грудях.

На другий день, коли Катря проходила повз дядька Софрона й Василя, очі їй були потуплені вниз, і вона не посміхалась. А Василь бліднів і, як соняшник до сонця, повертався за нею. Потім знов прикладав сопілку до рота

й, сміливо подивляючись навкруги, грав. І те, що він грав, ніхто ніколи не чув, бо то грало його серце. Дядько Софрон латав сорочку й скося позирав на його.

Над вечір на подвіррі з'явився наймач в білих комірчиках і в жовтому брилю. Кожному він казав «холопчик» і, коли дихав, то живіт йому колихався, як жіночі груди. Він одібрав гурт парубків, а на дівчат хоч і поглядав ласкавими, масляними очима, але ні одної не наняв. На цей раз нанялись таки й Софрон з Василем. Василь стояв сумний і иноді шукав когось очима, а Софрон був якийсь прищулений і на жовтому, зморщеному лиці його стояла якась обережність, якась ласкава боязність спугнуть щось.

— Нанявся? — раптом зачулось за спиною Василя. Він швидко озирнувся й очі йому зробились темними і глибокими.

— Нанявся... — промовив він, не маючи сили одірвати погляду від синіх, мрійних очей Катрі. — А ти?

— Я ні. Не треба дівчат... Не наймайся й ти, разом наймемось — додала вона хмуро й суворо глянула на його. Потім зараз же почервоніла, гнівно зиркнула на його залите щастем лице й кинула:

— А хоч, то наймайся. Просить не буду!

І швидко одійшла в другий бік. Василь хотів літи за нею, але глянув на Софрона й зупинився. Потім нахилив голову, посміхнувся й, одійшовши до клунків, сів коло їх. Лице йому зблідло, очі були напружені й губи кривились од якоїсь тужливої радості.

Гурт нанятих чогось топтався на місці, чогось там сміялись, кричали, чоловік в комірчиках щось говорив до їх. А Василь сидів спиною до них і з задумливою, тужливою радістю в очах грав на сопілці.

— Ну, складайся, хлопче, складайся... — раптом почувсь йому за спиною Софронів голос — зараз на вагон сідаємо та й з Богом...

Василь, не повертаючи голови, одняв сопілку од рота й спокійно сказав:

— Я не хочу найматись.

І, приклавши знов сопілку до губ, задумливо заграв. Дядько Софрон підняв брови, роззявив рота й подививсь на його.

— От-туди в халяву твоїй мамі! — нарешті вимовив він — це ж по якому?

Василь грав собі й дививсь кудись темними, щасливими очима.

— Хм... Так... — озирнув його пильними очима Софрон. — Значить, остаєшся? Так, так... Ну-да. То вже так... А їсти? Хліба ж у торбі вже нема... Га, Василю?

— Ну, то що?

— А що ж ти їстимеш?

— Не знаю...

— Хм... Ну-да. То вже так... А коли наймешся?

— Не знаю...

— Так. Значить, кидаєш мене? Начхать і на рідного дядька?

Василь мовчки обтер сопілку об штани, засунув її за пазуху і ліг лицем до неба.

— Не можу я нанятись тепер. Не наймайтесь і ви... — промовив він весело.

— Та їсти ж що будемо? — скрикнув Софрон.

— Їсти?... Та якось... Може, ми завтра наймемось... Бо я не можу...

Дядько Софрон постояв, потім посміхнувшись, зло-радно підморгнув і рішуче пішов до гурту. Через якийсь

час він вернувся, мовчки вишяв з торби сорочку і сів коло Василя.

— Так, так... — нарешті забурмотів він. — Тільки що з того буде? А щось таки буде... О, накажи мене Бог, буде... Ну-ну, побачимо... Тільки погано, що ти її рідного дядька міняєш... Ну, та добре! Я вже знаю, що з того буде. Ми таки визнаємо Таврію...

Повз їх пройшла Катря весело наспівуючи, її коротенька, синя в зелених квітках спідниця її теж весело хилиталась. Софрон подивився їй у слід, скопив на Василя свої хворі очі її, посміхнувшись, забурмотів знов:

— Ми щось таки виспіваємо. То вже так... Хм! Ну, грай, грай... Воно так і слід, хай плаче твоє горе, а ти в його піснею... Що ж? Сльоза — дурна... Сльоза не може...

А ввечері коли повз них промиготіла темна дівоча постать і Василь зараз же побіг за нею, дядько Софрон тільки повернувся на другий бік і пробурмотів:

— Ну-да... То вже так!...

І, зітхнувши, затих. Ні докорів, ні балачок про те вже більше не було.

Дні минали. Дядько Софрон и Василь уже не раз спускались в город за яким небудь городським наймачем і що-разу вертались, несучи кожний по кільки десятків копійок в кишенях. І важко мабуть було нести ті копійки, бо вони так помалу разураз вертались і так мляво посувались їм ноги! Зате вночі дядько Софрон спав, не прокидаючись, а Василь, не лягаючи, грав.

Глухо гудів внизу той город, з якого так тяжко було витягувати такі маленькі, легенькі копійки, і сіре сяєво схоже на сяєво, що малюють над святим, стояло над ним. На станції дико, пронизувато свистіли паровози, але сопілка була ще ніжніша від того. А може й не від того..

— Чудний ти... — посміхалась Катря, зазираючи в лице Василю. — І сьогодні тобі жалко?

— Жалко... — ховаючи їй голову на груди, посміхавсь у тьмі й Василь.

— Та чого?

— Чудак парубок... Як дитина... І сердився на його — йому жалко. І цілуєш, теж жалко. Так любиш, чи що?

— Не знаю...

— Хм... А от мені тільки тоді жалко, як ти граєш... Мати чогось згадуються... Або думавш собі, чого ми такі бідні та нещасні. Другі ж люди он там на станції живуть у роскошах... І жалко-жалко — на долю... Грай ще...

І він грав. Грав не те, що вивчив коло череди, а те, чому вивчило його життя та серце. Сопілка плакала й жалілася на долю, зорі кліпали, ніби їм на очах стояли сльози і вітер сумно зітхав з житом. І було так чудно й сумно-солодко від того, що їх було тільки троє тут у полі під житом: вони двоє та ридаючі згуки сопілки.

Одного дня знов з'явився на подвіррі наймач. Він говорив одривисто, рішуче, сердито й оглядав кожного через окуляри таким пильним поглядом, що від його хотілось топтатись ногами й тріпати головою. Дядька Софрона він назвав «трухляком», але не забракував і захищав разом з Василем у третяки. З їх почали за це сміятись, але їм було те байдуже. Василь навіть і не чув нічого, бо дивився за Катрею, яка весело складала клунки свої й кидала в його бік лукавим, щасливим поглядом.

— Ну, хлопці, до економії недалеко! — рішуче й сердито сказав прикащик, коли всі готові в дорогу стовпились коло його. — Пятнадцять верстов! Пройдемо через

город, а там за три часа будемо дома. Сьогодні треба дома бути. Ну, гайда!

Всі рушили, а ті, що zostались, провозжали їх понурими злими очима. Йшли довгою швидкою по два й по три чоловіки, запружуючи собою увесь тротуар і заповнюючи улиці здивованими криками, сміхом, балачками й веселими лайками з приказчиками та звощиками, що стояли по-над тротуарами.

Василь з Катрею йшли позад дядька Софрона. Катря весело озиралась на всі боки, штовхала Василя й голосно глузувала з приказчиків, озираючись і блискаючи на них єдиними очима й білими зубами. А Василь серйозний і мовчазний пильно й повагом дивився на все і ніби ховав собі те все в душу.

Вони йшли тими улицями, де люди не жили, а тільки торгували. Через це на цих улицах стояв грюкіт од звощиків, блищало світло від круглих білих лихтарів і бігали повні люду вагони без паровозів тільки на одному тостім дроті. І вся ця довга низка людей в грубій, убогій одежі з клунками на плечах, людей з поширеними очима, з грубими обличчями й голосами справляла таке враження тут, яке справляє в убогій улиці села кавалькада розкішно вбраних людей з м'якими руками, ніжними, випещеними обличчями й делікатними голосами. І тепер сі ніжні, випещені люди озирались на цих грубих людей, сторонились їх і довго дивились їм у слід, як дивляться на рідку та дивну процесію.

З улиці блискучих магазинів вони звернули вліво й вийшли на широку, засяяну білим світом улицу. І тільки вони вийшли на неї, як звідкись, неначе ждучи тільки їх, вирвався цілий вихор чудових звуків і сильно вдарились їм в серце. Від цього очі їм одразу стали знов широкими, на устах заграла радісна посмішка і вони усі, як

вівці, яких покликкала хазяїнка, з сміхом, з криком кинулись за цими згуками. Гарно одягнені люди поспішно уступались їм з дороги й з дивуванням дивились вслід. Але що їм було до гарно вдягнених людей, коли попереду за тим довгим тином з того саду протягувались непоборимі згуки й, схопивши за серце, сильно тягнули за собою. Що їм було до лайки сердитого прикащика, який пробував спинити їх? Вони, як вівці з кошари, збились до того тину й, встромивши голови між залізні пруди тину, жадно глтали ті згуки.

Василь і Катря стояли з самого краю. Вона, що разу озиралась до його, з веселим сміхом скрикувала, кричала щось, топотіла, але Василь не чув її. Весь блідний, з своїми запаленими щоками, над якими торіли якимсь чудним і страшним світлом очі, з криво-болісно зтуленими губами, він дивися в той сад і не рушився. Тільки руки його, що держались за пруди тину, дріжали та груди дишали важко і часто. По широкій, ясній алеї саду сунули багато вбрані пани, прохотіли звощики, кричали, сміялись, штовхались товариші, але він нічого того не бачив і не чув.

А згуки великими, довгими хвилями лились із саду й плили десь над головою. Здавалось, то саме Життя плило на них. Убране в сміх і сльози, в радість і страдання, з посмішкою ненависти й любови воно гордо лежало на цих розкошних хвилях і таємниче, пильно дивилось в душу Василю своїми дужими очима. І душа його, як раб, замерла й не сміла рухатись. І, повна того самого сміху й сліз, страдання й радості, ненависти й любови, вона росла, давила груди, роспірала череп і билася риданням в горлі... Ось згуки заплакали, забились і тихо мерли, як лист в осени опадаючи й зникаючи десь у тьмі неба. Тихше, тихше... І вмить повітря сколихнулось, розірва-

лось, згуки наслідкувато й гордо зтрусили тугу, засяли радістю й скажено понесли і закрутились в бойовому танці. І Життя сміялось в них, і чуть було, як воно кричало незрозумілим для людей, але повним сили й раювання криком.

— Василю!... Ходім уже!... Тю!... Та Василю! — шарпала, штовхала, щіпала Катря Василя.

І знову згуки тихше, тихше... їхменьче,меньче... Один всього... Він жаліється на щось комусь. Кому? Життю? На що? На те, що йому, Василеві, так тяжко, так дуже жити?... Згук плаче, а сльози його тягучі, гарячі падають Василеві у серце і швидко їх там буде стільки, що вони заповнять всі груди.

— Василю!!... Ходім!... Уже йдемо!... Чуєш?

Згук замер, неначе хтось журливий сумно схилив голову й задумався. Тоді з початку тихо, а далі дужче, спокійно і велично цілий гурт згуків став відповідать йому. Він відповідав, а той журливий згук не слухав, не хотів вислухувать його; болючим стогіном вривався він в ту відповідь і бився в ній, жалівся і змовкав, безсилий і сумний. І згуки дужчали, гнівались і ціла буря гніву вже крутилась і здіймала з дна душі стовпи думок і почувань.

— Василю! Чи заклало тобі? Тю, бий його сила Божа... А диви!... Василю!!

Катря схопила Василя за груди й дуже шарпнула до себе.

— Га? — дивлячись на неї палаючими счима, тихоспитав він.

— Та ходім?

— Куди?

Гурт згуків таки переконав журливого. Тоді вони схопилися за руки і, радісні, задріботіли, завертілись і весело затанцювали.

— Василю!

— Ну?

— Йй Богу, здурів парубок! Ходім!

— Куди?

— «Куди...» Та туди, куди й всі... Ходім, бо кину, хай тобі чорт...

— Кидай... я не піду... Одчепись... Не чіпай мене... Я не можу... Йдіть собі...

— Чи не сказився?!... Що ж ти робитимеш тут?

— Не знаю.

Підійшов дядько Софрон запихканий, сердитий.

— Що ж ви стоїте? — накинувся він. — Усі вже пішли, а вони стоять собі...

— Та ось... не хоче йти... Стоїть, як глушман... — з гнівом ткнула пальцем Катря в Василя.

Софрон глянув на його, мовчки схопив під руку й потягнув за собою. Василь покірливо, як п'яний, посунувся за ним. Вся партія сердито ждала їх. Катря нахмурена і зла йшла позаду і не посміхнулась навіть, коли усі сміялись з Василя. Вона тільки ще раз порівнялась з ним і заговорила до його; але, коли він мовчки повернув до неї своє бліде лице з напруженими очима й зараз одвернувся, вона гнівно всім тілом шарпнулась вперед і змішалась серед земляків.

А дядько Софрон, не дивлячись на Василя, виняв люльку й, щось бурмочачи, став набивать її. Згуки иноді доганяли їх і щось кричали, але партія так голосно балакала і човгала ногами, що нічого не можна було розібрати. І через те, що тут не було тих згуків, улица була не так

осіяна і звощики не бігали з веселим гуркотом, а стояли понурившись, немов журилися.

Стали завертати в нову улицу. Дядько Софрон на-решті роздмухав люльку, силюнув, і озирнувся. Потім швидко забігав очима по спинах і зупинився.

— Василю! — крикнув він. Де-хто озирнувся, але Василь не одзивався.

— А-гов, Василю!!

Василя не було. Передивились усіх і стали сміятись, але дядько Софрон не слухав їх.

— Ага! — злорадно захитав він головою. — Наляв-ся!... Так, так... Це він утік до музики.

— Так що я думать? Катайте, дядьку, разом танцю-вать будете...

— А потанцюємо!... Хо-хо! Ще й як потанцюємо!... Я вже знаю... Господин, верніть нашпорти... піду шукать.

Прикащик сердито, лаючись почав вишукувать серед купи паспортів їхні документи, товариші сміялись, а Катря стояла й хмурими, злими очима дивилась на руки прикащиківі.

— На, та к чоррту!... — кинув цей нарешті Софроніві дві бумажки. Той схопив їх, сховав за пазуху і, підтягнувши клунка на плечі, швидко пішов назад. Люлька пихкала йому під носом і освітлювала його жовті вуса й хворі очі, в яких стояло щось злісне, уперте.

Але на старому місці Василя не було. Незабаром коло шукаючого Софрона зібралась ціла юрба різного люду.

Вони всі дивились на його жовте, зморщене лице з хворими очима, а він, бігаючи очима по улиці оповідав їм про Василя і не знав було, чи він сумував, чи злорад ствував.

— Може, он заблудился гдѣ? — жалісливо думав в голос якась бабуся з мішком на плечі.

— Как заблудился, найдем... — залезнено й бай-
дуже сказав поліцаї і, позіхнувши, став одходити. За
ним потроху почала розходитись і вся юрба. Знов Соф-
рон zostався на тротуарі сам. На лиці йому стояло щось
гостре, торжествуюче, завзяте і разом з тим повне безна-
дійного одчаю. Він наче сам наступив собі на серце і ра-
дів од того, що воно таки болить, як він це й знав, і страш-
но йому було від того, що воно розірветься і в грудях
стане порожньо. І він стояв посеред тротуару й, кліпаючи
хворими очима, не рухався. Звоцики вже не підкочували
під осяяні ворота саду, а смирно довгою низкою стояли
по-над тротуаром і куняли. Поліцаї одійшов і став по-
серед улиці, задумливо дивлячись кудись у бік. З саду
лилась музика, мрійна, ніжна, ласкава. Дядько Софрон
одійшов далі по улиці притулився до тину й, схиливши
голову, застиг. Довго стояв він; і потрохи жовте лице
його ставало м'ягче, ніжніше, ніби та музика гладила його
по лиці і зтирала з його жорстке, уперте, злорадне. І
круглий електричний ліхтарь, наче місяць вповні, сумно,
не моргаючи, дивився на його і ласково милував його згор-
блену, маленьку постать в жовто-зеленім силіщенім кар-
тузі.

А згуки в саду зітхали й говорили про щось бажане
хороше й недосяжне. І тонкий, дріжачий сум, як павути-
на над пожовклою стернею, літав од них в повітрі й об-
вивався круг серця. Згуки зітхали й зітхання те помалу
переходило у тихий плач, повний жалю й журби. І пла-
кало серце Софронове за ними, бо низько схилив він го-
лову. І був схожий на п'яного, що безсило притулився
до стіни.

І раптом він підняв голову озирнувся, прислухався
і хутко повернувся лицем до саду. Звідти несло чинсь
ридання, гірке, одривисте і грубе. Дядько Софрон просу-

нув лице в дірку між прутами й забігав напруженими очима, шукаючи місце того ридання. Швидко він побачив під одним кущем щось темне, яке ніби ворухилось.

— Василю! — дріжачим голосом несміло крикнув Софрон.

Ридання зтихло і темне перестало ворухитись.

— Василю! — ще раз гукнув Софрон. — Ти?

В саду тихо замірали згуки. Ось вони зітхнули, схлипнули і вмерли... Стало тихо-тихо.

— Василю! — пошепки прошипів Софрон у дірку. — Це ти?

— Я... — грубо й товсто вирвалось з-під куща і за ним зачулось шумне й дріжаче зітхання.

В саду розлігся лопотячий, дрібний шум оплесків і крику, — неначе там зраділи, що це був таки Василь.

МАЛОРОС-ЄВРОПЕЕЦЬ.

Я їхав в село Бідненьке за репетітора до панка Коростенка і, як подоба кожному репетіторові, їхав на драбинчастому возику, запряженому якоюсь гострозадою й остроголовою конячинкою з коротенькими, лахматими ніжками й великим черевом, що робило її дуже схожею на мишу.

Мало наковчана дорога була труська, сонце палило, як з печи, а я на своєму возику, як карась на сковороді, смажився, обливався потом, вертівся, хапався за боки й проклинав і возик і себе й того чорта, який надав мені їхати до якогось там пана вчити паненя; і не хотів я вже ні пана з його рекомендованим мені демократизмом, українством, лібералізмом, ні заробітку, ні сільського покою, ні всього того, що спокусило мене їхати до його й терпіти муки їзди на драбинчастих возах. Але конячинка тим часом тюпала собі, й години через чотирі ми вже були в Бідненькому.

Була неділя. Коло одної хати на улиці й на подвір'ї стояла, сиділа й навіть лежала ціла юрба дядьків, жінок, парубків, дівчат, дітей. Всі були червоні, спітнілі, у деяких лікті були перевязані хустками. Вони всі разом кричали, обнімались, сміялись, співали; якась стара баба, високо піднявши спідницю, заносисто танцювала, а круг неї реготали й грали на губах. На самій дорозі стояв розпатланий дядько: широко розставивши руки, наче граючи в «куці-баби», він раптом робив кілька хистких ступ-

нів у одні бік і зупинявся; потім, схиливши, як бик голову, немов роздумуючи, і щось бормочучи, він кидався в другий бік і знов зупинявся, хиталочись.

На воротах стирчало гілля, обвішане червоними стьожками й перевязане хусткою.

— Свадьбу грають, — суворо сказав, непаче одрубав, мій возниця й, обминувши рознатланого дядька, хльоснув по конячинці.

— Стій!... Стій!... — вмить вчулось за нами.

Ми озирнулись. За возом біг якийсь дядько в шапці з перевязаною рушником рукою, з пляшкою й чаркою в руках і кричав щось.

Возниця припинив трохи конячинку.

— До... до папа... нашого... їд.. їдете? — хакаючи, підбіг до воза дядько.

— До пана. Вчителя ось... везу... А що? — незадоволено буркнув возниця.

— А-а!... — протягнув дядько, дивлячись на мене мутними очима й дихаючи горілкою. — Вчителя?... До панича?... Так... верно! На дохтура, стало бить? Упо... употребительно! Но только за польтіник не підем... Так панові й расположить... Забастовка!... Депутація, одним словом!... Значить, польная депутація... і пікаких... Руб давай і... квіт! Верно я говорю? Кирило, верно я говорю?

— Верно, верно... Но! — шарпнув віжками Кирило.

Дядько ще біг за нами й щось старався вяснить, але хутко одстав, і ми, повернувши за ріг, опинились на улиці, що впіралась в панський будинок з тополями й террасою; а через кілька хвилин візжали в ворота економії.

На подвіррі чогось було безлюдно й тихо, тільки коло заgonу стояли дві робітничі постаті й, спершись ліктями на тин, лузали насіння. Вони не ворухнулись. Зате з-під амбару вихопилась якась сіренька собака з обгризеними

вухами її, одривисто гавкаючи, наче хапаючи на льоту мух, побігла за нами. Біжачи поруч з возом, вона без всякої злоти дивилась поперед себе її, наче виконуючи обов'язок, голосно її серйозно гавкала. Часом вона зупинялась, сідала її, поспішно почухавши задньою ногою коло вуха, знов наганяла нас і знов з діловитим видом гавкала.

У вікнах горниць замиготіли якісь обличчя, але на ганку ніхто не з'являвся; тільки з вікна кухні випнула червона товста пика в білім колпаці її, обережно почухавши кінчиком здорового ножа брову, шильно подивилась на нас і сховалась.

Ми зупинились. Собачка теж зупинилась, замовкла її стояла коло воза, так же, мабуть, не знаючи, що далі робити, як і ми.

Почекавши трохи, я зліз із воза, розплатився з дядьком і, взявши свого чемоданчика, пішов до ганку. Як тільки я ступив на східці, двері самі раптом одчинились передо мною. Я зупинився, чекаючи, що хтось вийде, але не було нікого. Я зазирнув у двері: в маленьких сінях було порожньо, а проти цих дверей були другі двері, мабуть, в більші сіни. Я здвигнув плечима її пішов далі. Але не встиг зробити кілька ступнів, як і ті двері також одчинились, мов од вітру, її я справді побачив великі сіни з кілочками для одержи, одержу, калоші і т. и. Коло дверей же знов нікого не було.

«Що за чортовиння», — подумав я, озираючись на всі боки. Але в сей мент одчинились бокові двері її з них поспішно вийшов товстенький, коротенький добродій у білім літнім костюмі з чорненькими смужками, з англійськими баками її червоними бритими губами. Лукаво сміючись, він підійшов до мене і, простягаючи руку, дзвінким тенорком заговорив:

— Репетитор наш?... Дуже приємно, дуже приємно! Мій Василько вже просто напосівся на мене: «де мій репетитор?...» А що? Двері вас здивували?

— Еге... Я не розумію... Наче духом святим... — пробурмотів я.

— Ах-ах-ах! — засміявся він дуже задоволено. Потім раптом зробив серйозне лице й, ніжно взявши мене за лікоть, промовив:

— Дуже приємно, дуже приємно... Я вас зараз у вашу кімнату... Ви, мабуть, дуже втомились? Ну, розуміється... Свій чемодан ви можете... Грегуар... Ха-ха-ха! Так вас здивували двері? «Святим духом?» Грегуар!

Звідкись хутко виплила постать у лакейському потертому фраці з жовтою лисиною, тоненькими губами й тужливим виразом кістлявого бритого лица.

— Вот чемодан господина учителя... Однеси до їх в комнату... А це, бачите... Осторожно, Грегуар, осторожно... Це, бачите, у мене автоматичні двері. Одчиняються машинним робом... Одчиняються й зачиняються... У мене все машинним робом, вся економія на раціональних початках ведеться... А це ваша кімната... Туди, Грегуар, постав, у куток. А вода в умивальнику є?... Все машинним робом... Є? Ну, можеш йти... Підожди! Нічого... гм!... нічого з села не чуть?

— Нічого... — коротко промовив Гаврилко, схиливши трошку голову на бік.

— Ну, йди... Підожди! В випадку чого небудь... дати мені звістку!

— Харашо... — зітхнув Гаврилко й тихо висунувся з кімнати, ніжно причинивши двері.

— Да, да... У мене все на раціональних початках... Треба культуритись, пора вигонять азію... У мене прислуги в домі четверо, а в мого діда було її тридцять четверто.

Ми, люде нової формації, повинні більше мозком своїм працювати, а не нанятими руками... Мозок дає машину, а машина...

Він зразу змовк і, хутко підійшовши до вікна, став дивитися у сад, де ходив якийсь дядько.

Я був голодний і хотілось остатись самому; хотілось вмитись, роздягнутись і хоч трохи спочити від драбинчастого возика. Але Коростенко, видно, й не думав покидати мене. І я вже з неприязню дивився на товсту його шию, на англійські бакенбарди й розчісану на двоє, як у лакеїв голову.

— Да-а, — одходячи від вікна, глянув він на мене ласкавими, хитророзумними очима. — Ми, малороси-європейці, скажемо нове слово старій нашій Ненкі-Україні! Правда? Да, да! Що таке, здається, автоматичні двері? Ні... нісенітниця! А тим часом не треба ні лакеїв, ні «на чай», не треба лишньої трати енергії... Да! Надушив кнопку — і єсть! І головним способом просто. Ви подивіться!

І він хутко пішов у сіни, озираючись на ходу й киваючи мені головою. Я мусив скорчити зацікавлену фізіономію і йти за ним.

Механизм справді був простий, зручний, корисний. Але моя похвала розохотила його і він, схопивши з вішалки м'якого білого бриля й пораявши мені зробити те ж саме, жваво балакаючи й держачи мене за лікоть, повів показати «ще не те!» Він повів мене спершу в кухню, де показав якусь машину, що сама місила й робила паляниці; потім повів в другу кухню, де якась машина теж щось сама робила. Тут дуже смачно пахло огірками й житнім хлібом. Од цих пахоців мені так схотілось їсти, що я став часто позіхати і, щоб не образити його, мусив ковтати зівки. Далі він повів мене в якийсь льох, потім в конюшню, далі в загін, в амбар, на тік, за тік, показував, лазив на

якісь горнища, дряпавсь на драбини й живо, задоволено й гарно балакав. Балакав він мовою якоюсь кумедною, книжною, скорше російською, перекладаючи тільки московські слова на українські. Але я майже нічого не чув і де далі, то все більш і більш втрачав надію колись скінчити огляд цих сіялок, віялок, жаток, плугів, телефонів, електричних дзвонків, конюшень, амбарів, водопроводів, водокачок, молотилок, маслобоєнь, собачих будок. В очах мені стояли колеса, паси, проводи, в ухах тільки й чулось «регулятор», «сто кіньських сил», «500 кіньських сил»; в голові стукало, в животі, здавалось, усе висохло, кишки позлипались і в грудях було порожньо й важко.

«Ну-ну! — злісно думав я, ходячи за ним. — Це по-пав!»

— А ось гляньте! — зупиняючись і балансуючи в своїм білім костюмі на якомусь здоровенному дишлі, показував він мені щось залізне й блискуче. — Стоїть всього сто двадцять рублів, а за кілька років збереже на тисячу двадцять рублів чоловічої енергії. Да!

Я «гумкав», здивовано й глибокодумно вертів головою й з нудьгою думав, чи ще багато в його зосталось показувати збереженої «чоловічої» енергії. Нарешті, щоб якось звести розмову на інше, я спитав його, йдучи подвір'ям:

— А що це у вас робочих не видно?...

Він зупинився, комічно розставив руки й з добродушною посмішкою сказав:

— Бастують... Страйкують!

— Он як?!

— Да, да!... Граждани! що зробиш?... Давай і нам горнища, не хочемо жити в бараках. Булки давай, чай, котлети... Цілком нормальна річ, цілком нормально річ,

— послішно й серйозно перебив він себе. — Дух часу... Законні вимоги... Законні.

Я згадав, що бараки, які ми оглядали, були темні, брудні, вохкі, низькі, й про себе згодився з ним, що вимоги дійсно законні. До нас підбігла знайома вже мені собачка й, бючи себе хвостом по задніх лапах, звиваючись і крутячи на всі боки головою, мов прохаючи у мене вибачення за гавкання, стала тертись коло моїх ніг.

— Державна Дума грає свою роль... Да!... Вона будить надії, думи... В цьому її велика роль!

Собачка од мене перейшла до його й лизнула йому руку.

— Пошла!... Фу!... Де вона взялась тут?... Вже завелась азійщина... Хто її привів?... Пошла к бісу!... У мене ні одної собачки... Я нахожу, що вони ніякої користі не приносять... Од них пахне азією... Пішла ти! Треба сказати Михайлу, щоб прогнав... Да! Страйкують... А ось це — мій сад... Я вам зараз покажу, що значить культура й машина... До обіду ще далеко...

Він виняв золотого годинника й глянув у його.

— О! Ще маємо години три... Ми обідаємо в п'ять... В нашому розпорядженню цілих дві з половиною години...

В очах мені помутилося. Розуміється, я не бачив, «що значить культура й машина», хоча ми години півтори ходили по саду й навіть лазили в оранжереї. Я вже сам був машиною, яка, не почувавши нічого, тільки пересовувала ноги, хитала головою й щось бурмотала.

Нарешті ми вийшли таки з саду і я зітхнув вільніше. З села чувсь якийсь крик і спів. Коростенко зупинився, швидко послухав і, рушаючи, сказав.

— Дядьки тепер чують себе господами положенія... «Дума, мовляв, наша!» Погано тільки, що Дума розгаря-

час дуже інстинкти. Не вадило б здержувать... «Дума одбере землю»... А як не одбере? Що тоді?

Я стиснув плечима й промовив:

— Як же Дума може здержать, як селяне вимагають, як їм треба землі?

Він зупинився й, взявши меше за лацкан, сказав:

— Дорогій добродію! Ви — прогресивний чоловік і я — прогресивний чоловік. Обое ми хочемо добра, правди... Я сам поділяю погляди тої партії, яка вимагає землі селянам... Але... Будемо говорити по щирості. Одне — лозунг, а друге — життя. Селянам треба дати лозунг «землі!», бо без цього вони не будуть боротись за політичну волю... Але ж не будемо кривить душею... Чого наші селяне бідні? Хиба справді од недостатка землі? Це ж... ну, по меншій мірі, це — помилка. Наш селянин — азіят. Ось в чому гвоздь... Культури, Європи йому треба! Школи! І перш усього зрозумілої, української школи!

— Добре!... скрикнув я, але він мене зараз же перебив:

— Позвольте, позвольте! Це не все! Я не кажу, що їм зовсім не треба землі... Як можна!... Але ж як дати? треба так дати, щоб не вбило культури, щоб селянин розвивався... Ну, скажіть... як можна взяти і розділити всі ці машини мої, всю цю культуру між селянами? Абсурд!

На зустріч нам хутко плыв по подвіррю Грегуар, схиливши голову на бік, широко розмахуючи руками, ігаче одбиваючись од чогось.

Коростенко зараз же змовк і зтурбовано, напружено став дивитись на Грегуара.

— Что такое? Безпокойно в деревні? Да? — спитав він.

— Нет. Пожалуйте обедать... — схилив голову на друге плече Грегуар.

— А!... Хорошо, хорошо... — з полекшенням промовив Коростенко й, звернувшись до мене, добродушно проговорив:

— Неспокійно у нас на селі... Збираються громить мене дядьки... Вже письма шлють... щоб вибиравсь за-рані; бо все одно одберуть землю... От вам! інстинкти... Приходиться бути на сторожі... Темна маса може справді і спалить тебе, і вбить... Боротьба за існування!... Да! Ну, ходім обідать!

Він ще зупинився, прислухаючись до криків на селі, і ми пішли. Хвилини через десять вмитий я сидів уже за столом проти пані Коростенкової, повної, млявої жінки з блідо-сірим лицем і подвійним жовтим підборіддям. Коло неї сидів мій ученик, Василько, опецькуватий чорнявий хлопчинка год десяти, схожий на батька.

— Ты ж будеш слухаться господина репетитора? — гладячи пухлою рукою стрижену голову Василька, мляво тягнула пані. — Да, Васенька?

Васенька сьорбав борщ з таким виглядом, що, мовляв: «побачимо»!

— Только вы с ним, пожалуйста, уже по русски за-нимайтесь... Николай Андреич большой любитель малорусского языка, но ребенку это излишне.

— Я по мужицки не хочу учиться! — не підводячи голови, випалив Васенька.

— Коростенко ніяково засміявся.

— Дурачок. Развѣ на малорусском языкѣ только мужики говорят?

— Ну-да мужики!

— Глулости Васенька! вмішалась пані. — Малорускій язык такой же, как и русскій... Но тебѣ нужно по русски учиться. Мой Николай Андреич, видите-ли, считает, что все должно развиваться... Но это он только так

говорит, а на самом дѣлѣ он потому такой любитель малорусскаго... Сказать, Коля? — лукаво глянула вона на чоловіка.

— Глупости, Лена, выдумываешь... — сухо й незадоволено пробурмотів він, мішаючи ложкою в тарільці.

— Это его больное мѣсто... — засміялась вона до мене... — Сказать, Коля?... Он, видите-ли — вона знов лукаво глянула на його. — Он написал одну книжечку... Сказать?... Молчишь? Ну, хорошо. Он написал книжечку на малорусском языкѣ о шелковичных червях и считает теперь себя настоящим малороссом. А он и говорит по малорусски не умѣет. Я просто не понимаю его... Какія-то слова... Я сама малоросска и все понимаю, когда мужики говорят, а его нѣтъ...

— Конечно! Потому, что я говорю литературным языком.

— Ну, оставь!... Просто не умѣешь...

— Лена! — сухо й терпко глянув на неї Коростенко. — Это наш всегдашній спор... Мы успѣем еще надобѣсть нашему гостю... Скажи лучше, чтобы подавали второе.. Ви щось шукаете? — звернувся він до мене, бачачи, що я вожу очима по столу.

— Еге ж, солі...

— А ось же солянка перед вами, — показав він на якусь пляшечку, що стояла коло мене. Я взяв її, але соли з неї не міг добути. Глянувши на Коростенка, я побачив, що він лукаво й задоволено посміхається.

— Не посолите?... А ось дивіться... Позвольте мені.. Бачите?... Машина!... У мене все машинним робом. Практично, правда?

Я проти волі посміхнувся.

— Да! Наука — сила! — рішуче хитнув він головою — Наука дасть людям щастя. Як подумаєш, скільки т

непродукційно тратилось у нас, на Україні, сил... І тра-
титись! Двадцять аграрних вопросів можна би розв'язать,
як би зібрать ті сили та прикласти їх до діла... А наші
поміщики замість того крест'ян експлуатують... Крест'я-
нина треба піддержувать, треба помагать йому, перш усьо-
го — як людині, а друге для розвитку хазяйства. Бідний
мужик — бідний поміщик, бідна, значить, страна. А бід-
ність є регрес. Ми, поміщики новітньої формації, повинні
сказать тепер своє слово. Воно назріло вже... Да, воно
назріло! Вік мотуз'яного хазяйства зступає з шляху і дає
дорогу машині, Азія дає дорогу Європі! І от в цьому я бачу
велику роль нашої Думи! Вона вбє азію і дасть простор
європі, дасть нам сказать своє слово, слово європейців.

Він захопився. Утершись рушничком, він одклав
його на бік і, повернувши до мене своє англійське облич-
ча, повів розмову знов про Думу, про волю, прогрес, по-
вітніх людей, добро і правду. Говорив він уже по ро-
сійському і говорив гарно, кругло, щиро. В розумних,
блискучих очах його горів вогник захоплення, і видно
було, що він сам любовався своєю мовою, й ще більш за-
хоплювавсь. Пані з задоволенням слухала його й зітхала.
В ідальні віяло холодком, пахло якимись квітками, вузь-
кий довгий годинник м'яко, поволі цокав.

Раптом двері хутко одчинились і в кімнату вбіг за-
хаканий з напруженим, зляканим лицем Грегуар.

— Ніко... Ніколай Андреїч! — зашопотів він.

Ніколай Андреїч враз змовк і, зблідши весь, повер-
нувся до його. Пані теж зблідла й схопила в обійми Ва-
силька.

— Он!... Он!... поспотріть... Ідуть... З флагами! — під-
біг Грегуар до дверей, що виходили на терасу й з яких
видно було улицю села. Ми всі схопились і підбігли до
дверей і до вікон. На улиці далеко видно було велику

юрбу селян, над котрою миготіло щось червоне. Селяне, видно, були неспокійні, бо звідти долітали крики й видно було, як махали руками. Пані затрусилась, забилась і, схопивши Василька, забігала по хаті. Василько почав плакати.

— Грегуар... Неси пулемет! Скорѣ!... На террасу!... — забурмотів Коростенко, дріжачими руками зачиняючи для чогось вікна. Я кинувся до Коростенка й, теж хвилюючись, заговорив:

— Добродію! Може кулемета не треба?... Все одно не допоможе, а жертви будуть. Краще вийти до їх і попробувати...

— Нѣт, нѣт, нѣт, — замахав він руками. — Вы, молодой человек, не мѣшайте. Это жизнь, а не программа. Понимаете? Я должен защищать свою семью... Вы, молодой человек... Лена!... Иди в спальню!... Не бойсь... Ах негодяи!... Грегуар! Боже мой, он там копается!... Леночка! Да иди же... Здѣсь нельзя тебѣ!... Грегуар!... Молодой человек, если вы боитесь... Грегуар!... Они уже близко... И ворота отперты...

В кімнату вбіг Грегуар, важко несучи перед собою якусь машину з ніжками, як у фотографічного апарату, й довгою товстою блискучою трубкою.

— На террасу, на террасу! — помагаючи нести Грегуарові, трусився весь Коростенко.

Василько раптом заверещав і забився, затріпався. Я кинувся до його. Пані без пам'яті лежала долі.

— Сто-ой!! — зачулось високим різким тенором з терраси. — Стрѣля-я-ть буду!!

Я схопив графин з водою й почав лити дріжачими руками на голову пані, бурмочучи до Василька:

— Нічого, Васільку, нічого...

— Они убьют нас! Они убьют нас! — хапав мене за руки Василько.

В кімнату вбігла покоївка. Василько кинувся до неї й, обхопивши руками за стан, затріпався. Я кинувся до терраси. Але в цей мент звідти один за одним вибухло кілька вистрілів і дим клубом ввірвався в двері. Засмерділо порохом. За димом мені нічого не видно було, тільки вершки тополь, що росли перед террасою. Але слідом за вистрілами з вулиці зачувсь крик багатьох людей, ойкання, плач, свист.

— Не підходи! — розлягся знов різкий голос Коростенка.

— Убью! Всѣх убью-у!

Дим трохи розійшовся й я побачив кілька купок людей, які несамовито, перелякано бігли в різні боки, одні до села, другі до економії, треті в городи.

— Кудя? Не смѣй!! А!! — ревів Коростенко й знов за цим розляглось кілька вистрілів.

Коли знов розійшовся дим, на дорозі не було юрби, тільки де-кільки фігур лежало на тому місці, де червоніли «флаги».

— Грегуар! Запереть ворота!... Скорѣй! Михайлу и Сидору дасть винтовки и разставить на свои мѣста... Стрѣлять без сожалѣнія!... Разбѣжалась подлая сволочь!... Лена!... Побѣда! Они разбѣжались...

З пальця йому текла кров, губи дріжали й на них засохла біла піна, од англійських бак текли струмочки поту, очі були широкі, напружені, дикі.

Вмить в кімнату влетіла покоївка й, сплеснувши руками, закричала:

— Ой пане! Що ж ви робите! Це ж весілля йшло сюди! Ой, Боже ж мій, постріляли, побили!... Вони до вас ішли по закону!... Ох, рятуйте ж... рятуйте! То ж сестра моя

оддається за Пилина Босого... Матінко моя!... Ой, рятуйте!

І, кричачи, вона вибігла на террасу, з страшенною силою вдарила ногою «машину» й побігла під тополями на вулицю.

Коростенко пришиблений стояв і бурмотав:

— Не может быть... Не может быть...

Друга покоївка схопилась і теж вибігла. Пані лежала недвижно з розстібною мокрою сукнею, а Василько широкими переляканими очима поглядав на нас.

Вбито було одного, того як раз, що ніс «флаги», себто гілля в червоними хустками й стьожками, а ранено дві баби й хлопчика.

«Слово малороса-європейця» «машинним робом» було сказано «старій нашій Неньці-Україні». В той вечір я розпрощався з ним і через те не знаю вже, які «слова» він далі говорив селянам і яке «слово» сказали йому селяне.

ГОЛОД.

Біля станції по дні рівчака тихо, помалу, иноді зупиняючись та прислухаючись, повзло троє людей. Зорі мовчки слідкували за ними і моргали одна одній; вітер, несміло пошелестівши травою, забігав у рівчак і зараз же боязко ховався в степу. Туга ночі таємниче шопотіла і зітхала коло їх.

Иноді передній з них зупинявся, помалу висувався з рівчака і пильно дивився до станції. Там все було, як і перше. Станція дримала. Так само на лаві коло дзвінка темніли якісь постаті, ледве освітлені світлом лихтаря, так само у однім вікні виднілась фігура телеграфіста, що сидів схилившись над столом, так само у садку крізь дерева видко було світло, а круг його якісь фігури. А од фігур тих і од світла так само нісся то сміх, то брязкіт шклянок, то ніжний тихий спів, то закатистий, голосний регіт. А між станцією й рівчаком блищали лінії рельс, рівні, витягнуті, напружено націлені кудись у далечінь. Рельси, вибігши з полоси світла, пропадали у тьмі і тільки ледве видко було там попереду, куди повзли вони, темні ряди вагонів.

— Ну? — шопотіли задні, коли передній зсувався у низ.

— Валяй далі! — хрпів той і мовчки сунувся знов уперед. За ним повзли і задні, чудно якомсь покручуючи колінами і часами зупиняючись. І коли вони зупинялись, зупинялось і шарудіння в рівчаку і чуть було, як несміло

терся вітер біля їх, як зітхало щось в степу і неслися згуки сміху з маленького садка. А вгорі у темнім небі пильно сліdkували за ними мовчазні, таємні зорі.

Повзли довго.

І знов підвівся передній, вистромив голову з рівчака і застиг. Станція одсунулась вбік і не блищали рельси. Замість їх тягнувся довгою темною смугою ряд товарних вагонів.

— Ш-ш-ш! — прошипів передній, повертаючись до товаришів.

— Вилазьте...

— Тут? — тихо спитав середній, підлазячи до його.

— Вони... Мішки не погубили?... Ш-ш!... Ти! щоб тобі там покорчило...

Задній злякано зігнувся і присів. Потім помалу, ледве ворухачись, підліз до обох і тихо спитав:

— А ти ж добре знаєш?

— Не бійся, на своїй спині таскав його... Ну, тихо ж! Не отставай од мене... Ш-ш!... Та не тікають, як хто гукне... Тільки мішки покидять до долу... Чуєте?

— Та то вже...

— Ну, хай Бог допомагає!...

Якось чудно похитуючись, три постаті обережно, помалу посунули одна за одною просто на вагони. Вагони ж стояли, окутані якоюсь таємною тьмою. Всі, як один, темні й однакові, наче домовини на колесах, вони мовждали їх, замерши і ховаючи в собі щось невідомо страшне, незримо. Було якось сумно.

А станція збоку їх дрімала собі під ніжний спів у садку та сміх і балачки. Вітер зоставсь у степу.

Передній раптом зупинився.

— Хто ідьоть? — в той же мент зачулось звідкись од вагонів.

Три постаті закамяніли одна за одною. Зорі напружено моргали, ждучи, що буде, і навіть з поля прибіг вітер і зшелестів чимсь коло їх ніг.

— Хто ідьоть, питаю? Слиш?! — знову відкись од вагонів почувся сердитий і трохи насторожений голос.

— Кидайте мішки... — поспішно прошепотів передній і, одкинувши щось у бік, голосно й спокійно промовив:
— Свої.

Коло вагонів щось заходило.

— Хто такі свої? Какая надобность ходить тут?

— На станцію йдемо...

Від вагонів одділилась якась темна постать і стала наближатись до їх. Передній зараз же поспішно рушив вперед, а за ним задні.

— Стой!... Подожди! — зачувся за ними ще більш насторожений голос і хода постаті стала частішою.

— А чого нам ждять? Нема часу...

— Говорю, стой, бо стрілять буду...

Передній зупинився, а за ним і задні. Постать підійшла зовсім близько, так що видно було навіть якусь палицю в руці і темну бороду.

— Ну, то що буде? Драстуйте! — спокійно обізвався передній.

Постать, не відповідаючи, мовчки стала близько придивлятися до лиця їм, до одежі, до рук.

— Що, знакомі може? — суворо, знехотя бовкнув середній.

— Да, знакомі... — теж суворо одповіла постать, не перестаючи придивлятися до їх. Потім випяла щось із пазухи, піднесла до рота і різко, несподівано засвистіла.

— А то що буде? — зтурбовано і швидко спитав передній.

Постать, не відповідаючи, прислухалась до станції. Вагони стояли темним, понурим рядом, байдужі до чотирьох людей, що напружено стояли в темі коло їх. Тільки вітер цікаво терся коло їх та зорі напружено моргали одна одній.

Постать знов піднесла руку до рота і знов засвистіла, різко, одривчасто, погрозливо.

— А бога ти не боїшся, чоловіче? — тихо з сумним якимсь жалем промовив передній. — Чи ми тебе возом переїхали, що свистиш от-то по жандарів?

Од станції раптом зачувся теж різкий, одривчастий свист. Постать з полекшенням заворушилась.

— Бог богом, а служба службою, — твердо і холодно промовила вона. — Вчора тут тоже двоє хлюстів на станцію будьто йшли. А внаслідствіі оказалось, що пробуравили вагона й виточили під вагон усе зерно!... А сторож одвічай за їх.

— Та от-то й ми б то по зерно, чи що?

— Та хто вас знає. Ось жандар подивиться...

Було тихо.

— Ех!... — зітхнув передній. — Люди!... У самого ж, може, діти голодні... Зараз жандара... А може отті хлюсти не їли три дні? Отті самі, що панське зерно виточили?... Га?...

Сторож мовчки знов підніс руку до рота й засвистів. Йому зараз же десь не дуже далеко одповів хтось. Троє людей, було, заворушились, а потім понуро застигли.

— Да! — раптом злісно заговорив сторож. — Як би не діти, то, може, б я й не лазив оттут та не ганявся за вами чортами...

Він помовчав. Чуть було, як десь поспішно йшли до вагонів.

— Ви з голодного села? — суворо спитав сторож.

— З голодного... — знехотя одповів передній.

— З Кирасировки чи з Водяного?

— З Водяного...

— По зерно йшли?

— От йому це зерно!... — суворо, злісно вирвалось у середнього. — А хоч би й по зерно, то що? Докажеш? Злякались твоїх жандарів?!... Чорт їх бери й тебе разом з ними, барбосяко. Злякав, дума. Свистить... Свиснуть би по голові, щоб аж за вагонами тявкнув...

— А ну, свисни! — зневажливо й спокійно сказав сторож.

— Та годі, Данило! — тихо промовив передній.

— Та що ж воно справді... За віщо ж ти хватавш нас? Чи ти піймав нас на чому, чи що? Дума, як дали йому свистьолку, так уже й начальство...

— А-гей! — зачулось коло вагонів.

— Сюди! — крикнув сторож.

Із тьми, хутко наближаючись, зявилося дві постаті, чимсь дзвякаючи і щось бубонячи між собою.

— А што там? — ще не доходячи, крикнула одна з них.

— Та ось... — суворо промовив сторож. — Якись... коло вагонів терлись...

Постаті підійшли зовсім близько, зупинились і стали придивлятись до спійманих. На обох були білі сорочки, перепоясані чорним, і в одного в руці рушниця, а в другого збоку шабля.

— Гм... так... — поважно протягнула постать з шаблею.

— Ви скудова?

— З Водяного, господин жандар... — кратко зітхнув передній. — Оце йшли собі на станцію... Нічого не знаємо... Коли це «стой, стрілять буду»... За що ж це?

— Так... А пашпорти єсть?

— Пашпорти?...

Передній закашлявся. Потім утерся і кротно промовив:

— Пашпортів з нами... так що й нема... Но тільки...

— Умгу!... Ну, так ідьом за нами... Поговорим на станції.

Передній розвів руками, зітхнув і рушив за жандаром. За ним понуро пішли й задні, а збоку їх салдат з рушницею. Хвилини через три-чотири всі пятеро стояли в тому самому садку, з якого чувся сміх і ніжний спів. На столі під акаціями стояли свічки в скляних лихтарях, а круг свічок з обох боків сторчали пляшки, між пляшками стояли тарілки з закусками, коробочки з якоюсь їжею, ножі, шклянки. За столом сиділо дві пані, а біля їх якийсь панок старенький і два жандарських офіцери. Один лисий, з пишними, рудими вусами; другий молоденький, гарненький. Круг свічок несамовито, скажено літали кругами метелики, бились об скло, падали на стіл і знову бились, повзали й літали.

Очі всім, що сиділи за столом, були затуманені, а паніям губи і щокн якомсь дуже червоніли.

— Ну, что там? — чекаюче подивився офіцер з пишними вусами на жандара, який заступаючи собою спійманих, виступив наперед і держав руку під козирьок.

Жандар ще більше вирівнявсь і, придержуючи шаблю другою рукою, бадьоро й серьезно промовив:

— Ес... Ес... Еспорціяторов поймали, ваше благородіє!

Всі заворушились, навіть старенький панок, що старанно вимазував хлібом тарілку, здивовано повернув голову й замер.

— Экспропріаторов? — недовірливо й ліниво протягнув офіцер.

— Ого! А ну, отойди!

Жандар ловко крутнувся і одійшов убік. Всі жадно випилися очима в фігури, що стояли перед ними.

Всі три босі, з великими чорними пальцями на ногах, з якимись запалими, сірими обличчями, зарослими бородами, з мужицькими вигорьованими шиями, на яких виразно темніли зморшки, всі три без шапок, з похиленими головами, всі три з чеканням у всій постаті неминучого лиха...

Одна з паній, у якої були великі сині, мрійні очі, засміялась.

— Ну, и экспропріаторы!... Фе!... Я думала, настоящіе...

Жандар скосив на неї очі, але ждав, що скаже офіцер. Офіцер же, гикнув, одкинувся на спинку стільця і ще лінивніше звернувся до спійманих:

— Так... Хм! Вы же это чего там... это... как его?... Там бунты устраиваете?

«Експропріатори», що жадно бігали очима по закутках, заворушилися і повернули до його голови.

— Ми, ваше благородіє, нікоторих бунтів — поспішно й кротко заговорив передній. — Ми собі ішли на станцію... А нам, значить, звиніть: «куда? Стрілять буду»... А ми, как от перед Богом, ваше благородіє... Ми з голодного села... Два дні не їли, ваше благородіє...

— Ну, врешь... Всѣ вы это поёте...

— Ваше благородіє! — вмішався жандар. — Они ко- ло вагонов з зерном споймані...

— Ага!... Вот видите... Зерно хотѣли украсть?

— Ваше благородіє! — знов переводячи очі од столу на офіцера, схилив голову на плече передній. — Коли б

ми по зерно йшли, так у нас би мішки, або хоч торби були... А ми ж... от, як самі бачите...

— Хм!... — крутнув вуса офіцер.

— А ну их к черту, Серезька! — нетерпляче скрикнув другий офіцер. — Дай им, Скрипчук, по нагайкѣ и к черту.

Жандар взяв до його під козирьок, але ждав, що скаже Серезька.

— Хм!... — ліниво, п'яно дивлячись на спійманих, крутив Серезька вуса. Спіймані ж насторожено стояли й ждали й бігали очима по закусах. Панії щось шопотіли одна одній і сміялись, показуючи очима на «експропріаторів».

— Отправить их под арест!... — несподівано постановив Серезька і вяло повернувся до столу.

— Слушаю! — цокнув шпорами жандар. — Ідьом!

Спіймані знов заворушилиль. Данило насупив брови й щось пробурмотів; самий задній, маленький дядько з гострим носиком і круглими, як дві вишні, зляканими очима ще більше напружився і розтерявся, а передній розставив руки і кротко скрикнув:

— Ваше благородіє! Та за віщо ж?

— За безпорядки! — не озиралочись, ліниво бовкнув офіцер.

— Ваше благородіє! У нас же дітки... Сімя голодна. За що ж нам таке? Ми ж хіба що бунтували?... За що ж нас у тюрму?

Гарненький офіцер нетерпляче скочив з місця і підійшовши до їх, крикнув:

— Марш!

— Та за віщо ж це під арешт? — раптом злісно, густим басом бовкнув Данило, дивлячись повз гарнень-

кого офіцера у спину офіцерові з пишними вусами. Той помалу повернувся і пильно глянув на Данила.

— Хм!... Так ты еще... Хм!... Дай ему в рыло, — хитнув він на його передньому.

Передній злякано глянув на Данила, на офіцера, широко розплющив очі й з непорозумінням подивився на всіх.

Панії засміялись.

— Вот это остроумно! — байдуже бовкнув старенький панок, витираючись серветкою. Это напоминает мнѣ...

Офіцер жвавіше озирнувся до паній і, повернувшись, строго крикнув:

— Ну! Дай ему в рыло.

— Ваше благородіє!! — благаючи підняв руки передній.

— Молчать!... Не хочеш? Ну, так тебѣ дадут в рыло.

— Ты! — хитнув він Данилові. — За то, что он не хочет дать тебѣ в рыло, дай ты ему!...

Панії, офіцер і навіть старенький панок весело засміялись.

— Справедливо! — крикнула пані з мрійними очима.

— А потом он тебѣ даст... А потом оба вмѣстѣ дадите вон тому третьему. Ну!

Данило мовчки злісно дивився на офіцера й сопів носом; передній розтеряно посміхався, а задній злякано водив очима по всіх і дріжачими руками мняв картуза.

— Ну! — раптом грізно скрикнув Серезька і скажено підвівся. — Я с вами шутить буду, что ли. Бей в морду его! — ступнув він до Данила й показав головою на переднього.

Данило зблід і глухо промовив:

— За що ж я його буду бить?

— Не разсуждать! Приказываю тебѣ й бей!

— Ваше благородіє! — знов благаючи скрикнув передній.

— За віщо ж нам таке безчестя!... Та нас же люде заллюють... Змилуйтесь!... Хай нас господин жандар ударять... Та й одпустіть нас...

— Я хочу, чтоб вы набили себѣ морды... А жандарм еще успѣет...

Жандар посміхнувся. Данило переступав з ноги на ногу й глухо бовкнув:

— Оденлайте нас у тюрьму.

— Нѣт... Ты дай ему в рыло, а тогда в тюрьму. Тогда даже в тюрьму не пошло, прямо пуцу на всѣ четыре стороны... Слышишь? Обѣщаю! Ей Богу! Ну?

— Боже мій, Боже мій! — жалібно захитав головою передній, а Данило знов переступив з ноги на ногу й мовчки камяно, напружено застиг.

— Ну? — подивився офіцер на Данила. Той не рушившись.

І раптом лице офіцерові почервоніло, очі налились кровю, вуса якомсь зашарнались.

— Скрипчук! Да я долго с вами буду... сказано рявкнув він. — Стрѣляй их!

Данило швидко глянув на офіцера, на Скрипчука, який злякано витягав револьвера, зразу якомсь весь сказано зморщився і прохрипів:

— Не маєте права стрілять!

— Что-о? — заревів офіцер і, підбігнувши до жандара, вихопив з рук йому револьвер і шарпнув до себе.

Жандар поспішно зкинув з шиї шнурок, на якому був причеплений револьвер і злякано замер знов.

Пані ойкнули. Передній і задній великими очима дивились поперед себе і, видно, мало вже що бачили.

Але тут гарненький офіцер, хутко підійшов до Серезьки твердо схопив його за руку й промовив:

— Серезька!... Плюнь!... Не нужно... Под суд за какую-то сволочь... Оставь... Плюнь!

— Н-нѣт... — хрипів Серезька. — Я его заставляю... Я ему покажу право...

— Сергѣй Семеныч! — підбігла пані з мрійними очима. — Бог с ними!... Отправьте их в тюрьму и довольно.

Офіцер з пишними вусами пустив револьвер і, важко дихаючи, повернувся до панії.

— Лариса Ивановна!... Я их заставляю!... Они должны это сдѣлать для вас...

— Не нужно... Я не хочу...

— Нѣт!... Я их заставляю! Слышите вы! На свободу пуцу, дам по рублю на водку... Слышите? Бей!

— Ваше благородіє! Пустіть нас, — схлипнув передній.

— Нѣт!... Дам по рублю на водку, дай ему в рыло. Слышь!

— Ей Богу, дам... Не вѣришь? На!

Офіцер п'яними руками рішуче поліз в кишеню, висипав гроші на долоню. Деякі монети покотились з рук на землю й лягли коло Данилових ніг. Жандар хотів кинутись піднімати, але офіцер закричав:

— Оставь!... Пусти... Это им!... Бей!... Вот все дам, бей. Рука з грішми йому дріжала, вуси розкудовчилились, а очі уперто впиались у переднього.

— Все дам!... Дай в рыло!

Передній глянув на Данила. Данило якось прудко зиркав то на гроші, то у землю, то на гроші, то знов в землю.

— Да бейте, дураки! — нетерпляче скрикнув гарненський офіцер. — Да и идите себѣ ко всѣм чертям! Беріть деньги и бей! — звернувся він до переднього.

— Ну, кто ударит, тому все даю! — крикнув офіцер з пишними вусами.

— Ну?

Всі замерли. Передній якось криво посміхавсь, щось шопотів, Данило сопів носом, панії й старенький панок з жадним напруженим інтересом ждали.

— Ну? — хитнув офіцер рукою. Монети брязнули на руці.

Три сірі постаті, як за магнітом, повернули на брязкіт голови і на сірих, висмоктаних голодом обличчях виступило ще більш щось непокійне, щось несміливо-жадне. Данило переступив з ноги на ногу і важко сопнув носом. Задній присунувся ближче.

— А ну, интересно!... — сладострастно прощипотіла пані з мрійними очима і присунулась ще ближче, жадно водячи очима по спійманих.

Офіцер знов брязнув грішми, мовчки посміхавсь.

— Ваше благородіє!... — з мукою схлипнув передній — зделайте милость, пожертвуйте так. Голодні ж ми... Дітки у нас... Ваше благородіє!

Данило ворухнувся. Передній насторожено глянув на його й замовк, прудко, непокійно бігаючи по всіх очима.

— Нѣ-ѣт, дай в рыло... — посміхнувся офіцер і знову брязнув грішми. І панії, ситі очі його задоволено ходили по голодних, напружених постатях трьох сірих спійманих людей. А сірі спіймані люди знов заворушились знов насторожено, боячись зустрітись поглядами, забігали очима й мовчки стояли проти панів з масляними очима повними жадности.

Раптом Данило повернувся до переднього і, не дивлячись на ойго, глухо бовкнув:

— Бий, Семене...

Передній одступив навіть назад.

— Нічого, бий!... Давайте гроші... — повернувся Данило до офіцера.

— Нїт, сначала в рыло, — п'яно хитнувся офіцер.

— Ну!... — сопнув якимось Данило і розмахнувшись, вдарив Семена по лиці. Потім зразу ж поспішно одвернувся й глухо бовкнув до офіцера.

— Давайте! Вдарив...

— Нїт, подожди! Теперь он тебя!

— Конечно! — з захопленням підхопила пані з мрійними очима.

Данило круто повернувся до Семена, який якимось криво посміхався, і, дивлячись у бік, жорстко промовив:

— Бий і ти!...

Семен замнявся.

— Та бий!! — злісно рякнув Данило. — Чого там ще! На!

Пані жадно дивились. Передній розвів руками, потім підняв одну руку і несміло вдарив Данила по лиці. Данило знов зараз же повернувся до офіцера й, понуро глянувши на його, бовкнув:

— Вже.

— Ну, вот! — задоволено посміхнувся офіцер і піднявши руку, струснув гроші на землю.

— Собирайте!

Семен, Данило і задній дядько поспішно нахилились і, жадно хапаючи монети, стали повзати по землі під ногами жандарів, панка та паній, одпихаючи один одного, сварячись і навіть видираючи один у одного.

А пани стояли над ними, навмисне однихали в другий бік монети і хльоскаючи з захопленням в долоні кричали:

— Брраво!... Брраво... Так! Не поддайсь!

Зорі сумно дивилися з темного неба і крізь листя здавались заплаканими; цікавий вітер боязко шелестів у вітях, а метелики, не звертаючи уваги ні на крик та сладострасне хльоскання ситих, п'яних людей, ні на повзаючих, голодних сірих людей, літали і бились об скло, уперто лізли на вогонь і падали, і повзали і знов летіли на вогонь.

ЧЕСТЬ.

Що Гуня був справжній божевільний, тому вірило все «8-е отд'єленіє», починаючи з професора, що приїздив до гошпиталю «на резинках, і якого вважали за знаменитого, і кінчаючи «дневальним» Мискою, що завжди куняв на Гуніній койці й сердито зїдав його «порції».

Іноді, коли Миска був у доброму гуморі, вони балакали між собою.

— Ой, Гуня, ти брат, Ваньку валяєш¹⁾ — якось знехотя жартуючи, говорив Миска, дивлячись на Гуню. — Приставляєся... Боїєся на службу йтїть. Царя обманюєш...

— Не... — Кротно крутив головою Гуня й усміхався тихою, дитячою посмішкою. І все лице його, сіре, як казенний халат, з кущиками чорної борідки коло вух, чудно якось випнуте наперед, мов придивляючись до чогось, світилось добродушшам і незлоблївістю.

— Ой, обманюєш, анафема... А на слободу хочеш?

— Не...

— Брешеш, стерво, хочеш.

— Не...

І знов посміхався лагідною, ніжною посмішкою.

Він ніколи не бивсь без глузду об підлогу, як робили ті, що «ваньку валяли», не говорив нісенїтниць, не гавкав по собачому, — він тільки ходив собі по палатах,

¹⁾ «Ваньку валяти» на тюремно-больничному жаргоні значить удавати з себе божевільного-хворого.

заклавши руки за спину й посміхавсь своєю тихою, надзвичайною тут в цьому царстві хвороби посмішкою. І того, що вона була така проста і ніжна, така тиха й людська, було доволі, щоб вірити його божевілля. І вона майже ніколи не зходила йому з уст. Круг його скажено носилось в безглуздому танцю божевілля, гасаючи під музику дикого реготу, під повні жаху і мук ридання, під свист, під крик, скавучання, верещання в темряві низьких, похмурих палат і коридорів. Круг його клекотіло ціле пекло страждань і жаху, а він ходив собі в цьому хаосі, заклавши руки за спину, й задумливо, ніжно-сумовито посміхався, неначе гуляв десь в романтичній алеї в червоних проміннях вечірнього сонця.

— Що, Гуня скоро до професора пойдьох? — зупиняв його який небудь «дневальний», сидючи на стільчику коло дверей номера, в якому гасала гола істота з напруженими, блискучими очима й настоббурченим волоссям.

— Не знаю... — посміхався Гуня зацікавлено зазираючи в номер.

— Говорив смотритель, що скоро твое спитаніє кончається. Признають, брат здоровим.

— Я... я разі больной? Я — здоровий.

«Дневальний», не знаючи, що сказати, одганяв його від номера і він ішов собі далі, випнувши трохи наперед лице й тихо посміхаючись.

Дні минали. Тих, що «ваньку валяли», — або виписували як «здорових», або вони справді божеволіли.

Справжніх божевільних переводили в «номера», а з номерів в палату безнадійних; «безнадійні» виписувались на кладовище. Самі дневальні не видержували й то один, то другий починав або співати півнем, або командувати дівізією, і його перодягали з салдацької одежі в сірий халат, засажували в «номер» і так само били кулаками,

каблуками, шворками, так само вязали в «сорочку», як він недавно сам бив і вязав.

А Гуня все ходив собі та посміхався.

Ніхто з цих сірих істот, зачиняних в номерах, набитих в палатах не цікавився ніким і нічим. Всі вони кишили в коридорах, палатах, спали на підлогах і койках плече о плече, але не знали одне одного. Десь за їхніми вузелькими, загратованими вікнами люде єдились, чогось ходили, за щось бились, раділи, вмірали, а цим схожим до людей істотам не було до того ніякого діла.

Ці сірі, страшні істоти гризли свої руки, дряпали тіло, сиділи цілими днями недвижно, немов прислухаючись до чогось у себе в середині; вони реготали поруч з тими, які ридали, але ніхто з їх нікого й нічого не чув і не бачив, крім того, що діялось в йому одному.

Гуня ж усіх знав, всім ласкаво, помалу казав «дра-а-сстуй», а випрохавши цигарку, схилив трохи на бік голову й говорив:

— Спа-ссі-і-ба.

І це було теж надзвичайно і дивно.

Але був такий час, коли й з Гунею щось приключалося. Частіше всього бувало це в місячні розкішні ночі, коли вгорі над гошпиталем і землею жило величним життям небо, а внизу коло вікон осяяні білим світлом тополі задумливо-недвижно стояли одна коло одної, немов сумуючи перед розлукою. Бувало це тоді, коли гостро видно було простор життя по-за цими стінами, коли ласкавий до всіх промінь місяця, напруживши сили, розпихав густе, смердюче повітря напівтемної палати й милував замучені, знесилені постаті сірих істот.

Тоді на Гуню «находило». «Дневальні» те вже знали й з досадою та нудьгою йшли за сорочкою. Гуня, звичайно, сидів тоді на койці й понуро, недвижно дивився

у землю. В густій напівтьмі палати бувало тихше, тільки десь з номерів так само котились хвилі реготу, ридаль, стуків. Вікна були білі й грати виразно чорніли в них, а на підлозі та койках лежали сумні, бліді смуги місячного проміння, помережені тінню од грат.

Гуня підводив голову, зітхав і озирався. Забачивши дневальних, він вставав, випинав наперед голоу й глухо говорив:

— Ну, фараони! Чого собрались? Бить, гади, хочете?

«Гади» з нудьгою позіхали й чекали, не відповідаючи йому.

Він знов сідав, сидів понуро якийсь час, потім враз схоплювався, випускав з грудей дикий, несамовитий крик і кидався вперед.

Тоді в один мент до його збігались «дневальні», звлялася звідкись сорочка і починалась одна з звичайних сцен. Його вязали, наступали коліном на груди й почипали бить задками чобіт у груди доти, доки він не ставав недвижним. Тоді його клали на койку, розголяли шворкою цікавих хворих і, закуривши, позіхаючи, ліниво розходились по своїх місцях.

А на другий день Гуня знов ходив по коридору, заклавши руки за спину, й лагідно посміхався.

— Що, брат, закусив учора? — підмітаючи в палаті, сердито питав Миска, не дивлячись на Гуню. Гуня, не відповідаючи, любенько дивився на його.

— Он то-то ж бо й є... Не строй дурня... Одійди на бік, не бачиш, що замітаю. — Сьогодні міне свою порцію оддаш. Слиш!

— Харано, — лагідно говорив Гуня.

— Ну, от... А другим разом, як будеш «Ваньку валять», коліном в пузо не бий... Так можна челаеку пічон-

ки спортить... Дурак!... З тобою обрацаєся, как з челаеком, а ти как свиня. Другого б звязали так, що й не встав би сьогодні, а ти от, как помещик, ходиш сібе. Надо совість мать!

— А разі я вдарив тібе? — тихо пигав Гуня.

— Конешно, що вдарив. Я тебе, конешно, как порадошного, под сердце не бив... а то б ти не дригав ногами... Нада чувствувать обращеніе. А то другим разом, брат, каблуками бить не будемо, а прямо в ямку і вся тобі візітація... Принеси швабру!

Гуня приносив швабру, помогав Мисці приборати в палаті, все йшло по старому. Знов Гуня ходив собі по коридору й палатах і знов його зачіпали й жартували:

— Що, Гуня, на слободу хочеш?

— Не...

— Назад, у тюрму хочеш?

— У тюрму...

— А ти ж на слободі був кода небудь?

— Не... Дві неділі всього...

Слухачі задоволено сміялись.

— Ну, й Гуня! В тюрмі виріс, в тюрмі помре і на слободу не хоче. А matka була в тебе?

— А чорт ейо знає, — здвигав плечима Гуня.

Слухачі падали од сміху.

— Що ж тебе ариштанти родили, чи що?

— Не... Дай папіроску!

Йому давали. Він уважно обдивлявся її, обережно закурював і, задоволено посміхнувшись, ніжно говорив:

— Спассі-і-ба...

Потім знов на його «находило». І знов «дневальні» сердилися, вязали його, били каблуками під боки й кидали на койку. І знов на другий день, Миска читав йому нотацію, а він лагідно посміхався й викувато говорив:

— Тьомно було... Не видно, що ти стояв там. А разі дуже забив?

— Конешно, що дуже... Как ти думаєш, чашкою по лобі дати? Дурак... Нада совість мать. Чувствуєш, що находить, как порадошний, прийди й скажи: «так і так мов, господін диевальний, нада міне пожалуста сумашедшую рубашку»... От... А то чашками шпурлять у голову: Добре, що не розбілась, а то плати за тібе... Даси міне свою порцію сьогодні...

— Харашо-о... — покірливо зітхав Гуня.

Так минали дні.

Але раз в третю палату прийшов старший «диевальний» і крикнув:

— Гуня!... Де Гуня? Подать сюда Гуню!

Гуню знайшли десь коло милосердної сестри, яка завжди годувала його білим хлібом.

— До професора... Гайда!

Гуня перестав посміхатись і дивився на старшого напруженими, великими очима.

— Ну чого? Ідьом!

— Я не хочу на слободу, — скривився Гуня. Підборіддя йому вмент затрусилось, губи затіпались, і він заплакав жалібно, безсило, по дитячому.

Та чого ти? — обступили його «диевальні». — От дурачок!... До професора ж! На виписку. Пойдьом в роту. Дурак!

— Я хочу на службу, — схлипнув Гуня.

— Та куда ж, на службу, а то ж куда! Конешно, що на службу... Професор напишеть своє наставленіє тібе, признають здоровим і пойдьом сібе в роту... Прямо на службу... А плакати нема чого, дурачок...

Але Гуня не міг заспокоїтись і так з слізми на очах і пішов за старшим. Проходячи через канцелярію в кабінет, де був професор з лікарем, він знов захлипав.

— Ну, й дурак! — ляснув себе з досади по боках старший зупиняючись.

— Ах, та й дурак же ти, бенеря на твою голову! Ну, чого ти?

— Не хочу на слободу...

З кабінету визирнула голова старшого лікаря з жовтою бородою, з жовто-сивими кучерями круг лисини й з окулярами на товстенькому носіку.

— Что такое? — здивовано спитав він.

— Плачигь, ваше високоблродіе...

— Чего плачет?

— Не могу знать. Чисто наказаніе господне з ним; ваше високоблродіе... На слободу, говорить, не хочет ітїть...

— На какую слободу? Веди его сюда!

Гуню ввели в кабінет, заставлений шафами з якимись пляшками, трубочками, пожами, щипцями. Стояли якісь чудні крісла, стільці, койки, оббиті блискучою шкурою, — блищали своїми коліщатками якісь машини.

Професор, одягнений у «вольну» юдежу з жовтим зморщеним лицем, наче зробленим із помятого пожовклого паперу, і гострими оченятками колупав у зубах якоюсь палічкою й сердито чогось балакав з лікарем, який завжди давав Гуні пити щось гірке та тягуче.

Почали Гуню питать, як він спить, що й де йому болить. Професор дихав на його чимсь пахучим і сердито колупав палічкою в зубах. Гуня то трохи заспокоювався й уже посміхався знов добродушно й ладібно, то знов починав хлипати й проситись не пускати його «на слободу».

Професор поклав палічку в кишеню жилетки й сердито сказав:

— Ну, раздѣнься.

Гуня злякано глянув на його.

— Раздѣнься, тебѣ говорю. Скажіть ему, щоб он раздѣлся...

— Раздѣвайсь! — крикнув старший лікар од столу, де він сів щось писати.

— Я не хочу на слободу... — скривився Гуня.

— Да, какая там свобода? Раздѣнься тебя нужно осмотрѣть...

Гуня недовірливо глянув на професора, потім на свого лікаря й помалу став скидати халат. Сіре лице йому було якесь жалібне, забите.

— Рубаху... рубаху сбрасывай!

Гуня скинув і сорочку. Худе, смугляво-сіре тіло його було одного кольору з лицем і, здавалось, в жилах йому текла не кров, а юшка того сірого кандьору, який їм давали що вечора їсти.

Гуню поставили лицем до світла й почали дивитись в очі, торкати йому вії, проводити нігтем по шкурі, довго потім слідкуючи за смужкою, яка червоніла на тому місці, Гуня й собі дивився на свої груди, часом схлипуючи й збираючись заплакати. Професор після кожного разу щось казав до старшого лікаря, а той записував. Потім професор взяв якусь довгу голку й, кольнувши нею в груди Гуню, спитав:

— Больно?

Гуня смирно посміхнувся й добродушно сказав.

— Не...

— Хм!... Странно... — сердито пробурмотів професор і кольнув з другого боку.

— А теперь больно?

— Не...

— А теперь?

— Не...

— Что за ерунда! Неужели не больно? Ты говори правду... Совсім не больно?

— Не... — покiрно зiтхнув Гуня.

— Странно... Очень странно... А ну, повернись спиной ко мнѣ.

Гуня став не спиною, а боком до його.

— Да спиной стань, болван! — роздратовано крикнув професор і з серцем тикнув його голкою в бiк.

Тоді сталось щось несподiване.

Гуня раптом повернувся, страшно почервонiв і мовчки подививсь професорові в лице.

Губи йому злістно дріжали, очі напружено й гостро блищали, все лице враз стало якесь инче, розумне, тверде, немов сталєне.

— Ти, гад, за що ето вколов? Га? — просичав він з ненавистю — за що?

І, вмить розмахнувшись, ударив професора кулаком у лице. Професор кинувся, одстрибнув у бiк і, приглушений несподiванкою, розтеряно бурмотів:

— Уберите его!... Уберите его!...

Старий лікар з широко-роскритими, здивованими очима зхопився з-за столу, а Гунін лікар вмент опинивсь коло дверей і побiг за «дневальними».

А Гуня з оголеними, ребруватими грудьми голосно сопів носом і мовчки дивився то на професора, то на лікаря.

— Ах, ви ж гади, мучителі!... — нарешті з ненавистю посміхнувся він. — Я вам покажу колоть!... Спитаніє делаєте? Делаєш спитаніє, то делай, муч, а колоть по злобе не смей! Я вам не салдат, а арештант... І пошли ви ік чертам з вашою одставкою! Не нада мiне! Я вам

Ваньку валяв і совсьом не сумашедший... Посилайте мене в тюрму. Гади ви прокляті!...

І, повернувшись, став одягати сорочку.

В кабінет з напруженим обличчям вбігло декілька «дневальних». У одного в руках була «сумашедша» сорочка.

— От сколько їх професора захищать прийшло, — злісно посміхаючись і натягаючи халат, спокійно промовив Гуня. — І самашедшу рубашку взяли. Не нада вже! Я вже не самашедший. Годі «Ваньку валять» та подставлять спину, щоб всякий масалка колов тібе...

— Связать его и в отдѣльный номер! — скажено крикнув старший лікарь.

— Зачем вязать? І сам пойду, я ж уже...

— Моллча-ать!! Я тебѣ, негодяй, покажу! Вяжите!

Гуню звязали й посадили в окремих номер, поруч з гусаром, який день і ніч бігав голый по номеру й кричав:

— Равня — айсь! Каррером ма-а-арш!!

Все «8-е отдѣленіе» було здивоване й зхвилюване історією Гуні з професором. Всі, починаючи з лікарів, фельшерів і кінчаючи знов таки «дневальним» Мискою, цікаво підходили до дверей його номера й обережно дивились у «вовчок».

— Що? — озираєсь до їх Гуня од вікна. — Ловко «Ваньку валяв»? Га? Ех, ви! А ще дохтура називається! Понімаєте ви! Када б той гад не оскорбив мене, дак я б уже его чистую од вас імел...

Лікарі й взагалі всяке начальство мовчки одходили від дверей, а «дневальні», навпаки, ще ближче присовувались до «вовчка» і питались:

— Та невже ти його так таки прямо по храпу?

— А що ж! Що ж он, сволоч, колить без надобности! Разі ето спитаніє, кода он міне в бок голкою і говорить: «повернись, болван»? Конешно, що обидно!

— Та разі ж так больно було:

— Конешно, що не больно... Но толькі не смей без надобности колоть. Я, брат, не з тих, що дають сібе бить. Міне, і каторгою не злякаєш, а не то, що он міне страхає дисциплінарним батальйоном. Плювать я на його хочу! Я десять год слободи не імел і плювать хотїв на вїю!

— Хм!... — задумувались де-які з «дневальних». — Пропала, значить, твоя чистая... Заморить он тібе тут.

— Нну! — хитав головою Гуня. — Не заморить.

— Е! не говори!... Они, з нашим братом делают, що схотять.

— Не зделають! Що они міне зделають? Я — здоровий, от і всьо. За мордобитіє садови мене в тюрму, поживай. А держать тут не має права...

— Еге! — сумно посміхались «дневальні» й несміло озирались. Де-які одходили, а де-які зоставались і довго ще балакали з Гунею. І хоч вони розуміли його, оправдували, а дехто, може, й сам би зробив так, але хитали головами й мовчки одходили від «вовчка».

Минув тиждень. Кожного дня, коли проходила візитація, Гуня кричав у «вовчок» до старшого лікаря, вимагаючи, щоб його випустили, але той наче не чув його і йшов далі, навіть не глянувши на його двері.

— Ах, ти гад! Людоєд ти, с... с...! Пускай бо двері рознесу тібе, суча лапа ти!

Візитація наче не чула нічого й довгою процесією проходила повз його номер.

— Равня — яйсь! Каррером ма-а-арш!! кричав сусіда й чуть було, як лопотіли голі ноги його по підлозі.

— Радуйся, Варвара Каплевська, радуйся — чулось одиоманітно, гуняво, безнадійно від другого сусіди, — радуйся...

— Ха-ха-ха!... — дико, пронизувато ляскотів по-під стелею чийсь регіт і тяжким холодом падав на душу.

— Дневальний!... Дневальний!... — гукав Гуня. Приходив «дневальний».

— Пойди й скажи, щоб пускали, бо двері буду бити! Накажи міне Бог!

— Нічого, брат, не pomoже! — байдуже відповідав «дневальний» і одходив кудись од дверей.

— Равня-я-яйсь!!

— Радуйся, муха невмитая, радуйся.

— Ха-ха-ха!!...

Гуня став бити двері. Але йому декільки раз одягли «самашедшу» сорочку і він перестав гукать до лікарів, перестав балакать з дневальними, — тільки стояв коло вікна та дививсь на вершечки тополь, задравши голову догори і щільно стуливши губи.

Але одного ранку раптом коло його номера візитація зупинилась. Гуня озирнувся й замер.

— Ну, что? — зачувся голос старшого лікаря. — Будешь буйствовать?... Слышишь ты? Гуня! Подойди сюда.

Гуня підійшов.

— Будешь буйствовать?

— Гуня мовчав. Од сусідів неслись крики, регіт, нявчанья.

— Будешь просить прощенья у господина профессора?

Гуня мовчав і понуро дивився у бік.

— Ну? Будешь?

— За що? — тихо глухо бовкнув Гуня.

— За то что ударил, что оскорбил господина профессора.

— Они мене первіі оскорбили...

Лікарь обурився.

— Ну, что ты ему скажеш?! Видѣли вы такое нахальство? Оскорбили его!... Тут его до полусмерти дневальные избивали веревками, а профессор иголкой оскорбил его. Да что ты, братец? Да вѣдь я тебя сгною здѣсь в этом номерѣ и сам Бог тебя не вырвет отсюда. Подумаешь, какая персона!

Гуня раптом підвів своє сіре лице з чорними глибокими очима й кущиками борідки коло вух і зо-зла промовив:

— А така парсона, що не смей колоть от і всьо! А ти випускай мене сюдова! Що ти мене держиш тут? Какое ти имееш право здорових людей морить у сумашедшій домі? Вампіра ти, сучий нос твой!

Лікарь зараз же одійшов од «вовчка» і, поправивши очки на носі, пішов мовчки далі. За ним пропливла вся процесія, цікаво зазираючи по черзі у «вовчок» і пересміхаючись між собою на Гуніну лайку.

Гуня знов спробував бити двері, але його привязали до койки й три дні не одв'язували. Всі три дні він лежав тісно стиснувши губи, чорно-сірий ввесь, з синяками по всьому тілі, упертий і злий.

Потім знов мовчав і цілими днями не одходив од вікна, понуро дивлячись на вершечки тополь, які сумно так иноді хитали головами, мов співчуваючи йому.

А за стінами його номера божевілля не вгавало й справляло свою страшну роботу. Воно проняло всі стіни й визирало з кожної щілини, з кожної дряпинки; воно схидно посміхалось і підстергало його в кожнім русі його. Куди очі його ні звертались, він бачив знаки його: ось

попередник його гриз стіл, зоставивши слід од зубів на йому; ось якийсь малюнок, безглуздий, дикий як саме божевілья. Воно проймало кожний атом повітря й пробіралось йому в очі, в ніс, в уха, в серце і розум.

— Радуйся, Варвара Канівська, радуйся — неслось зтіва.

— Ня-яв... няв... няв... — скавучало справа.

— Ха-ха-ха!... — скажено гасало круг його й неначе хапало його за мозок і тягло кудись.

А тополі так безнадійно, так сумно тріпотіли листям і хитались, хитались.

— Ох, гади!... Вампіри!! — скажено кидався він в двері і падав на підлогу, дряпаючи тіло й глухо ховаючи ридання в долоні.

— Пройшов ще який час.

Раз ввечері, заступивши на свою зміну, дневальний Макарюк зазирнув до Гуні. Була місячна ніч; в вікно падали білі, срібні промінні її, одбиваючи тінь на підлозі, якось чудно мережили її. З-над дверей теж лягало жовте світло від лампи і теж одбивало наддверню ґрату на підлозі та стінах.

Посеред номера стояв голій Гуня. Ноги були йому в тіні, а сіре лице, осяяне світлом, було дике, з поширеними очима, з настовбурченим волоссям, але разом з тим якесь хитре й ехидне-люте. Він скося дивився на своє ліжко й бурмотів щось. Макарюк не рушився.

— Равня-я-яйсь! — залопотів раптом сусіда.

— Дурак!! — гнівно глянув у його бік Гуня й обережно подивився знов на свою койку.

Потім якось зігнувся, підкрався й разом стрибнув на неї.

— А тепер больно?... Больно?... Ха-ха-ха!... — дико, зухвало зареготавсь він, шматуючи зубами й руками подушку і бігаючи по номеру.

— Равня-йись!... Каррером ма-а-арш!!

Макарюк тихо одійшов і поспішно пішов «докладувать» старшому.

А тополі, білі й невинні, стояли одна коло одної й сумно хитались, і тріпотіли жалібно листям, і з страхом зазирали вершечками у номер.

З М І С Т.

	Стор.
1. Голода	5
2. Дим	142
3. Темна сила	165
4. Хто ворог?	179
5. На пристані	198
6. «Уміркований» та «Щирий»	215
7. Раб краси	228
8. Малорос-Європеець	249
9. Голод	263
10. Честь	277

